રામકુંવરબાઈ સ્મરણમાળા. ૮

ટૂંકી વાર્તાઓ

ભાગ ૨ જો.

(કુટુંબબોધક ૧૮ ટુંકાં ગૃહચિત્ર.)

સવિનય ભેટ.

પોતાનાં સદ્‌ગત ધર્મપત્ની રામકુંવરબાઈના
સ્મરણાર્થે, ભાવનગરનિવાસી રા. રા.
મુરારજી આણંદજી તન્ના તરફથી.

અનુક્રમણિકા

અમદાવાદ—ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

બીજી આવૃત્તિ સંબંધી બે બોલ

આ કુટુંબબોધક ન્હાની વાર્તાઓનું પુસ્તક પ્રથમવાર આ ખાતાની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' દ્વારા પ્રકટ થતાં ભાવનગર-નિવાસી રા. રા. મુરારજી આણંદજી તન્ના બી. એ. એલ. એલ. બી. એમણે પોતાનાં સદ્‌ગત પત્નીના સ્મરણાર્થે તે ફરીથી છપાવી સ્ત્રીવર્ગમાં વિનામૂલ્યે ભેટ આપવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી; જે વિષેની સંમાત અત્ર તરફથી ઘણીજ ખુશીની સાથે તેમને આપવામાં આવી હતી.

ગાડરીયા પ્રવાહની મુખ્યતાવાળા આ જમાનામાં દેશકાળાનુરૂપ બોધદાયક પુસ્તકોની લ્હાણી કરવાનો અતિ આવશ્યક અને ઉપકારક માર્ગ સમજી શકી, તે રસ્તે સ્વદ્રવ્યનો સદ્‌વ્યય કરનારા સજ્જનો હિંદુસમાજમાં હજી વિરલજ જણાય છે; એવા સમયમાં શ્રીયુત તન્નાએ તેમનાં સ્વર્ગસ્થ પત્નીના સ્મરણાર્થે અમુક રકમ અલાયદી કહાડી તેની આવકમાંથી વખતોવખત સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો છપાવી વિનામૂલ્યે ભેટ આપતા રહેવાનો જે સન્માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે; તે બહુજ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આશા છે કે આ પુસ્તકનો લાભ લેનાર પ્રત્યેક વાંચક–સજ્જન પણ એ ધન્યવાદ આપવામાં શામિલ થશે. વળી જે સ્વર્ગસ્થ વ્યક્તિના સ્મરણાર્થે આ શુભપ્રવૃત્તિ તેમણે ચાલુ કરી છે; તે વ્યક્તિના આત્માની અધિકાધિક શાન્તિ અર્થે "પણ એ શુભશબ્દો તેમના હૃદયમાં ઉદ્‌ભવ્યાવિના નહિજ રહે.

ગત સંવત ૧૯૬૯ ના વર્ષમાં પણ શ્રીયુત તન્નાએ ઉપલાજ નિમિત્તને લઇને આ ખાતાની ચરિત્રમાળાના "ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો ગ્રંથ ૧ લો" નામક પુસ્તકમાંથી કેટલાંક ચરિત્રો ચુંટી કહાડી તેની ૧૦૦૦ પ્રતની જૂદી આવૃત્તિ "હિંદની મહાન સ્ત્રીઓ" એ નામથી છપાવીને સ્વજ્ઞાતિના સ્ત્રીવર્ગમાં ભેટ આપી હતી. પરજ્ઞાતિના સ્ત્રીવર્ગમાંથી માગનારને પણ તેમાંની કેટલીક પ્રતો તેમણે આપી હતી.

આ સમયે આ પુસ્તક પરજ્ઞાતિમાં પણ વિશેષ છૂટથી ભેટ આપી શકાય એવા હેતુથી તેની ૩૩૦૦ પ્રતો છપાવીને પોતાની ઉદારતાનો પ્રદેશ વિશેષ વિસ્તૃત કર્યાનો પરિચય રા. તન્નાએ આપ્યો છે.

આ પુસ્તક ભેટ મેળવવા ઇચ્છનાર હરકોઈ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ તેમજ કન્યાઓને તે નીચેનાં સ્થળોએથી-પ્રતો પહોંચશે ત્યાં સુધી-મળી શકશે. પોષ્ટેજ બદલ એક આનાની ટીકીટ એમાંના હરકોઈ સ્થળે બીડવાથી તે ટપાલ રસ્તે પણ મળી શકશે.

૧. રા. રા. મુરારજી આણંદજી તન્ના,

બી. એ. એલ. એલ. બી. મુ. ભાવનગર.

૨. "હાલાઈ લોહાણા વિદ્યોત્તેજક મંડળ"ના સેક્રેટરી,

ઠે. કાંદાવાડી પો૦ ગીરગામ-મુંબઈ.

વાંચક બ્હેનોની સુગમતા માટે આ આવૃત્તિ પ્રથમના કરતાં મ્હોટા અક્ષરોમાં છપાવવામાં આવી છે; પરંતુ તેમ કરવાથી પુસ્તકનું કદ એકાદ તોલો વધી જઇ માત્ર તેટલાને ખાતરજ પોષ્ટેજ ખર્ચમાં અર્ધો આનો વધી જાય તેમ

લાગવાથી આમાં એક વાર્તા ઓછી લેવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત ભાષાની બાબતમાં વિશેષ સરળતા લાવવાનો, કેટલુંક ઓછું ઉપયોગી લખાણ ટુંકાવવાનો, તેમજ દરેક વાર્તાની છેવટે તેના સારરૂપે અપાયલા બોધમાં બનતી સુધારણા કરવાનો પણ આ આવૃત્તિમાં યથામતિ યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

રા. તન્નાને તેમના આ શુભકાર્ય માટે પુનઃ ધન્યવાદ આપી ઇચ્છીશું કે આવાં અનેકવિધ ઉત્તમ પુસ્તકો યોગ્ય અધિકારી-ઓમાં વહેંચવામાં રહેલું અતિ ઉપકારક તત્ત્વ તેઓની પેઠે અન્ય ઉદારાત્માઓ પણ સમજે; અને દેશકાળાનુસાર એવા અનેક ઉપકારક સન્માર્ગોમાં સ્વદ્રવ્યનો સદુપયોગ કરી જન-સમાજની ઉત્તમસેવા બજાવવાને તેમજ તેવડે પ્રાપ્ત થનાર ઉત્તમ કીર્તિ અને પુણ્યના ભોક્તા થવાને તેઓ શક્તિવાન બને.

વિ. સં. ૧૯૭૧–પોશમાસ.
ઈ. સ. ૧૯૧૪ ડિસેમ્બર.

ભિક્ષુ–અખંડાનંદ
મંત્રી. સ. સા.

તા. કુ. આ પછીના ઉલ્લેખોમાં આવેલી ઉપયોગી બાબતો જેમ કે,–પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન, હિંદી લેખકની પ્રસ્તાવના તેમજ પુસ્તકની છેવટે સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયદ્વારા નીકળેલાં તથા નીકળનારાં પુસ્તકોની આપેલી માહિતી તરફ પ્રત્યેક વાચકનું ખાસ લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે.

પહેલી આવૃત્તિનું નિવેદન

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૪૧, ૪૨, ૪૩, પુસ્તક તરીકે "ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૨ જો" વાંચકોના કરકમળમાં સાદર થાય છે.

ગત વર્ષમાં પુસ્તક ૩૪ થી ૩૬ તરીકે પ્રકટ થએલા ટુંકી વાર્તાઓના પ્રથમ ભાગમાં ઐતિહાસિક વાર્તાઓ આપવામાં આવી હતી. આ બીજા ભાગમાં નાની વાર્તાઓ રૂપે ૧૯ ટુંકાં કુટુંબબોધક ગૃહચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

સમર્થ મહર્ષિઓએ બહુ ઉંડી બુદ્ધિપૂર્વક ગુણ–કર્મ–સ્વભાવના ભેદ પ્રમાણે ચાર વર્ણની યોજના કરીને મનુષ્યોની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થાના ચાર મુખ્ય વિભાગોરૂપે જે ચાર આશ્રમો દર્શાવ્યા છે, તેનો હેતુ "મનુષ્યોની દરેક પ્રકારની ઉન્નતિ સધાઇ પરિણામે તેઓ સર્વોત્તમ આનંદની સદાકાળ માટેની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષપદ મેળવી શકે" એજ છે.

એ ચાર આશ્રમો તે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત છે. હિંદુસંસારનો એ દરેક આશ્રમરૂપ વિભાગ, જૂજ અપવાદોને બાજુએ રાખતાં વર્તમાનમાં જ્યાં ત્યાં અજ્ઞાન, દુઃખ, દીનતા, દુર્ગુણ અને વ્યાધિ ઇ૦ મહાન શત્રુઓવડેજ ઘેરાઇ રહેલો છે. मूलं नास्ति कुतः शाखा ? એ ન્યાયે માનવસંસારરૂપી વૃક્ષના મૂળસ્વરૂપ 'બ્રહ્મચર્ય'નું પાલન અને પરિણામ જ્યાં માબાપોજ સમજતાં હોય નહિ ત્યાં તેમની પ્રજા તો ક્યાંથીજ સમજે અને પાળે? અને આખા જીવનના પાયારૂપ એ

આશ્રમનું પાલન નહિ, ત્યાં પછી એ પાયા ઉપર ઉભી કરાતી ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી ઇમારતમાં શો સાર આવે ? યથાર્થ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ પણ તે વિના ક્યાંથી પ્રકટે, અને ક્યાંથી એવા સંખ્યાબંધ ઉત્તમ વાનપ્રસ્થો અને સંન્યાસીઓ જનસમાજને ઉન્નતિના સત્ય પંથે દોરનારા નીકળે ? ભારતભૂમિપર બાવન લાખ બાવાઓના પડતા ભારના હિસાબો ગણ્યા કરી ભલે લેજાં બાળ્યા કરો અને ભવાં ચ્હડાવ્યા કરો, પરંતુ એકાદ ગંધાતા કૂવામાંથી નીકળેલા પાણીમાંથી સુગંધ, આરોગ્ય અને શાન્તિ ઇચ્છવા જેટલુંજ તે ભૂલભરેલું છે.

જે કૂવાના તળીઆમાંજ કહોવાટ જામ્યો હોય, તેમાંનું બધુંજ પાણી અને તેમાંથી કાઢીને બહારના હવાડામાં ભરેલું તેમજ તમાંથી લાવીને ઘરમાં ભરેલું પાણી પણ ગંધાયાજ કરવાનું.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એ કૂવામાંનું પાણી છે, અને ગૃહસ્થો તેમજ સંન્યાસીઓ તેમાંથી બહાર કાઢેલું પાણી છે. જેથી કૂવાને તળીએ જામેલા કચરાને દૂર કરવાનું–એટલે કે બાળકોને બ્રહ્મચર્યના પાલન તથા સુશિક્ષણરૂપી ઉપાયોવડે અજ્ઞાન અને નિર્બળતારૂપી કચરાથી દૂર રાખવાનું કાર્ય સર્વથી અધિક મહત્વનું છે.

જેમ એ કાર્ય બજાવવાનું કર્તવ્ય ગૃહસ્થાશ્રમીઓનું છે, તેમ પોતપોતાનાં વર્તમાન કુટુંબોમાંની સ્ત્રીઓ, બંધુઓ અને કન્યાઓમાં વ્યાપી રહેલી અજ્ઞાનતા અને તેનાં બાળબચ્ચાંરૂપ કુસંપ, કલેશ, ઇર્ષ્યા, વ્યાધિ, કંજુસાઇ, ઉડાઉપણું ઈત્યાદિ અવગુણોમાં સુધારણા કરી પોતાનાં વર્તમાન કુટુંબોને બને તેટલાં સુખી અને સદ્‌ગુણી બનાવવાનું અને તેમ કરીને તેમનો

તેમજ પોતાનો સંસાર બને તેટલો ઉન્નત અને સરળ બનાવવાનું કાર્ય પણ તેમનેજ કરવાનું છે. એ કાર્ય બજાવવામાં તેમને કાંઈ પણ સહાય મળે એજ ઉદ્દેશ આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાનો છે.

હરકોઇ વિષયનો બોધ દૃષ્ટાંત કે વાર્તામાં ગુંથીને આપવાથી તે અધિક રસિક અને અસરકારક થઇ પડતો હોવાથી તેવા ઉદ્દેશથી અનેક વાર્તાઓ પ્રકટ થાય છે; પરંતુ ઘણી વાર્તાઓમાં કેટલેક સ્થળે યોગ્ય મર્યાદા ન રહેવાથી તેમાં આનંદ તથા સદ્બોધદાયક અંશો રહેલા હોવા છતાં પણ માતા, ભગિની, બંધુ કે વૃદ્ધજનોને એવી વાર્તાઓ વાંચવા આપી શકાતી નથી કે વાંચી સંભળાવી શકાતી નથી. આવો અંતરાય ન નડે અને કુટુંબીઓને વિના સંકોચે વંચાવી–સંભળાવી શકાય તેમજ શાળાઓમાં ઈનામ દાખલ વહેંચી શકાય એવી વાર્તાઓ વધુ ને વધુ પ્રકટ થતી ચાલવાની જરૂર છે.

આ પુસ્તકમાં એવી ઉપકારક વાર્તાઓજ બનતી કાળજીથી ચુંટી કહાડીને દાખલ કરવામાં આવી છે; જેથી આશા છે કે વાંચકો તેનો ઉપયોગ પોતાનાં ભણેલાં તેમજ વગર ભણેલાં કુટુંબીજનો વગેરે માટે કાંઈ પણ સંકોચ સિવાય છૂટથી કરી શકશે.

આમાંની વાર્તાઓમાં ગુણ તેમજ અવગુણનાં પ્રદર્શક જે જે પાત્ર અને ચિત્ર આપેલાં છે, તેમાંનાં થોડાં વા ઘણાં જેને લાગુ પડતાં ન હોય; તેમજ એમાંથી પ્રાપ્ત થતો સદ્બોધ જેને ઉપકારક ન થઈ પડે એવું એક પણ મનુષ્ય જેમના ગૃહકુટુંબમાં ન હોય; તેમને તેમના એવા સદ્ભાગ્ય માટે

મુબારકબાદી આપી બાકીના સર્વ જનસમાજ માટે તો કહેવુંજ પડશે કે, વધુ નહિ તો એકાદ પણ એવું સુધારણાને પાત્ર મનુષ્ય દરેક ગૃહમાં કોઇ નહિ ને કોઈ તો હશે, હશે ને હશેજ.

આવી વાર્તાઓ એવાં મનુષ્યોના શ્રવણમાં કે વાંચનમાં સીધી કે આડકતરી રીતે લાવવાની કાળજી રાખવાથી તેમને વિનોદ તથા આનંદ સાથે સંબોધ પ્રાપ્ત થઈ, તેમના સ્વભાવ તેમજ સ્થિતિમાં કાંઇ પણ સુધારો થયાવિના રહેશે નહિ; એવી આ વાર્તાઓની ખુબી છે. ગુણવાન મનુષ્યને પણ આવી વાર્તાઓ વિનોદ સાથે આનંદ આપી તેમનામાં રહેલા શુભ સંસ્કારોમાં વૃદ્ધિ અને દૃઢતા કરનારીજ થઈ પડશે.

આવાં ઉપકારક પુસ્તકો પોતાનાં યુવાન પુત્ર પુત્રીઓ અને બંધુ ભગિનીઓને એક મહત્વની ભેટ તરીકે અપાવાં જોઇએ.

*　　*　　*　　*　　*　　*

આ પુસ્તકમાંની ઘણીખરી વાર્તાઓ આગ્રાના રાજપૂત એંગ્લો ઓરિયન્ટલ પ્રેસના અધિપતિ કુંવર હનુમંતસિંહ રઘુવંશી તરફથી હિંદીમાં પ્રકટ થએલાં નાનાં પુસ્તકો “ ગૃહસ્થ ચરિત્ર ” “ વિનોદ ” તથા “ વનિતા હિતૈષિણી ” એમાંથી તેમજ નંબર ૧૩,૧૪,૧૬,૧૭,૧૮ વાળી વાર્તાઓ માનનીય મહારાષ્ટ્રીય લેખક શ્રીયુત હરિનારાયણ આપ્ટેનાં મરાઠી પુસ્તકોપરથી લેવામાં આવી છે. જે વિષેની પરવાનગી હર્ષપૂર્વક આપવા બદલ એ મહાશયોનો સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે. એ સિવાય નંબર ૭ વાળી વાર્તા મરાઠી “ લોકમિત્ર ” માસિકપરથી, નંબર ૧૦, ૧૯, વાળી હિંદી માસિક “ઇન્દુ” પરથી તથા નંબર ૧૨ ની વાર્તા હિંદીમાં “ ફ્રેન્ડ એન્ડ કંપની

–મથુરા ” દ્વારા નીકળેલા પુસ્તક ઉપરથી લેવામાં આવી છે. જે બદલ એ સર્વ વાર્તાઓના મૂળ પ્રકાશક તેમજ લેખક મહાશયોનો પણ આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

આ વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવામાં અનુવાદકે તેમજ સંપાદકે યોગ્ય લાગ્યું ત્યાં ત્યાં યથામતિ ફેરફાર કર્યા છે; તેમજ વાર્તાઓની છેવટે આવતા ઉદ્‌ગારો કેટલેક સ્થળે છુટથી સુધારી વધારીને તેમજ કેટલેક સ્થળે નવેસરથી પણ લખ્યા છે.

* * * * *

આ વાર્તાઓના અનુવાદક શ્રીયુત વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર એક નવીન ઉદ્‌ભવતા લેખક હોવા છતાં સરળ અને સંસ્કારી ભાષામાં આ કાર્ય તેમણે સમયસર અને કાળજીપૂર્વક કરી આપીને વાંચકો આગળ સત્વર સાદર કરવાનો જે સુયોગ આપ્યો છે, તે બદલ તેઓને પણ ધન્યવાદ આપી ઇચ્છીશું કે પોતાના અભ્યાસ અને યોગ્યતામાં વૃદ્ધિ કરતા જઈ ગુજરાતી પ્રજાને શુભ સાહિત્ય અધિકાધિક પુરૂં પાડવામાં તેઓ સફળમનોરથ થાય.

આમાંની શ્રીયુત હરિનારાયણ આપ્ટેવાળી વાર્તાઓ સ્વ૦ નારાયણ હેમચંદ્રે એક નાના પુસ્તકના રૂપમાં અગાઉ પ્રગટ કરી હતી, પરંતુ તેની ભાષા સુધારવામાં રહેલી મહેનત જોતાં ફરીથી ભાષાંતર કરાવી લેવાનુંજ ઠીક લાગ્યું છે.

* * * * *

ચૈત્ર શુક્લ પંચમી સં. ૧૯૭૦ }
માર્ચ ઈ. સ. ૧૯૧૪. } ભિક્ષુ–અખંડાનંદ

પ્રસ્તાવના

(કુમાર હનુમંતસિંહની હિંદી પ્રસ્તાવનાનો ભાવાર્થ)

જે ગૃહસ્થાશ્રમને શ્રીમનુમહારાજે સર્વશ્રેષ્ઠ આશ્રમ દર્શાવ્યો છે તેની આજે કેવી ખેદજનક અવસ્થા છે? સુખ પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છાથીજ લોકો ગૃહસ્થાશ્રમી બનતા હોવા છતાં શોકની વાત છે કે ઘણાખરાઓ આજકાલ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખને બદલે દુઃખના ભારથીજ વધારે દબાયલા છે. આમ હોવાનું ખાસ કારણ એજ છે કે, ગૃહોને સુખમય બનાવવાનું જે ગૃહિણીઓના હાથમાં રહેલું છે, તે ગૃહિણીઓની દશાજ સર્વથા શોચનીય છે; એટલે પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખ કેવી રીતે મળે? એક નીતિજ્ઞે કહ્યું છે કેઃ—

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
अरण्यम् तेन गन्तव्यम् यथारण्यम् तथा गृहम् ॥

અર્થાત્ "જેના ઘરમાં માતા નથી અને ભાર્યા અપ્રિય-વાદિની છે, તેણે વનમાંજ શામાટે વાસ ન કરવો? કારણ કે તેને માટે ઘર અને વન એક સરખાંજ છે" ગૃહકાર્યમાં સુદક્ષ, મિષ્ટભાષિણી, તેમજ આજ્ઞાધીન ધર્મપત્ની હોય છે ત્યારેજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખ મળે છે. જો પતિ તેમજ પત્ની વચ્ચે ખરો પ્રેમ હોય છે તથા એક બીજાના સુખની કાળજી હોય છે તોજ સાધારણ અથવા ગરીબ સ્થિતિમાં પણ તેઓ સુખી રહી શકે છે.

આ પ્રમાણે જે સ્ત્રીઓ ગૃહસ્થાશ્રમના આધારરૂપ અને સુખ તથા શાંતિને આપનારી ગણાય છે, તેમાંનીજ ઘણીખરી

સ્ત્રીઓ આજે કઠિનહૃદયવાળી, ગૃહકાર્યમાં આવડતવિનાની અને ખરાબ સ્વભાવવાળી દેખાય છે, અને તેથી હિંદુસંસાર જ્યાં ત્યાં નરકતુલ્ય બની રહ્યો છે! એક સમયે જે ગૃહોમાં સ્વર્ગસુખનો ઉપભોગ થયા કરતો હતો તેજ ગૃહોમાં આજે નરકની પીડા પ્રસરી રહી છે! કોઈ પોતાની સ્ત્રીના કર્કશ સ્વભાવ અગર તો મૂર્ખતાને લીધે શોક કરે છે, તો કોઇ પુત્રવધૂના કલહકારી સ્વભાવને લીધે પોતાના દુઃખને રડે છે! કોઈ માતાને પોતાની સ્ત્રી સાથે કઠોર વ્યવહાર રાખનારી કહે છે તો કોઇ પોતાની તથા બંધુની સ્ત્રીના પરસ્પરના કલહ કંકાસને લીધે, કે કાંતો નણંદ ભોજાઈના પરસ્પરના દ્વેષભાવને લીધે દુઃખી છે! આ સઘળું શાથી બને છે? કારણ ફક્ત એટલુંજ છે કે, સ્ત્રીઓને તેમની બાલ્યાવસ્થામાંજ ઉપયોગી શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. તેમના સ્વભાવને કેળવવાનો તેમજ તેમના ચારિત્રનું સંગઠન કરવાનો યત્ન કરવામાં આવતો નથી. બાળકીઓને પારકું ધન સમજી તેમને સુધારવા તરફ વિશેષ લક્ષ અપાતું નથી. જો માતાપિતા પોતપોતાની પુત્રીઓને લખતાં વાંચતાં શીખવવા સાથે બાલ્ય-કાળથીજ ઉત્તમ શિક્ષણ આપતાં રહી, સુબોધક વાર્તાઓ તેમજ મહાન સ્ત્રીઓનાં જીવનચરિત્રો તેમને વખતો વખત સંભળાવતાં રહે, તેમજ એ પ્રકારનાં ઉપદેશપૂર્ણ પુસ્તકો તેમને વાંચવાને આપતાં રહે, તથા ગૃહકાર્યાદિમાં તેમને નિપુણ બનાવવાની કાળજી રાખ્યા કરે, વળી પતિ પણ પોતાની સ્ત્રીને એવી

બાબતો વાંચી સંભળાવે, તથા તેમને લખતાં વાંચતાં શીખવીને એવાં ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચવા આપે, તો આપણો ગૃહસ્થાશ્રમ ફરીથી પણ સુખપૂર્ણ થઈ શકે એ સ્પષ્ટજ છે.

સ્ત્રીઓને વિદ્યારૂપી ભુષણથી ભૂષિત ન કરવામાં તથા તેમને સર્વથા અજ્ઞાન અને અયોગ્ય રાખવામાં પુરૂષવર્ગજ દોષવાન છે. અનેક ગૃહોમાં પુરૂષો પણ પોતાની અર્ધાંગનાઓ સાથે અનુચિત વર્તન ચલાવે છે, અને તેથી તેમની ભલી સ્ત્રીઓ બિચારી સદાકાળ શોકગ્રસ્ત અને દુઃખી તથા રોગિષ્ટ રહે છે. આમ થવાથી તેમનાં સંતાન અયોગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમને પણ પાછું સુશિક્ષણ મળવાનું નહિ, એટલે દિવસે દિવસે ગૃહસ્થાશ્રમની વધારે ને વધારેજ દુર્દશા થતી જાય છે.

આજકાલ આપણા ગૃહસ્થાશ્રમની જેવી શોચનીય દશા છે તથા તેને સુખદાયક બનાવવાને સુશિક્ષણવડે તેમજ અન્ય બનતા પ્રકારે તેમાં સુધારો કરવાનું આપણું જે મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એ બાબતો દર્શાવી આપવાને માટેજ આ પુસ્તકમાંની વાર્તાઓ લખવામાં આવી છે. આશા છે કે વાંચક બંધુઓ અને બ્હેનો તેનો બનતો સદુપયોગ કરીને વિનોદ સાથે યથાયોગ્ય બોધ ગ્રહણ કરશે, તથા સર્વ પ્રત્યે પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનો યત્ન કરીને પોતાનાં ગૃહોને સુખ, સંપત્તિ અને શાન્તિના ધામરૂપ બનાવીને અમારા આ પરિશ્રમને સફળ કરશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

"ઉત્તમ વાંચન" એ મનુષ્ય માત્રને માટે બહુજ લાભદાયક સ્તુ હોવાથી આ ગરીબ દેશના મનુષ્યોને તેવું વાંચન જૂજ કિંમતે પૂરૂં પાડી તેનો બહોળો લાભ લેવાય તેમ કરવાના હેતુથી આ ખાતાની સ્થાપના આજ આઠેક વર્ષથી કરવામાં આવી છે. આ કાર્યની શરૂઆત પ્રથમ મુંબાઇમાં કરવામાં આવી હતી, પરંતુ કાર્યની વૃદ્ધિ થવા માંડતાં પ્રેસની તથા હવા પાણીની સુગમતા માટે તથા પગાર ભાડું ૪૦ ખર્ચમાં કરકસરની અનુકુળતાને માટે ચારેક વર્ષથી અમદાવાદમાં પણ કાર્યાલય ખોલવામાં આવ્યું છે; અને છપાવવા ઈ૰ ની ઘણીખરી વ્યવસ્થા હવે ત્યાંજ ચાલે છે.

આ ખાતા તરફથી કેટલાક સમયથી **'વિવિધ ગ્રંથમાળા'** **'ચરિત્રમાળા'** તથા **'બૃહદ્‌ગ્રંથમાળા'** એ પ્રમાણેની ત્રણ ઉપયોગી ગ્રંથમાળાઓ ચાલુ છે; જે દ્વારા અત્યાર સુધીમાં વિવિધ વિષયનાં અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો નીકળી ચૂકયાં છે અને નીકળતાં ચાલે છે. એ વિષેની સંક્ષિપ્ત માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

૧—વિવિધ ગ્રંથમાળા

આ માળા પાંચ વર્ષથી ચાલુ હોઈ તેનાં ૪૦૦૦ ગ્રાહકો છે. એનાં ગ્રાહકોને દરવર્ષે આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ જેવાં ૨૦૦૦ પૃષ્ઠ જેટલાં વિવિધ વિષયનાં ઉપયોગી પુસ્તકો વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૨) માં અને પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૩) માં મળે છે. પોસ્ટેજ માફ. આગલાં વર્ષોનાં પુસ્તકોના ૧૫૦૦, ૧૫૦૦ પૃષ્ઠના સૅટ પણ હજી રૂ. ૧ાા થી અને પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૩) થી મળી શકે છે.

૨—ચરિત્રમાળા

આ માળાને હાલ (સં. ૧૯૭૧) માં ચોથું વર્ષ ચાલે છે. એનાં ગ્રાહકોને દેશ વિદેશનાં પ્રાચીન અર્વાચીન સ્ત્રીપુરૂષોનાં ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનાં દર વર્ષે ૧૫૦૦ પૃષ્ઠ જેટલાં પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૨) માં અને પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૩) માં અપાય છે. પોષ્ટેજ માફ. આગલાં વર્ષોના સેટ પણ હજી એજ મૂલ્યે મળી શકે છે.

૩—બૃહદ્ ગ્રંથમાળા

આ માળા ત્રણ વર્ષથી શરૂ થયેલી હોઇ તે દ્વારા નીકળેલાં તથા નીકળનારાં મ્હોટાં પુસ્તકોનાં નામ તથા મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે છે. આ દરેક પુસ્તકના પૃષ્ઠનું કદ આ (ટુંકી વાર્તા ભાગ ૨ જો) પુસ્તક કરતાં બેવડું મ્હોટું છે.

બૃહદ્ ગ્રંથમાળાનાં તૈયાર પુસ્તકો.

નામ.	પૃષ્ઠની સંખ્યા.	મૂલ્ય.
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૫૫૦	૨)
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર ૧૫ ચિત્ર સાથે	૧૧૦૦	૨)
શ્રી શિવાજી છત્રપતિ ઉત્તમ ચરિત્ર	૩૫૦	૧)
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ—ગ્રંથ ૧ લો, સચિત્ર	૮૦૦	૨ા
આર્યભિષક્ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ	૫૩૦	૧ા
સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧ થી ૫ ની નવીન આવૃત્તિ	૪૨૦	૧)
શાન્તિપર્વ—મહાભારતનું	૮૫૦	૨ા

ચાલુ સં. ૧૯૭૧ માં નીકળનાર મ્હોટા ગ્રંથો.

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—ભાગ ૧ લો—પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ રૂ. ૨ાથી૩.
'પારસ ભાગ' નામે ઉત્તમ હિંદી ગ્રંથનું ભાષાંતર ,, ૪૦૦ રૂ. ૧થી ૧ા.

દાસબોધ–રામદાસ સ્વામી કૃત–નું ભાષાંતર. પૃષ્ઠ ૪૦૦ રૂ. ૧થી૧ા.
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ–ગ્રંથ ૨ જો સચિત્ર. ,, ૮૦૦ રૂ. ૨ાા

સંપૂર્ણ મહાભારત–ચાર ભાગમાં કુલ પૃષ્ઠ ૩૭૫૦ મૂલ્ય રૂ. ૧૨) દર વર્ષે એકેક ભાગ નીકળશે. વળી **ભક્તચરિત્રસંગ્રહ, તુકારામના અભંગ, એકનાથી ભાગવત, વાલ્મીકી રામાયણ, પંચદશી** ઇ. ગ્રંથો પણ યથાસંયોગ નીકળશે.

૪–શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ગુટકા.

મુળ શ્લોક, સરળ ગુજરાતી ટીકા, છબી તથા મહાત્મ્ય ધ્યાન ઇ. સાથે **શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા**ના ૨૭૫ પૃષ્ઠના સુંદર ગુટકાઓ જૂદી જૂદી જાતનાં પૂઠાં બંધાવેલા નીચેની કિંમતે મળશે. સાદુ પૂઠું ૦)≈, પાકું કપડાનું પૂઠું અથવા તો શણનું પૂઠું રૂ. ૦।, પાકું સોનેરી પૂઠું અથવા રેશમી કાપડનું પૂઠું રૂ. ૦।.

૫–બીજાં ઉપયોગી પુસ્તકો.

બીજાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો પણ આ ખાતામાંથી મળી શકે છે.

ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ રૂ. ૦।, **સદ્ગુણી બાળકો** ૦)≡, **બાળ સદ્બોધ** ૦)≡, **બાળકોની વાતો** ૦)≡, **સુબોધ રત્નાકર** ૦–ાા, **મનહર પદ** ૦)≈ાા, **સુબોધ રત્નમાળા છત્રીશી** રૂ. ૦ાા, **વશિષ્ઠ સારગીતા** ૦ા≈, **આર્ય ધર્મનીતિ** ૦।, **ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર** ૦)≡ **મૈત્રેયી** ૦)– પોષ્ટેજ સર્વેનું જૂદું.

ઉપલી દરેક બાબત વિશેની વિશેષ માહિતી આ પુસ્તકની છેવટે આપેલી જાહેર ખબરમાં આપેલી છે; જે તરફ પ્રત્યેક વાંચક સજ્જનોનું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચવામાં આવે છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય મુંબઈ ૨, અને અમદાવાદ.

ટુંકી વાર્તાઓ-

ભાગ ૨ જો.

૧—દેરાણીનો કલહ.

મી. મોતીલાલ એમ. એ. યુક્ત પ્રદેશની એક કૉલેજમાં ફિલૉસોફીના પ્રોફેસર છે. મે–વેકેશનની રજાઓ પડી છે. આ રજાઓનો આનંદ લેવા તથા કુટુંબનું સુખ ભોગવવાને તેઓ પોતાને ઘેર આવ્યા હતા. મોતીલાલનો ભાઇ શ્યામલાલ ઘણોજ સીધો અને સાદો માણસ છે. તે પોતાનો નિર્વાહ કાપડની દુકાનવડે ચલાવે છે. પોતાના વડિલ બંધુ પ્રત્યે તે પિતાના જેવો સ્નેહ અને સન્માન રાખે છે. મોતીલાલ પણ પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ શ્યામલાલને પુત્ર-સમાન સમજે છે, તથા પોતે અન્ય નગરમાં રહેતા હોવાથી પોતાના માસિક પગારમાંથી જે કાંઈ બચાવે છે તે પોતાના નાના ભાઇને મોકલી આપે છે. સર્વ ગૃહ–વ્યવહારમાં શ્યામલાલજ માત્ર કર્ત્તા હર્ત્તા છે.

"શ્યામલાલની સ્ત્રી ચમેલી પોતાની જેઠાણી હરિદાસી સાથે સારૂં નહિ તેમ ખોટું વર્ત્તન પણ ચલાવતી નહોતી. એક

સમયે કોઈ આવશ્યક કારણને લીધે ચમેલીને કેટલાક માસ પોતાના પિયરમાં રહેવું પડયું. આ સમય દરમ્યાન ચમેલીનો સ્વભાવ ઘણોજ બદલાઇ જઇને તે દ્વેષી બની ગઈ. તેણે પોતાના મનથી એવો વિચાર નક્કી કર્યો કે, 'હવેની વખતે સાસરે જઇને હરેક પ્રકારે મ્હારા પતિને હરિદાસીથી જૂદો પડાવી સ્વતંત્ર બનીશ અને મ્હારા દિવસો આનંદમાં ગાળીશ.' ઇંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે, We are always influenced by the company we keep અર્થાત્ **સોબતે અસર અને તોખમે તાસિર** આ નિયમજ ચમેલીના સંબંધમાં પણ સત્ય ઠર્યો હતો. ચમેલીના સ્વભાવમાં આ પ્રમાણે જે કાંઈ પરિવર્તન થયું હતું તેનું મુખ્ય કારણ તેની ભાભી હતી. તેની જેઠાણી ઉપર તેના હૃદયમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન કરાવનાર તેજ હતી. એ સ્ત્રી ઘણીજ કર્કશા હોઇને જેઠાણી સાથે લડીને જૂદી પડેલી હતી. એ સ્ત્રીની વાતો અને સંસર્ગથીજ ચમેલીને એવી ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હતી કે, 'સ્વતંત્રતા વિનાનું મનુષ્ય પશુસમાન છે અને પરાધીનતા જેવું અન્ય દુઃખ સંસારમાં એક પણ નથી.'

હરિદાસીનો સ્વભાવ ઘણો જ કોમળ અને સરળ હતો. તે શ્યામલાલને પોતાના પુત્રવત્ લેખતી હતી. બાલ્યાવસ્થામાંથી તેણેજ તેને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. પોતાની સ્નેહાળ માતાના પરલોકવાસ સમયે શ્યામલાલની ઉમ્મર ફક્ત પાંચ જ વર્ષની હતી. વડિલ બંધુ તથા ભાભીએ જ માતા-પિતા જેવો સ્નેહ રાખી તેને કોઇ પણ પ્રકારે ઓછું આવવા દીધું નહોતું. ભાઈ તથા ભાભી બંનેએ તેને ભણાવવા માટે મહામહેનત કરી હતી, પરંતુ પૂર્વદત્ત સંસ્કાર નહિ હોવાથી તે ફક્ત પાંચ જ ધોરણ

ભણ્યો. આમ હોવાથી વડિલ બંધુ મોતીલાલે તેને પાંચ હજાર રૂપિયા આપી સ્વદેશી કાપડની દુકાન ઉઘાડી આપી સાધારણ લાભ લઈ એકજ ભાવથી રોકડે પૈસે વેચાણ કરવાની સૂચના કરી હતી. ઘણાખરા ભણેલા ગણેલા સ્વદેશાભિમાની લોક આ દુકાનમાંથીજ સ્વદેશી વસ્ત્રો ખરિદ કરવા લાગ્યા; જેથી ત્રણ વર્ષ જેટલા ટુંક સમયમાંજ દુકાનની ઘણી ઉન્નતિ થઈ અને વીસથી ત્રીસ હજાર સુધીનો માલ દુકાનમાં રહેવા લાગ્યો.

મે–વેકેશનની રજાઓની એક માસ અગાઉજ ચમેલી સાસરે આવી પહોંચી હતી ને પોતાના પ્રપંચ–નાટકની શરૂઆત કરી દીધી હતી. અગાઉની પેઠે હવે ચમેલી તથા હરિદાસીને અરસ-પરસ બનતું નહોતું; કારણ કે ચમેલીએ હવે અજ્ઞાનતાને લીધે પોતાના સકળ સદ્‌ગુણોને તિલાંજલી આપીને દુર્ગુણોનીજ પ્રાપ્તિ કરી હતી. ચમેલીને બે પુત્રો હતા. મોટો સાત વર્ષનો ને નાનો ચાર વર્ષનો હતો. હરિદાસી ઈચ્છતી કે મોટો બાળક નિયમિત રીતે નિશાળે જાય તો સારૂં; પરંતુ ચમેલી હરિ-દાસી સાથે દ્વેષ રાખતી હોવાથી પોતાના પુત્રને ગૃહમાંજ રાખી મૂકવાનો યત્ન કરતી ! ચમેલી હરિદાસીને કહ્યા કરતી કે: “ મ્હારે કાંઈ મ્હારા છોકરાને માસ્તર ફાસ્તર બનાવવો નથી ! નહિ ભણે તોએ એના નશીબમાં હશે તો ચાર પૈસા રળી ખાશેજ. ”

આ વ્યંગ વચન શું ઉદ્દેશથી બોલવામાં આવતું હતું તે હરિદાસી સારી રીતે સમજતી હતી, છતાં પોતે કેળવાયલી અને ઉદાર હૃદયવાળી હોવાથી તે એ બન્ને બાળકોને પોતાના પુત્રતુલ્યજ સમજતી હતી.

એક દિવસે ચમેલીનો મોટો પુત્ર રામલાલ કેટલાક દિવસની પહેલી રજાઓ પૂરી થઈ ગયા પછી પણ નિશાળમાં ગયો નહિ. હરિદાસીની એવી માન્યતા હતી કે **શિક્ષણ મેળવ્યા સિવાયનો પુત્ર પશુસમાન જીવન ગુજારી મહા દુઃખી થાય છે,** છતાં ચમેલીનો વિચાર તે જાણી ગએલી હોવાથી ગૃહમાં કલેશ થવાના ભયથી હવે તે રામલાલને ભણાવવા તરફ લક્ષ્ય આપવાનું વારંવાર કહેતી નહોતી.

એક દીવસે હરિદાસીએ રામલાલને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું: “ભાઈ! આજે ભણુવા જાઓ. સાત આઠ દિવસ પછી રજાઓ પડવાની છે. ત્યારે ત્હારા કાકા અહીં આવનાર છે જેથી હું તેમને ત્હારે માટે એક ઇંગ્રેજી વાજું લઈ આવવાનું લખીશ. જાઓ ભાઈ! ભણુવાને જાઓ.”

ઘણું સમજાવ્યા પછી જ્યારે રામલાલ નિશાળે જવા તૈયાર થયો ત્યારે ચમેલીએ ગૃહની બહાર નીકળી તેનો હાથ પકડી ગુસ્સાથી કહ્યું: “ખબરદાર, જો નિશાળે ગયો તો! અમારે નોકરીનો ટુકડો નથી ખાવો. જા, ઉપર જા.” રામલાલ પોતાની માતાનાં વાક્યો સાંભળી ગભરાતો ગભરાતો ગૃહમાં પાછો ગયો. આ બનાવની હરિદાસીને કશી ખબર પડી નહિ, જેથી થોડા સમય પછી રામલાલ જ્યારે તેની દૃષ્ટિએ પડયો ત્યારે તે તેના ઉપર ક્રોધે ભરાઇ બોલી ઉઠી કે: “કેમ રે રામલાલ! તું ભણુવાને કેમ ન ગયો?” આમ કહી તેણે તેને એક થપ્પડ મારી. રામલાલ થપ્પડ વાગવાથી રડવા લાગ્યો. જો કે હરિદાસીએ તેના હિતને માટેજ તેને શિક્ષા કરી હતી, પરંતુ આ નજીવી શિક્ષાને લીધે ગૃહમાં ભયંકર કલહ ઉભો થયો. કોઈ કોઈ

સમયે મૂર્ખને ઉપદેશ આપવા જતાં ઉલટો દુઃખ સહન કરવાનો પ્રસંગ આવી જાય છે. હરિદાસીએ રામલાલને થપ્પડ મારી તે ઉપરાંત હવે વળી ચમેલી તેને વિશેષ માર મારવા લાગી, તથા તેના મસ્તિષ્કમાંથી લોહી કાઢી તે હરિદાસી સાથે ગમે તેવાં વેણ બોલી તકરાર કરવા લાગી.

ચમેલી આ તકરારમાં હરિદાસી કરતાં ચડી ગઈ. આખો દિવસ તેણે કલહ કર્યાજ કર્યો, અને રાંધ્યું નહિ તેમ ખાધું પણ નહિ. ભલી હરિદાસીએ ચમેલીના ગાલિપ્રદાનનો માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપ્યો કે: “રામલાલ લુચ્ચાઇ કરી નિશાળમાં ગયો નહિ તેથીજ મ્હેં તો માત્ર સાધારણ શિક્ષા તેને કરી હતી.”

ચમેલીએ કહ્યું: “એમ નથી પણ તું વાંઝણી હોવાથી મને તેમજ મ્હારા પુત્રને જોઈ શકતી નહિ હોવાથીજ રાત્રિ દિવસ અમારી અદેખાઈ કર્યા કરે છે, પણ એમાં અમે શું કરીએ? ત્હારા નશીબનોજ વાંક છે તો ત્હારા નશીબનેજ શા માટે નથી મારતી?”

રાત્રે જ્યારે શ્યામલાલ ગૃહમાં આવ્યો ત્યારે તેણે સર્વ હકીકત જાણી. આવો પ્રસંગ જોવાનું તેને માટે આ પ્રથમવારજ હતું. ચમેલીએ પતિને પુત્રનું શિર દેખાડ્યું તથા અનેક સાચી જૂઠી વાતો કરીને પતિનું મન ભાભી ઉપરથી બહુજ ઉદાસ કરી દીધું.

મોતીલાલ પણ આજ રાત્રે ઘેર આવી પહોંચ્યા; પરંતુ હરિદાસીદ્વારા તેમણે જાણ્યું કે જે આનંદ લેવાને તેઓ ઘેર આવ્યા છે, તે મળી શકે તેમ નથી. પોતાના ભાઈ–ભોજાઈ હવે જૂદાં રહેવાનો વિચાર કરે છે એ હકીકત પણ પત્નીદ્વારા

મોતીલાલના જાણવામાં આવી. આ સર્વ પ્રકાર જાણતાંજ તેમણે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો અને કહ્યું: " ભારત! ત્હારાં સ્ત્રી પુરૂષોને જોઈ મને ઘણુંજ દુઃખ થાય છે. અરેરે! અમે ઉભય સહોદર હોવા છતાં પણ સલાહસંપથી એકત્ર નહિ રહી શકીએ? નહિ, નહિ કાલે પ્રાતઃકાળેજ હું શ્યામલાલનું સમાધાન કરીશ. બાલ્યાવસ્થાથી મ્હેં એનું પ્રતિપાલન કર્યું છે તો હવે તેનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી."

હરિદાસીએ પણ ઉત્તર આપ્યો કે: " આપણે માત્ર ચારજ મનુષ્યો છીએ છતાં જો આપણ સર્વે સલાહસંપથી એકત્ર ન રહી શકીએ તો તે ઘણાજ શોકની વાત કહેવાય."

પ્રાતઃકાળ થતાંજ શ્યામલાલ વડિલ બંધુની પાસે આવ્યો. પ્રણામ કર્યા પછી તે અગાઉની પેઠે નવાજૂના સમાચાર ન કહેતાં બેસીજ રહ્યો. છેવટે મોતીલાલે પ્રશ્ન કર્યો: "કેમ સર્વે ખુશી આનંદમાં તો છો ને? હું કૉંગ્રેસમાં જવાને માટે મુંબઇ થઇ સુરત જનાર છું. જો કાંઈ મુંબઇનું કામકાજ હોય તો કહો."

શ્યામલાલે ઉત્તર આપ્યો: ભાઇ સાહેબ! મુંબઇથી સુરતની કૉંગ્રેસમાં જઇને શું કરશો? પ્રથમ આપણા ગૃહનીજ કૉંગ્રેસનાં દર્શન કરોને! (રામલાલનું મસ્તિષ્ક બતાવી) આ જુઓ તો ખરા કે ભાભી સાહેબની અમારા ઉપર કેટલી બધી કૃપા છે?!

મોતીલાલે કહ્યું: તમે મ્હારા સહોદર હોવા છતાં સ્ત્રી જાતિના કહેવાથી આ પ્રમાણે કેમ ચડી જાઓ છો? આવી વાત કરવી એ શું તમને યોગ્ય છે? રામલાલ! જા ભાઇ, ત્હારી કાકી પાસેથી દ્રાક્ષની પેટી લઇ આવ.

મોતીલાલે ચમેલી તથા શ્યામલાલને ત્રણ ચાર દીવસ

સુધી ઘણુંએ સમજાવ્યાં તથા કહ્યું કે: "સર્વે એકત્ર રહો, એકનાં બે ગૃહ કરવાં સારાં નથી. જુઓ બંગાળાના બે ભાગ થઇ જવાથી બંગાળીઓ કેટલા બધા દુઃખી થયા હતા! ભાઇ ભાઇનો ધર્મ એવો નથી કે એક બીજાથી લડી પોતાના ગૃહને નરકવાસ જેવું બનાવી દેવું."

મોતીલાલે આ પ્રમાણે ઘણાં બોધવચનો કહ્યાં, પણ શ્યામલાલ તથા ચમેલી ઉપર તેની લેશ પણ અસર થઈ નહિ. ચમેલીએ શ્યામલાલના મનમાં એવું તો ઉંધું છતું ભરાવી રાખ્યું હતું કે જેથી પ્રૉફેસર સાહેબ તેને પોતાનો પાઠ શીખવી શકયા નહિ.

આવી રીતે કલહકંકાસમાં એક પખવાડીયું વીતી ગયું. મોતીલાલે ચમેલીને પણ ઘણું સમજાવ્યું કે: "અમારાથી જૂદું રહેવું એ તમારો ધર્મ નથી. તમે મોટા ઘરનાં સંતાન છો, તમારાં માતા-પિતા પણ સારા સ્વભાવનાં માણસ છે, માટે જૂદાં રહેવાના વિચારનો ત્યાગ કરો. તમારાથી તમારી જેઠાણીની શોભા છે અને તમારી જેઠાણીથી તમારી શોભા છે. જૂદાં રહેવાથી આગળ જતાં બન્નેને પસ્તાવું પડશે. તમે ફક્ત તમારા લાભનો વિચાર કરી જુઓ તો પણ તમારે જૂદાં થવું એ સારૂં નથી. રામલાલને હું મ્હારી પાસે રાખીને ભણાવીશ તથા તેના ભવિષ્યના ભલાને માટે શિક્ષા પણ કરીશ. તમે જાણો છોજ કે મ્હારે કોઈ સંતાન નથી. હું જે કમાઉં છું તે બધું તમારા તથા તમારી પ્રજાને માટેજ છે. રામલાલ અને મનહરલાલ એ બન્નેને હું મ્હારા જ પુત્રો પ્રમાણે ગણું છું; અને તેથી જૂદા થવાનો વિચાર સુદ્ધાં તમારા મનમાં લાવવો જોઇએ નહિ."

મોતીલાલનાં આવાં બોધપૂર્ણ વચનોનો પ્રભાવ પણ શ્યામલાલ તથા ચમેલી ઉપર થયો નહિ. કદાચ શ્યામલાલ કાંઈ સમજતો તો પાછી ચમેલી તેની સમજણને દૂર કરી દેતી. આમ થતાં થતાં મોતીલાલની રજાઓ પણ આ કલહકંકાસમાંજ પૂરી થઇ. શ્યામલાલ મોતીલાલથી જૂદા રહેવાની સર્વ તૈયારીઓ કરી ચૂકયો. જ્યારે તેણે ગૃહની સકળ સંપત્તિ વહેંચી નાખવાનું ભાઇને કહ્યું, ત્યારે તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કેઃ "તમારે જૂદાં રહેવાની ઇચ્છા છે તો ભલે જૂદાં રહો. જે કાંઇ સંપત્તિ તમારી યા મ્હારી હાલ તમારી પાસે છે એ સર્વ ઉપરથી હું મ્હારો અધિકાર ઉઠાવી લઉં છું. ભલે તમે જૂદાં થઇ જાઓ, પરંતુ મ્હારા હૃદયથી તો હું તમને જૂદાં થએલાં નહિજ માનું."

હરિદાસીએ ચમેલીને કહ્યું: "બ્હેન! તમે ભલે આજ ગૃહમાં રહો. મ્હારે તેમાં કાંઇ લેવું દેવું નથી. હું તો એમની સાથેજ જાઉં છું. શ્યામલાલ, રામલાલ, મનહરલાલ તથા તમે સર્વે અમારાંજ છો. હું ત્યાં જઇશ તોપણ તમારા પ્રત્યેના મ્હારા સ્નેહમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થનાર નથી એમ નક્કી માનજો."

આ પ્રમાણે પોતાના સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી પતિ પત્ની ચાલ્યાં ગયાં. જવા સમયે પ્રૉફેસર સાહેબે કહ્યું કેઃ "ભારતવાસીઓના સંસાર કલહકંકાસથીજ પરિપૂર્ણ છે. **સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપ્યા સિવાય, તેમને ગુણિયલ તથા મોટા મનની બનાવ્યા સિવાય ભારત સંતાનો કદિ પણ પોતાના સંસારમાંથી સુખપ્રાપ્તિ કરી શકનાર નથી."**

હરિદાસીએ વિદાય થતી વખતે ચમેલીને કહ્યું: "જુઓ બ્હેન ! મ્હારો કાંઇ અપરાધ જણાયો હોય તો ક્ષમા કરજો અને રામલાલને ભણાવવા તરફ દુર્લક્ષ્ય કરશો નહિ."

પ્રૉફેસર મોતીલાલે રેલ્વે સ્ટેશનપર જઇને કૉંગ્રેસના સમાચાર જાણવાને માટે એક ઇંગ્રેજી દૈનિક પત્ર ખરિદ્યું. તો તેમાં પણ માલૂમ પડયું કે: એમના ગૃહની પેઠે એ સમયની સુરતની કૉંગ્રેસમાં પણ 'ગરમ' તથાં 'નરમ' એવા બે વિભાગો પડયા હતા અર્થાત્ દેરાણી જેઠાણી જેવું થયું હતું. આથી કરીને મોતીલાલે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે: નારાયણ કરે ને અમારા ગૃહના કલહ પ્રમાણે આ કલહનો પણ શાન્તિથી અંત આવે !

૨—કર્કશા સાસુ.

સરસ્વતી પોતાનાં માતપિતાની વ્હાલી પુત્રી છે. એનાં માતાપિતાએ અત્યાર સુધી એનું પુત્રવત પાલન કર્યું છે. એવાં માતપિતાને પેટ જન્મ થયો એ પણ તેના મોટા ભાગ્યનીજ વાત કહેવાય. નહિ તો આજકાલ અનેક ગૃહોમાં એવું જોવામાં આવે છે કે પુત્રીનું પુત્રની પેઠે હેતપ્રેમથી લાલનપાલન કરવામાં આવતું નથી. પુત્રને લોકો '**ગૃહની દોલત**' તથા પુત્રીને '**પારકું ધન**' સમજે છે.

સરસ્વતીની માતાની પ્રબળ ઇચ્છા હતી કે પોતાની પુત્રી ગુણુ-વાન, નીતિવાન તેમજ સુશીલ બને. તેનું માનવું એવું હતું કે: **સુપુત્રથી તો એકજ કુળમાં પ્રકાશ થાય છે; પરંતુ સુપુત્રી તો બન્ને કુળોની કીર્તિને વધારે છે.** જેથી સરસ્વતીને તેણે લખવા, વાંચવા અને સદ્ગુણોનું શિક્ષણ આપવામાં કશી ન્યૂનતા રાખી નહોતી. પુત્રી પણ ચપળ હોવાથી બાર વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાંજ તેણે ઉત્તમ પ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી લીધી.

સરસ્વતીનો પતિ રામલાલ એન્ટ્રન્સની પરીક્ષા પાસ કરીને રેલ્વે ઑફિસમાં નોકરી રહી ગયો હતો. તેનો પિતા એક સજ્જન પુરૂષ હતો તથા લેવડદેવડનો ધંધો કરી પોતાના કુટુંબની આજીવિકા ચલાવતો હતો.

સરસ્વતીનાં માતપિતા પણ ગુણવાન હતાં. તેમણે રામલાલની યોગ્યતા જોઇને પોતાની વ્હાલી પુત્રી તેને પરણાવી હતી. સરસ્વતીને માટે રામલાલ યોગ્ય પતિ મળ્યો, પરંતુ દુઃખની વાત એ હતી કે તેની સાસુ ઘણી કર્કશા હતી. બે વખત પછી ત્રીજી વખત જ્યારે સરસ્વતી પોતાને સાસરે ગઇ ત્યારથી તેની સાસુએ પોતાના અવનવા રંગ ઢંગ દર્શાવવા શરૂ કર્યા. રામલાલ આજ્ઞાકારી પુત્ર હતો, તેથી માતાપિતાની આજ્ઞા સિવાય પોતાની યુવાન ધર્મપત્નીને પોતાની સાથે લઇ જઇ શકયો નહિ. સરસ્વતીની ઉમ્મર તે સમયે સોળ વર્ષની હતી. તેણે પોતાની યોગ્યતા અને પવિત્રતાથી સસરાના ગૃહને આનંદમય બનાવવા ઇચ્છયું, પરંતુ તેની સાસુનો સ્વભાવ એવો તો ક્રૂર હતો કે તે ઇચ્છા ધૂળધાણી થઇ ગઇ. તેની સાસુ વાતવાતમાં તેને વઢતી હતી. સરસ્વતીનાં માતપિતા ઉપર તે વિના

કારણ જ્યારે ત્યારે ખરાબ શબ્દોનો વરસાદ વરસાવ્યા કરતી હતી. જો કોઇ કોઇ સમયે ગૃહકાર્યાદિથી મુક્ત થયા પછી સરસ્વતી કાંઇ વાંચતી લખતી તો તે ક્રોધમાં આવી જઇને કહેતી કે: “ ત્હારે ભણી ભણીને કચેરીમાં નોકરી કરવા જવું છે કે શું ? ખબરદાર, જો મ્હારા ગૃહમાં ચોપડી ઉઘાડી છે તો ! ”

સરસ્વતી પોતાની સાસુ તરફથી અનેક પ્રકારનું દુઃખ પડવા છતાં શાંતિ ધારણ કરી બધું સહન કરતી હતી, પણ પોતાના વિદ્યાભ્યાસમાં આડ થતી જોઇને તેનો આત્મા બહુજ દુઃખી થતો; કારણ કે એને નવાં નવાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો ઘણો શોખ હતો તથા તેનો પતિ રામલાલ પણ એની ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો મોકલી આપતો.

સરસ્વતીની સાસુની બ્હેનનું નામ લલિતા હતું. લલિતા વિધવા હતી તથા પોતાના ઘરની દરિદ્રતાને લીધે તે પોતાની ભગિનીના ગૃહમાં કામધંધો કરવામાં મદદ કરી દિવસો કાઢતી હતી. આ લલિતાનો સ્વભાવ પણ દ્વેષી હોવાને લીધે તથા પોતાની ભગિનીને વ્હાલી થઇ પડવાને લીધે તે પણ સરસ્વતીને દુઃખ દેવામાં કચાશ રાખતી નહિ. સરસ્વતીનો સસરો ઘણોજ ભલો પુરૂષ હતો. પોતાની પત્ની તેમજ સાળીની અયોગ્ય વર્તણુકથી એ પણ ઘણો વ્યાકુળ રહેતો હતો. પુત્રવધૂને તે હોશિયાર તેમજ ગુણવાન સમજતો હતો; પરંતુ પોતાની પત્ની ક્રોધે ભરાઈ કલહ કરશે એવા ભયથી તેની પણ હિંમત નહોતી ચાલતી કે, જેથી તે કોઇ પ્રકારે સરસ્વતીને તેના ઉપર પડતા દુઃખમાંથી મુક્ત કરી શકે.

એક દિવસે સરસ્વતીની સાસુએ સ્નાન કરતાં કરતાં પોતાના નાકનું લવિંગીયું ખોઇ નાખ્યું. તેની ભગિનીના હાથમાં એ લવિંગીયું આવી ચડવાથી તેણે તેને પોતાની પાસે છુપાવી રાખ્યું અને વિચાર્યું કે હવે ભગિની આગળ સરસ્વતીને અપરાધી ઠરાવવામાં હરકત આવશે નહિ. સરસ્વતીની સાસુને પણ જ્યારે પોતાના ગુમ થઇ ગએલા લવિંગીઆની વાત યાદ આવી ત્યારે તેણે પ્રથમ તો કોઇને કાંઇ પણ કહ્યા સિવાય સર્વત્ર તપાસ કરી, પણ તે ન જડવાથી પછી તેણે પોતાની ભગિનીને પૂછ્યું: તો તેણે પ્રથમ આમ તેમ તપાસ કરવાનો ડોળ કરી પછી ખરૂં ખોટું સમજાવી સરસ્વતીનેજ અપરાધી ઠરાવી. તે બિચારીને જ્યારે લવિંગીઆ સંબંધી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે: "મને તે જડયું નથી."

સરસ્વતીનો ઉત્તર શ્રવણ કરતાંની સાથેજ એની સાસુએ ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે પ્રશ્ન કર્યો: "ત્યારે લવિંગીયું ગયું કયાં?"

છેવટે ગૃહમાં ભયંકર કલહ ઉપસ્થિત થયો. સરસ્વતીની સાસુ તથા લલિતા એ બન્નેએ સરસ્વતીપર કડવાં વેણના પ્રહાર કરવામાં કશી કચાશ રાખી નહિ.

ગૃહમાં આ પ્રમાણે કલહ કંકાસ ચાલતો હતો એવામાં એકાએક રામલાલ સ્વગૃહે આવી પહોંચ્યો. તે એક સપ્તાહની રજા લઈ વિશ્રાન્તિ ભોગવવા આવ્યો હતો, પરંતુ ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાંજ તેણે જે પ્રકાર જોયો તેથી તે ગભરાઇ ગયો. પુત્રને આમ એકાએક આવેલા જોઇને તેની માતાએ ક્રોધી સ્વરે કહ્યું: "ત્હેંજ આ ચોલટી સ્રીને મ્હોંએ ચડાવી છે."

માતાનું આ મર્મભેદક વાકય શ્રવણ કરી રામલાલ વ્યાકુળ

બની ગયો. ચોરીની કશીજ વાત તે સમજી શકયો નહિ. તેણે વિચાર્યું કે, "અરે! અમારા ગૃહસંસારોમાં અવિદ્યાને લીધે આ કેવા ઉત્પાત ચાલી રહ્યા છે!"

સરસ્વતીની સાસુએ પુત્રના આવી પહોંચ્યા છતાં પણ કલહ પડતો મૂકયો નહિ. આખો દિવસ તેણે વચનરૂપી બાણો વરસાવ્યાજ કરી સર્વેનાં હૃદય દુઃખી કરી મૂકયા.

જ્યારે સરસ્વતીને પતિનો મેળાપ થયો કે તરતજ તે બિચારી રોઇ પડી. અંતે હિંમત લાવીને ગદ્‌ગદ્ કંઠે તેણે કહ્યું: "પ્રભુ! હવે મને આપની ચરણ સેવાથી વિમુખ રાખશો નહિ. હું હવે માજીની સેવા કરવા અસમર્થ છું."

બીજે દિવસે રામલાલના પિતાએ પણ પોતાની સ્ત્રીની શિખામણ ઉપર સત્યાસત્યનો નિર્ણય કર્યા સિવાય કહ્યું: "ભાઇ રામલાલ! સાસુના લવિંગીઆને ચોરી લે એવી વહુ તો જોવામાં તો શું પણ સાંભળવામાં પણ આવી નથી! એ શું સારૂં કહેવાય કે?"

રામલાલે ઉત્તર આપ્યો: "પિતાશ્રી! જો કે આપનું કહેવું ખરૂં હશે, પરંતુ મ્હારી ધારણા તો એવી છે કે કદાચિત્ લવિંગીયું કોઇ સ્થળે પડી ગયું હશે."

રામલાલનો ઉત્તર સાંભળતાંજ તેની માતાં વાઘણના જેટલા જુસ્સાથી બોલી ઉઠી: "હવે તું ચાલીસ રૂપિયાનો નોકર થયો એટલે અમને જૂઠાં ઠરાવી ત્હારી પત્નીનો પક્ષ કરવા આવ્યો હશે કેમ? તમારા જેવાં અયોગ્ય વહુ દીકરાનું અમારા ગૃહમાં કાંઇ કામ નથી."

રામલાલના હૃદયપર આ વાકયોએ સખ્ત આઘાત કર્યો, જેથી તેણે પત્નીને પોતાની સાથે તેડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કલહકંકાસમાં એક સપ્તાહ વીતી ગયું. રામલાલે ગૃહે જઈ કુટુંબ-સુખ ભોગવવાનો વિચાર કરી રજા મેળવી હતી, પરંતુ તે બિચારાને તો આ પ્રમાણે સુખને બદલે દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થઇ !

રામલાલે પત્નીને સાથે લઇ જવાની વાત કાઢી ત્યારે પણ તેની માતા બોલી ઉઠી: "શું મ્હેં ત્હારૂં એટલા માટે પ્રતિપાલન કર્યું હતું કે અમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં તું ત્હારી સ્ત્રીને લઇ ચાલ્યો જાય ? "

રામલાલે ઉત્તર આપ્યો કે: "મ્હેં તો આપણા ગૃહનો કલહ કંકાસ દૂર કરવાને માટેજ આવો વિચાર રાખ્યો છે."

છેવટે પિતાની અનુમતિ મેળવી રામલાલ સરસ્વતીને સાથે લઈ નોકરી ઉપર ચાલ્યો ગયો.

સરસ્વતી પતિ સાથે ગયાને ફક્ત ચારજ દિવસ થયા હતા. એવામાં એક દિવસે તેની સાસુને પોતાની ભગિની લલિતાની પેટીમાંથી ગૂમ થએલું લવિંગીયું મળી આવ્યું. મળી આવતાં તરતજ તેણે પ્રસન્ન થઇ પોતાની ભગિનીને કહ્યું કે: " સરસ્વતી જતી વખતે તને આ લવિંગીયું આપી ગઈ હશે ? "

લલિતાએ ઠાવકે મુખે ઉત્તર આપ્યો: " હા, એમજ છે, જ્યારે તે ચાલવા લાગી ત્યારે મ્હેં કહ્યું: લવિંગીયું તો આપતી જા ! તે વિના ત્હારી સાસુનું નાક બહુ ખરાબ લાગે છે. "

રામલાલના પિતાએ જ્યારે આ ઉત્તર શ્રવણ કર્યો ત્યારે તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે: " આમાં કાંઇ ગુપ્ત ભેદ હોવો જોઇએ. જો સરસ્વતીએ લવિંગીયું લીધુંજ હોય તો જતી વખતે એ કદાપિ પાછું આપી જાત નહિ. " આ વિચાર આવતાંજ તેણે નિશ્ચય કર્યો કે: " જેવો મ્હારો પુત્ર રામલાલ સુપુત્ર છે, તેવીજ મ્હારી પુત્રવધૂ સરસ્વતી પણ નિષ્કલંક અને સદ્ગુણી છે. "

ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય થતાંજ તેમણે પુત્રના ઉપર એક પ્રેમપૂર્ણ પત્ર લખી પોતાનાં કઠોર વચનો માટે પશ્ચાત્તાપ દર્શાવી પોતાની સાળી તેમજ પત્નીને અતિશય ધિક્કાર્યાં.

પિતા તરફથી પ્રેમપૂર્ણ પત્ર મળતાં રામલાલ તથા સરસ્વતીને અપૂર્વ આનંદ થયો. તેમણે પત્રને વારંવાર વાંચ્યો. એ પત્રનો પ્રત્યેક શબ્દ પ્રેમથી પરિપૂર્ણ હતો. પત્રની અંત લખ્યું હતું કેઃ "ભાઈ! અભણ કર્કશા સ્ત્રીઓએ સરસ્વતીને માટે મ્હારા મનમાં જે ક્રોધ અને અભાવ ઉત્પન્ન કર્યા હતાં, એ માટે હવે મને ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તમે બંને મ્હારાં અયોગ્ય વચનોને ભૂલી જજો."

રામલાલ પોતાના મનમાં ને મનમાં પિતાની ઘણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. તેણે હર્ષના આવેશમાં આવી જઇને સરસ્વતીના તરફ દૃષ્ટિ કરી ઠાવકા મુખે પ્રશ્ન કર્યોઃ "કેમ હવે ફરીથી લવિંગીયાની ચોરી કરશો કે?"

સરસ્વતીએ ગંભીર ઉત્તર આપ્યો કેઃ "જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓને વિદ્યા તથા સદ્ગુણના શિક્ષણથી દૂર રાખવામાં આવશે ત્યાં સુધી દરેક હિંદુના ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવા કલહ કંકાસો ચાલ્યાજ કરવાના."

રામલાલે ઉત્તર આપ્યોઃ "પ્રિયા! ત્હારૂં કહેવું યથાર્થ છે. આપણા હિંદુ ગૃહસંસારમાં ગૃહે ગૃહે જ્યારે ત્હારા જેવી સુશીલ, ગુણવાન તથા નીતિવાન ગૃહિણીઓ વિરાજશે ત્યારે હિંદુઓને સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ થશે."

૩–સુશીલા ભાભી.

કહેવાય છે કે સંસારમાં ભાઇ સમાન કોઇ સગું નથી; પરંતુ હું તો એમ પણ કહું છું કે ભાભીના સમાન સ્વજન પણ આ સંસારમાં કોઇ નથી. જ્યારે મ્હારા ભાઇનો વિવાહ થયો હતો ત્યારે મ્હારી ઉમર બે વર્ષની હતી. મ્હારા દુર્ભાગ્યને લીધે મ્હારી માતા મ્હારૂં ફક્ત ત્રણ ચાર માસ સુધી પાલન કરી પરલોકવાસ કરી ગઇ હતી. ભાઇના લગ્ન સમયે મ્હારી ઉમર પાંચ વર્ષની હતી. એ પછી થોડાજ સમયમાં દૈવનો મ્હારા ઉપર પૂર્ણ કોપ ઉતર્યો. મ્હારા પિતા આરોગ્ય હોવા છતાં એકાએક એક રાત્રે પ્લેગે તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. ભાઇ તથા ભાભીએ તેમની અનેક પ્રકારે સેવા ચાકરી કરી; પરંતુ નિર્દય કાળને લેશ પણ દયા આવી નહિ. આ પ્રમાણે પિતાનો એકાએક પરલોકવાસ થવાથી મ્હારી દશા ઘણીજ શોચનીય થઇ પડી. ઘણાખરા લોકો મ્હારા ભાઇને વારંવાર કહ્યા કરતા કેઃ “ માધવલાલ-ભાઇ ! આપના કૃષ્ણલાલને સારી રીતે રાખજો. હવે તેના પિતા તથા રક્ષક તમેજ છો.”

હું ઘણી વખત પિતાને યાદ કરી રોદન કર્યા કરતો હતો. ન્હાનપણમાંજ માતાનો કાળ થએલો હોવાથી પિતાએ મ્હારૂં ઘણાજ પ્રેમથી લાલનપાલન કર્યું હતું. તેઓ સવારે મ્હારી પાસે બેસીને મને દાતણપાણી કરાવતા તથા નહવરાવતા ધોવ-

રાવતા હતા; અને નાસ્તો કરાવી નિશાળે પહોંચાડી જતા હતા. પરમાત્માની કૃપાથી પિતાની પાસે થોડી ઘણી જમીન હતી, તથા મ્હારો ભાઇ પણ સારી રીતે વ્યાપાર કરતો હોવાથી પિતાશ્રીને માથે ગૃહસંસાર ચલાવવાની કોઇ પ્રકારની ચિંતા નહોતી. આમ હોવાથી તેઓ રાત્રિ દિવસ મ્હારામાંજ લક્ષ રાખી મ્હારૂં લાલનપાલન કર્યા કરતા હતા.

પિતાના મૃત્યુ પછી કેટલાક માસ પછી દીપોત્સવી આવી પહોંચી, તોપણ મ્હારો શોક તો દૂર થયોજ નહિ. હું રાત્રિ દિવસ ચિંતામાં અને દુઃખમાં રહ્યા કરતો હતો. મ્હારો ભાઇ તથા ભાભી પણ મ્હારી એવી અવસ્થા જોઇ બહુ ઉદાસ રહેતાં. આડોસીપાડોસી પણ તેમને કહ્યાં કરતાં કે: “ કૃષ્ણલાલને એવી રીતે રાખો કે જેથી તે પિતૃવિયોગનો શોક ભૂલી જાય.”

જ્યારે મને રૂદન કરતાં જોતા ત્યારે મ્હારા ભાઇ પોતે પણ રડી પડતા. આવા સમયે મ્હારી ભાભી અમને બન્નેને સમજાવતી તથા પ્રેમથી મને થોડી મિઠાઇ આપીને મ્હારો શોક દૂર કરતાં કહેતી કે: “ કૃષ્ણલાલભાઇ ! જુઓ હવે થોડા સમયમાં તમારો વિવાહ કરીશું અને એક નાની સરખી સુંદર વહુ આવશે,” આવી આવી વાતો કરીને તે મ્હારો શોક ભૂલાવ્યા કરતી હતી.

ગમે તેમ હો, પણ ભાભીની પ્રેમપૂર્ણ વાતોથી મ્હારા મનને કંઇક પણ સંતોષ થતો ખરો. ભાભી જ્યારે મને એમ કહેતી કે: “ કૃષ્ણલાલભાઇ ! જ્યારે તમે ખૂબ અભ્યાસ કરી વિદ્વાન બની જશો ત્યારે સર્વે તમને ‘ મહેરબાન, જી સાહેબ ’ એમ કહ્યા કરશે. જુઓ ! આપણી પાડોશમાં જે ડેપ્યુટી સાહેબ રહે છે એ પણ

એક વખતે તમારી માફક નિશાળે ભણુતા હતા.”

ભાભીની આવી આવી વાતોથી મ્હારા મનમાં ઘણો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થતો ગયો અને મ્હારૂં મન ભણવામાં એટલું બધું નિમગ્ન થતું ગયું કે હું માતાપિતાના વિયોગનો શોક પણ પણ ભૂલી ગયો. રાત્રિ દિવસ હું અભ્યાસજ કર્યા કરતો હતો. એમ થતાં થતાં છેવટે હું મેટ્રીક કલાસમાં જઇ પહોંચ્યો. મ્હારા મોટાભાઇ પણ વિદ્યાની કિંમત સમજતા હતા; કેમકે તેઓ પણ સુશિક્ષિત હતા અને તેથી તેમણે મ્હારા અભ્યાસ પાછળ ખર્ચ કરવામાં કશી પણ ન્યૂનતા રાખી નહિ. ધીમે ધીમે મ્હારા અભ્યાસનો પરિશ્રમ સફળ થવાનો સમય સમીપ આવી પહોંચ્યો. હું એ સમયે પણ અભ્યાસમાં કચાસ રાખતો નહિ. આડોશીપાડોશી અમારા ગૃહનો સર્વ વ્યવહાર જોઇ ઘણાં ખુશી થયાં હતાં. મ્હારી ભાભીનો વાત્સલ્યભાવ પણ સદા મને ઉત્સાહ આપ્યા કરતો. મને મ્હારી ભાભીના સમાન આ સકળ સંસારમાં કોઇ પ્રિય નહોતું.

મ્હારી પાડોસમાં બે ભાઇઓ રહેતા હતા. તેમની સ્ત્રીઓ એટલે કે દેરાણી જેઠાણી માંહોમાંહે ઘણોજ કલહકંકાસ કર્યા કરતી; અને જો કદાચિત્ મ્હારી ભાભી તેમને કાંઈ સમજાવવા જતી તો તેની સાથે પણ લડી પડતી. મ્હારી ભાભી હમ્મેશાં મને એમ સમજાવ્યા કરતી કેઃ “ભાઇ! તમે ભણવા તરફ બરાબર ધ્યાન આપજો. **વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવાથીજ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠતાને પામે છે.**”

આ પ્રમાણે હોવા છતાં મ્હારી ભાભીના વિચારો કાંઇક અસલી મતના હોવાથી રાત્રિદિવસ તે મ્હારા ભાઇ પાસે

મ્હારા લગ્નનીજ વાતો કાઢયા કરતી. આ વિષય ઉપર કેટલીક વખત ભાઇ તથા ભાભી વચ્ચે લંબાણુ વિવાદ ચાલતો અને અંતે અન્ય કાંઈ બોલવાની બારી ન રહે ત્યારે મ્હારી ભાભી કહેતી કે: "જો કૃષ્ણુલાલ મ્હારા કરતાં પણુ તમને વિશેષ પ્રિય છે, તોપછી તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો."

મ્હારી ભાભીનું મ્હારા તરફનું સર્વ વર્ત્તન એક પ્રેમાળ માતાના જેવુંજ હતું. તે મ્હારા ભોજનાદિને માટે પણુ ઘણી ફિકર રાખ્યા કરતી. મને નવાં નવાં કપડાં પહેરાવવાની તેને ઘણી હોંશ હતી. રાત્રે ભોજન લીધા પછી તે મ્હારી આગળ અનેક પ્રકારની સારી સારી બોધપ્રદ કથાઓ કહેતી. રામાયણુ તેમજ મહાભારતનાં અનેક દૃષ્ટાંતો તેણે મને કંઠસ્થ કરાવી દીધાં હતાં. આ પ્રમાણે કેટલોક સમય ગયા પછી હું મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ઉપર નંબરે પાસ થયો. આ પરિણામ મ્હારી ભાભીનાજ રૂડા પ્રયાસ, પ્રોત્સાહન અને વાત્સલ્યભાવનું છે એમ મને લાગતું હતું.

પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી મ્હારા ભાઇએ પણ વિચાર્યું કે: હવે કૃષ્ણુલાલનો વિવાહ કરી દેવો. વિવાહનું સર્વ કાર્ય શાસ્ત્રાનુસાર કરવામાં આવ્યું. અમારી જ્ઞાતિમાં પહેરામણી બહુ ભારે આપવી પડતી, પરંતુ કન્યાના પિતા પ્રત્યે તે માટે મ્હારા ભાઇએ કાંઇ પણ હઠ કરી નહિ. જે કાંઇ કન્યાના પિતાએ પ્રેમથી આપ્યું તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરી લીધો. સ્ત્રીમંડળને મ્હારી ભાભીએ આ પ્રસંગે અશ્લીલ ગીતો ગાવા દીધાં નહિ; અને એવા પ્રસંગે લોકોમાં ચાલતી આવેલી કુરીતિઓનો બને ત્યાંસુધી ત્યાગ કરીને એ મંગળ કાર્ય પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું.

આ સમયે મ્હારે અવશ્ય કહેવું જોઇએ કે: મ્હારૂં લગ્ન તો થયું પણ જે કન્યા સાથે મ્હારૂં લગ્ન થયું હતું તે એક અજ્ઞાન માતાની અભણ પુત્રી હતી.

પાસ થયા પછી હું કૉલેજમાં શીખવા લાગ્યો અને બે વર્ષમાં બી. એ. ની પરીક્ષા પણ પસાર કરી. મ્હારા ભાઇનો મત હવે મને દુકાનના વ્યવસાયમાં રોકવાનો હતો, પરંતુ ભાભીનો વિચાર એવો હતો કે મ્હારે કોઇ સારી નોકરી ગ્રહણ કરવી. આ સંબંધમાં પણ મ્હારા ભાઇ તથા ભાભી વચ્ચે કેટલાક દિવસ સુધી આનંદમય વાદવિવાદ થયા કર્યો. છેવટે બન્નેની સંમતિથી એવો નિશ્ચય થયો કે મ્હારે દુકાનના વ્યવસાયમાંજ પડવું. મ્હારા કેટલાક મિત્રો આ વાત સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યા તથા પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા કે: “ જુઓ તો ખરા ! અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યા છતાં પણ આ તો દુકાનદારીજ કરશે ! ”

મ્હારા મિત્રોનો આ ઉપહાસ ફક્ત થોડાજ દિવસને માટે રહ્યો. ભાઇની સાથે મળી જઇને મ્હેં સારી રીતે વ્યાપાર કરવા માંડયો, તેથી વ્યાપાર તેમજ લેવડ દેવડ બહુ વધી પડી; બે વર્ષમાં તો અમને ઘણોજ ફાયદો થયો. હવે મને માસિક સો રૂપિયા કરતાં પણ વધારે મળતર થવા લાગ્યું. મ્હારી પૂર્ણ ખાત્રી થઇ કે, ‘ व्यापारे वसति लक्ष्मीः ’ એ વાકય સત્યજ છે. મ્હારા મિત્રો પ્રથમ મશ્કરી કરતા હતા, તેઓ તો હજુ પણ ઑફિસોમાં ઉમેદવારીજ કર્યા કરતા હતા ! જ્યારે જ્યારે તેઓ મને મળતા અને અમારા એક બીજાના ધંધા સંબંધી વાતો નીકળતી ત્યારે તેઓ કહેતા કે: “ ભાઇ ! ત્હારે તો ઠીક

ફાવી ગયું. બન્નેનો સ્વતંત્ર ધંધો જામી ગયો."

મ્હારા ઉદાહરણથી મ્હારા એક બે મિત્રોએ પણ પોતાના વડીલોના ઉદ્યમો કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

મ્હારી ભાભીને હવે મોટી ચિંતા મ્હારી પત્નીને શિક્ષણ આપવાની હતી. મ્હારી ભાભીની એવી ધારણા હતી કે, "તેને યોગ્ય શિક્ષણ મળ્યેથી તે પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજી જશે; અને જો એ અભણજ રહી જશે તો પછી કદાચ અમારા ગૃહમાં પણ પાડોશણોની માફક કલહકંકાસ જાગશે."

ઉપલા વિચારને લીધે મ્હારી ભાભીએ મ્હારી પત્નીને ફક્ત આઠજ દિવસમાં કક્કો બારાક્ષરીનો પરિચય કરાવી દીધો. ગૃહ-કાર્ય કેમ કરવું તે પણ સાથે સાથે કાળજી તથા પ્રેમપૂર્વક શીખવવા માંડયું. એક વર્ષમાં તો મ્હારી સ્ત્રી રામાયણ વાંચી શકવા લાગી તથા લખવામાં તેમજ ગૃહકાર્ય કરવામાં કુશળ થઇ ગઇ. ન્હાનાં મ્હોટાં સાથે કેમ વર્ત્તવું એ પણ હવે તે શીખી ગઇ. આ સર્વ વિષયોમાં મ્હારી પત્નીની એક સમયે પરીક્ષા પણ થઈ. એક દિવસે મ્હારી ભાભી અમારા એક સંબંધીને ત્યાં વિવાહમાં ગયાં હતાં તે સમયની તક લઇને બે ત્રણ પાડોસણો જે મ્હારા ગૃહમાં આવજાવ કરતી તેઓ મ્હારી સ્ત્રીને કહેવા લાગી: "હવે તો કૃષ્ણલાલ ભણી ગણીને કમાતાં શીખ્યો છે તોયે તમે જેઠ જેઠાણીનાં જૂતાં નીચે કેમ પડી રહ્યાં છો?"

પાડોસણોની આવી વાત સાંભળી પ્રથમ તો મ્હારી પત્નીને તેમના ઉપર અભાવ આવ્યો, છતાં તે મનમાંજ દબાવીને તેણે કહ્યું: "આપણા પૂર્વજોનો તથા ઉત્તમ ધર્મગ્રંથોનો એ ઉપદેશ છે કે, **ન્હાનાંએ પોતાનાથી મ્હોટાંના આશ્રયમાં રહેવું**

જોઈએ" આમ કહી તે ગૃહની અંદર ચાલી ગઇ. પાડોસણો પણ આ ઉત્તરથી લાચાર બની લજ્જિત વદને ત્યાંથી પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલી ગઇ.

ભાભી વિવાહ પ્રસંગમાંથી ઘેર આવતાં મ્હારી પત્નીએ ઉપલી ઘટના તેમને કહી સંભળાવી. મ્હારી સ્ત્રીએ આપેલા રૂડા ઉત્તરથી ભાભી ઘણાંજ પ્રસન્ન થયાં. મ્હારી ભાભીએ ધીમે ધીમે અતિ પ્રેમપૂર્વક મ્હારી પત્નીને ગૃહસ્થાશ્રમની સર્વ ફરજો તથા રીતભાતોનું શિક્ષણ આપ્યું. એક દિવસે અમે બંને ભાઇ ભોજન કરવા બેઠા હતા ત્યારે મ્હારી ભાભીએ ઉપલી સર્વ હકીકત અમારી પાસે બેસીને હસતાં હસતાં કહી સંભળાવી હતી. આ સમયે મ્હારાથી બોલ્યા સિવાય રહી શકાયું નહોતું કેઃ "ભાભી! એ બધી તમારી અને મ્હારા મોટા ભાઈની કૃપાનોજ પ્રતાપ છે. માતાપિતાના મૃત્યુ પછી તમેજ અમારૂં તેમના સમાન પ્રતિપાલન કર્યું અને મને ઉત્તમ કેળવણી મળી તેનું કારણ પણ તમારીજ કૃપા છે. આ મ્હારી અશિક્ષિતા પત્નીનાં નેત્રોમાં વિદ્યાદેવીનું અંજન કરનાર પણ તમેજ છો. અર્થાત્ મ્હારો સંસાર તમેજ આનંદપૂર્ણ બનાવ્યો છે. ભાભી! તમને ધન્ય છે! તમેજ અમારાં ઉભયનાં રક્ષક છો. ભાભી! **તમારા જેવી ગુણવાન અને શિક્ષિત સ્ત્રીઓ ભારતમાં ગૃહે ગૃહે વિરાજતી હોય તો આપણા દરેક દેશબંધુઓનો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો આનંદદાયક નીવડે!!!"**

મ્હારા ભાઇ પણ મ્હારા આ કથનથી આનંદપૂર્ણ વદને સ્મિત કરવા લાગ્યા. તેમણે ધીમેથી મને કહ્યું: "બસ, બસ, ભાઈ! હવે ત્હારી ભાભીની વિશેષ પ્રશંસા ન કર."

મ્હેં કહ્યું: "હું મ્હારી ભાભીની જેટલી પ્રશંસા કરૂં તેટલી થોડી જ છે. ભગવાન મ્હારા જેવી ભાભી સઉને આપે એજ મ્હારી અભિલાષા છે."

મ્હારી નવી ભાભી.

न जाने जानकीनाथ प्रभाते किं भविष्यति ।

એ કથનાનુસાર એક વર્ષ પછી, એક દિવસમાં કે માત્ર એકાદ કલાકમાંજ શું બનશે તે કોઈ જાણતું નથી. દૈવની ગતિ અકળ છે! એકાએક મ્હારી ભાભીને સખ્ત તાવ આવ્યો. જગતમાં કહેવાતું આવ્યું છે કે અદેખો દૈવ ઉત્તમ પ્રાણીઓને આ સંસારમાં વધારે દિવસ રહેવા દેતો નથી. કોઈ એક કવિએ પણ કહ્યું છે કે: "જેની અહિં ચાહના છે તેની ત્યાં પણ જરૂર છે." માત્ર પહેલીવારના તાવની સાથેજ મ્હારી ભાભીનો પ્રાણ પરલોક સિધાવ્યો અને અમારા ઉત્તમ ગૃહસંસારનો મુખ્ય સ્તંભ તૂટી પડયો. અમારા સુખસૂર્યનો અસ્ત થયો. મરવા સમયે મ્હારી ભાભીએ મ્હારી પત્નીને, મને તથા મ્હારા બંધુને જે ઉપદેશ કર્યો તે ઘણોજ હિતકારક હતો. મ્હારા ભાઈને પોતાની મૃત્યુશય્યા પાસે બોલાવીને તેમણે કહ્યું હતું કે: "ઇશ્વર કરે ને હું આપના ચરણોની સેવા અધિક કાળસુધી કરતી રહું; પરંતુ આ નાશવંત શરીરનો ક્યારે અંત આવી જાય તેની કોને ખબર છે? માટે જુઓ! દુનિયામાં ભાઈના જેવું અન્ય કોઈ સગું નથી. સંસારમાં સૌથી નિકટનો સંબંધ ભાઈનો જ છે, માટે તમે કૃષ્ણલાલની સાથે સદા આવો ને આવો જ પ્રેમ રાખજો."

એ પછી મ્હારા તરફ મ્હોં ફેરવીને તેમણે કહ્યું: " ભાઈ! તમને વિશેષ શું કહું ? આ તમારા વડિલ બંધુ છે. સર્વે પ્રકારથી એમને રાજી રાખી તેમની આજ્ઞામાં રહેજો અને શક્તિ અનુસાર એમની બને તેટલી સેવા ચાકરી કરજો."

છેવટે મ્હારી સ્ત્રીને ગૃહની સર્વે ન્હાની મ્હોટી બાબતો સમજાવીને આ દેવીસ્વરૂપ ભાભીએ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો. ભાભીના મરણના દુઃખનો આઘાત મ્હારા આત્મા ઉપર, મ્હારી માતાના મરણના દુઃખના આઘાત કરતાં પણ વિશેષ સખ્ત લાગ્યો.

ભાભીના ગુણોનું વર્ણન હું ક્યાં સુધી કરૂં ? આવી સદ્‌-ગુણસંપન્ન નારીઓ હિંદુ સંસારમાં અતિ દુર્લભ છે. આજકાલની સ્ત્રીઓ પોતાની મૂર્ખતાથી બે સગા ભાઈઓ વચ્ચે પણ કલહકંકાસ ઉભો કરાવી દે છે; પરંતુ મ્હારી ભાભીએ અમારી સાથે ભિન્નભાવ મનમાં પણ કદિએ આણ્યો નહોતો. તેમને ઉદરે કશું સંતાન થયું નહોતું. મ્હારાં બન્ને બાળકો ઉપર મ્હારી પત્ની કરતાં પણ તેઓ વિશેષ પ્રેમ રાખતાં હતાં. બાલ્યાવસ્થામાં પણ મ્હારાં બાળકો સ્તનપાન કરવાના સમય સિવાય આખો દિવસ મ્હારી ભાભીની પાસેજ રહેતાં; અને જ્યારે બન્ને મ્હોટાં થયાં ત્યારે પણ તે મ્હારી ભાભી પાસેજ આમોદ પ્રમોદ કરી પોતાના દિવસો આનંદમાં વીતાડતાં અને માજી માજી કરીને તેમની સાથેજ ગેલ કર્યા કરતાં હતાં. ભાભીના એકાએક પરલોક-વાસથી મ્હારાં અજ્ઞાન બાળકો ઉપર પણ સખ્ત આઘાત થઈ પડ્યો. તેઓ બન્ને થોડા દિવસ સુધી "માજી" "માજી" કરતાં રૂદન કર્યા કરતાં હતાં. મ્હારી ભાભીમાં બે ગુણો ઘણાજ ઉત્તમ

હતા. તે કોઈની કદાપિ નિંદા કરતાં નહિ, તેમ અન્ય કોઇની નિંદા શ્રવણુ કરતાં નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી ખરાબ તેમજ કલહકંકાસ ઉત્પન્ન કરાવનારી સ્ત્રીઓના પગજ અમારે ત્યાં આવતાં ઉપડતા નહિ. બીજો ગુણુ તેમનામાં એ હતો કે જો કોઇ અધિક બુદ્ધિવાન સ્ત્રી મ્હારી ભાભી પાસે આવતી તો તેની પાસે બેસીને તેઓ કંઇને કંઈ શિક્ષણુ મેળવતાં તથા પોતાનાથી ઓછી બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓનો સમાગમ થતાં તેમને કંઇ નહિ ને કંઇ શીખવતાં. મ્હારી સ્ત્રી સુધરી એ પણુ મ્હારી ભાભીની સુસંગતિનોજ પ્રતાપ હતો.

ઈશ્વરના અનુગ્રહથી અમારૂં ગૃહ ધનવાન ગણાતું હતું. જેથી ભાભીનું તેરમું થઇ જતામાં તો એક પછી એક ગોર મહારાજો માગાં લઈ અમારી પાસે આવવા લાગ્યા. એક ઉત્તર લઇને જાય તે પહેલાં તો બીજો આવીને ઉભોજ રહેતો! પરંતુ ભાઇ તેમને સર્વેને વિવાહ કરવાની ના પાડતા હતા. તેઓ પોતાના સ્નેહીઓને કહેતા કેઃ “ જો મ્હારા ભાગ્યમાં વિશેષ સુખ હોત તો પહેલી સ્ત્રીનોજ વિયોગ શા માટે થાત? ”

કુટુંબનાં માણસો અને સ્નેહી સ્વજનોએ વિવાહ કરવાને માટે ભાઇને અતિશય આગ્રહ કરવા માંડયો ત્યારે ભાઈએ તેમને કહ્યું કેઃ “ મ્હારે વિવાહ કરીને શું કરવું છે? કૃષ્ણુલાલના પુત્રો એ મ્હારાજ પુત્રો છે. વળી તેની પત્નીનો સ્વભાવ એવો સુશીલ તથા નમ્ર છે કે જેથી તેમનો–સર્વેનો આનંદ તથા સુખ એ મ્હારાંજ આનંદ અને સુખ છે.” મ્હારા ભાઇનું એવું ધારવું હતું કે જો કદાચ તે પોતે વિવાહ કરી પુનઃ સંસારી થાય તો અમે બન્ને ભાઇ હમણુાંના જેવા સંપ અને પ્રેમના

સુખનો ઉપભોગ કરી શકીશું નહિ, પણ પરિણામે થનાર વસ્તુ કાંઇ મિથ્યા થાય છે !

મ્હારાં ભાભીના પરલોકવાસને એક વર્ષ થઇ ગયું. ધીમે ધીમે ભાઇનો શોક પણ ઓછો થઇ ગયો; અને સગાંસબંધીઓનું દબાણ દિવસે દિવસ વધતું ગયું. જેને પરિણામે ભાઇ પુનર્વિવાહ કરવાને તૈયાર થયા. વિવાહ કરવાના આગ્રહમાં હું પણ જોડાયલોજ હતો. એક પ્રસંગે તો એ પ્રકારની વાત નીકળતાં તેમણે ઉત્તર આપ્યો હતો કે: "ભાઇ ! તું મને કહે છે એ ખરૂં પણ એમ કરવાથી ત્હારી ભાભી જેવી સ્ત્રી મળવી કઠિન છે, અને તેથી પછી નાહક આપણાં એક ઘરનાં બે ઘર થઇ જશે."

ભાઇના આવા કથનનો મ્હેં ઉત્તર આપ્યો હતો કે: "બંધુ ! આપના આવા પ્રેમપૂર્ણ વિચારો આગળ એકતાનો ભંગ થવો એ સર્વથા અસંભવ છે."

છેવટે મ્હારી માસીના એક સંબંધીની કન્યા સાથે મ્હારા બંધુનો વિવાહ થવાનું નક્કી થયું. જો કે આ કન્યા ગરીબ માબાપની પુત્રી હતી અને બીજી બધી કન્યાઓ કરતાં મ્હોટી હતી; પણ તે છતાં મ્હારાં માસીએ એ કન્યાના રૂપગુણની વિશેષ પ્રશંસા મ્હારા બંધુ આગળ કરતાં કહ્યું હતું કે: "ભાઇ ! ત્હારી પરલોકવાસી પત્ની કરતાં પણ તે સારી છે, સુશીલ છે, નમ્ર છે; અને તેની સાથે વિવાહ થવાથી તું ત્હારી પ્રથમની સ્ત્રીનો શોક ભૂલી જઇશ. ગૃહમાં આવતાંની સાથેજ ગૃહનો સર્વ કાર્યભાર પોતાને શિર ઉપાડી લેશે."

માસીના આવા કથન ઉપર વિશ્વાસ મૂકી ભાઇએ તરતજ લગ્ન

કર્યું. મ્હારી નવી ભાભી અમારા ગૃહમાં આવી તે દિવસે મ્હારી સ્ત્રીને પણ અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે વિચાર્યું કે હવે મને ગૃહમાં ઘણો આનંદ થશે. હું તો આખો દિવસ એ પરલોકવાસી ભાભીને યાદ કરી કરીને રોયાજ કર્યો. છેવટે મ્હેં પોતેજ ધૈર્ય ધારણ કરી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે મ્હારી નવી ભાભી પણ અમારા સંસારમાં સુખ વધારનારી થઇ પડે.

વિવાહ થઇ ગયા પછી ત્રણ દિવસે જાણ્યું કે મ્હારી નવી ભાભીમાં દુર્ગુણો સિવાય બીજા ગુણજ નહોતા ! મ્હારા જાણવામાં આ વાત પણ આવી ચૂકી કે નવિન ભાભીની માતા પોતાના લડાઈખોર સ્વભાવને માટે પ્રખ્યાત છે. એવી માતાના હાથ નીચે ગૃહશિક્ષણ લેનાર પુત્રી શા માટે પૂરી ન હોય ? તેની માતાનો સ્વભાવ એવો તો તામસી હતો કે એના પતિ સુદ્ધાં એનાથી સદા બ્હીતા હતા. મ્હારી નવી ભાભી વિવાહ થયા પછી અમારે ત્યાં થોડા દિવસ રહીને પિયરમાં ચાલી ગઈ હતી; પરંતુ થોડા દિવસો પછી તે જ્યારે ફરીથી અમારે ત્યાં આવી કે તરતજ તેણે પોતાની માતાની શિક્ષાનો પ્રભાવ દેખાડવાની શરૂઆત કરી દીધી ! મ્હારી નવોઢા ભાભીને અમારે ત્યાં આવવા અગાઉ એની માતાએ સમજાવી દીધું હતું કે: “બેટા ! સદા પોતાના હાથમાંનો પૈસોજ સંકટ સમયે કામમાં આવે છે. સંસારમાં સંકટ સમયે કોઇ કોઇનું સગું થતું નથી.”

બસ મ્હારી નવી ભાભીને માટે આટલો સદુપદેશ (!) જ પૂર્ણ હતો. તેણે અતિશય ચપળતાથી પોતાની માતાના ઉપદેશનું પાલન કરવા માંડયું ! નવાં ભાભી સાહેબનું પ્રથમ

કર્ત્તવ્ય એ નક્કી થયું હતું કે દિયર દેરાણીથી જૂદાં થઈ જવું. આ કર્ત્તવ્યને પૂર્ણ કરવા માટે તેમણે અમારા ગૃહમાં પોતાની નવી નવી લીલાઓ વિસ્તારવા માંડી. પહેલીજ તકે "દેરાણીને લીધે પોતાને ખાવાપીવાનું સુખ પડતું નથી" એવી ફરિયાદ મ્હોટા ભાઈના કાનસુધી પહોંચી ગઇ. તેની સાથે વળી આ વાત પણ પહોંચી ગઇ કે "દેરાણી એમ કહ્યા કરે છે કે મ્હારા બાળકોને રમાડીશ તોજ રોટલો પામીશ. અને નહિ તો અમારાથી જૂદી થઇ જા. ત્હારા ધણી એવડું શું રળીને ઉંધા વળી જાય છે! બધો ધંધો તો મ્હારો ધણીજ કરે છે."

આવી આવી અનેક બનાવટી બાબતો કહેતી રહીને મ્હારા બંધુને તે રોજ ભંભેરવા લાગી. ભાઇ આવી વાતો શ્રવણ કરીને મનમાં ને મનમાંજ દુઃખી થતા હતા. એક દિવસે ભાઇએ મને એકાંતમાં બોલાવીને કહ્યું: "જો ભાઈ! જે પ્રમાણે મ્હેં કહ્યું હતું તેવુંજ થવા બેઠું! હવે અમારૂં ને તમારૂં એકજ ઘરમાં રહેવું......." આમ કહેતાં કહેતામાં તો ભાઇનો કંઠ અટકી ગયો. તેઓ ગળગળા થઇ ગયા અને વિશેષ કાંઇ ન બોલી શકતાં તેઓની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. મ્હેં ભાઇના ચરણમાં ઢળી પડી ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યુ: "કાંઇ ફિકર નહિ. આપ ફક્ત આપના આ કનિષ્ઠ બંધુને આપના હૃદયથી વિસારશો નહિ એટલીજ મ્હારી પ્રાર્થના છે. તમે જૂદા રહેશો તેથી શું થઇ ગયું? આપણી ઉભયની પ્રીતિ તો એથી જૂદી પડનાર નથી ને?" મ્હારા ભાઇ મ્હારૂં કથન સાંભળી બહુ ખુશી થયા; પરંતુ તેમણે

મ્હારી નવી ભાભી સાથે બીજા ઘરમાં રહેવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. તેમણે કહ્યું કેઃ "વિવાહ થતાંની સાથેજ હું તમારાથી છુટો પડી જઇશ તો એથી સમાજમાં મ્હારી ઘણી નિંદા થશે માટે હું એ પ્રમાણે તો કદાપિ નહિ કરૂં."

પરંતુ હવે નવી ભાભીની તરફથી અમારા ગૃહમાં નવા નવા તમાસા થવા લાગ્યા. ભાભી સાહેબનો સ્વભાવ ઘણો વિચિત્ર હતો તથા વારંવાર બદલાઈ જતો હતો. થોડા સમય ઉપર આનંદથી વાતચીત કરી રહી હોય તો થોડા સમય પછી–કાર્ય કરવાનો સમય આવે ત્યારે પલંગ ઉપર જઇને મ્હોં ચઢાવીને પડેલાં હોય ! આવી અવસ્થામાં તેની પાસે જઈને કાંઈ પણ કહેવાની કોઇની હિંમત ચાલતી નહોતી. જો મ્હારી સ્ત્રી તેની પાસે જઇ નમ્રતાથી કાંઇ કાર્ય કરવા કહેતી તો ઉત્તર મળતો કેઃ "તું મને કામની બતાવનારી કોણ ? મ્હારી તબિયત સારી હોત તો હું મ્હારી મેળેજ સર્વ કામકાજ કરી લેત ?" જો કોઇ વખત રાજી થઇને એ કાંઇ કાર્ય કરતી તો એવું કરતી કે જેથી ફરીથી કાંઇ પણ કાર્ય સોંપવાની મ્હારી સ્ત્રીની ઇચ્છા થતીજ નહિ ! જો તે કોઇ સમયે ભોજન બનાવતી તો એવું બનાવતી કે ફરીથી તેને બીજી વખત રાંધવાનું કોઇ સોંપેજ નહિ ! કોઇ સમયે દાળ કે શાકમાં મીઠું વધારે નાખી દેતી, તો કોઈ સમયે બાળી મૂકતી અને કોઇ સમયે પાણીજ પાણી કરી મૂકતી ! રોટલીઓ પણ એવી કઠિન બનાવતી કે જેને બે હાથે પકડીને પણ તોડવી કઠિન પડે ! પૂરી પકવાન્ન ઇત્યાદિ બનાંત્રવામાં પણ એજ પ્રમાણે થતું. એક તો ભોજન બનાવતાંજ એને આવડતું નહોતું અને બીજું એટલા માટે પણ તે રસોઇ

બગાડી નાખતી કે જેથી તેને કોઇ ભોજન કરવાનું કહે નહિ.

ભાભી સાહેબનો સ્વભાવ એટલો તો કલહપ્રિય હતો કે દિવસમાં બેચાર કડવાં વેણ કહ્યા તેમજ સાંભળ્યા સિવાય તેમને ચેનજ પડતું નહિ. વાણીનું યુદ્ધ કરવા માટે એમનો જીવ સદાએ બહુ આતુર રહેતો; પરંતુ મ્હારી પત્ની તેનાં સર્વ વચનો ચુપચુપ સાંભળી રહેતી. એક દિવસે મ્હારી પત્નીને પૂરીઓ બનાવતાં જોઇ ભાભીએ કહ્યું કે: "તને પૂરીઓ બનાવતાંજ ક્યાં આવડે છે? પૂરી બનાવવા માટે લોટ કેમ બાંધવો એટલીએ આવડ ક્યાં છે? કંગાળ ઘરની દીકરીએ કોઈ દહાડો પિયરમાં જોયું હોય ત્યારેને!" મ્હારી પ્રથમ ભાભીએ આપેલી સુશિક્ષાને લીધે તેમજ કલહ થવાના ભયને લીધે મ્હારી પત્ની આ સમયે કાંઈ પણ બોલી નહિ; પણ તેની આંખોમાંથી દડદડ આંસુઓ પડવા લાગ્યાં. નવી ભાભી જૂઠું બોલતાં પણ શરમાતી નહોતી. જૂઠું બોલવાનો એને અભ્યાસજ હતો. કોઈજ સમયે તેના મુખમાંથી સત્ય વાત નીકળી જતી. દરિદ્ર બાપની બેટી હોવા છતાં પણ પિતાનાં કુળ-ગૌરવની, પ્રતિષ્ઠાની તથા ધનવાનપણાની ડંફાસ તે માર્યા કરતી. કોઇ સમય તે જૂઠી પડતી તોપણ પોતાની વાતને તે સાચીજ કહ્યા કરતી અને ખોટો દુરાગ્રહ કરતી. જો તેને કોઇ વચમાં જૂઠું બોલતાં અટકાવતું તો તે પોતાની અસત્ય વાતને સત્ય કરવાને માટે બીજી અનેક અસત્ય વાતો જોડી કહાડતી. કોઈ કોઈ સમયે તો મ્હારા ભાઇ આગળ મ્હારી તથા મ્હારી પત્ની સંબંધી એવી અસત્ય વાતો કહેતી તથા તે કહેતાં કહેતાં રડી પડીને એવા તો રંગઢંગ કરતી કે જેથી ભાઈને એ બધું સત્ય

લાગવામાં લેશ પણ સંદેહ રહે નહિ. પરિણામે તેની આવી અસત્ય વાતોને લઈને અમે બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે ભેદભાવ ઉપસ્થિત થયો, અને એ ભેદભાવે અમારા એક ઘરનાં બે ઘર બનાવી દેવાની તૈયારી કરવા માંડી.

બીજાને દુઃખ દેવામાં તથા લડાઈ કરાવવામાં ભાભી સાહેબને અપાર આનંદ થતો હતો. અગાસીમાં જઈ તે કેટલીક વખત પાડોસણોનાં ઘરો ઉપર ઇંટ નળિયાં ફેંકી તરતજ ઘરમાં પેસી જઇને સૂઈ જવાનો ઢોંગ કરતી. કોઈ કોઈ વખત એકની વાત મીઠું મરચું ભભરાવીને બીજાને કહી કલહકંકાસ ઉપસ્થિત કરાવતી. મ્હારી પત્ની ઉપર તેને અપાર દ્વેષ હોવાથી વિશેષતઃ તે પોતાના જેવીજ કેટલીક કુલટાઓની આગળ મ્હારી પત્નીની નિંદા કર્યા કરતી હતી.

પાડોસની સ્ત્રીઓ હજુ સુધી મ્હારી સ્ત્રીને સારા સ્વભાવવાળી જાણતી હતી, તોપણ એક દિવસ એક બાળકના માથામાં એક ઇંટનો કટકો વાગવાથી તેની મા અમારા ગૃહ નજીક આવી મ્હારા પુત્રોને ગાળો ભાંડવા લાગી. મ્હારી સ્ત્રી માટે પણ અપશબ્દો વાપરતાં તે અટકી નહિ. મ્હારી સ્ત્રી સમજી ગઇ કે આ કલહને ઉભું કરાવનાર જેઠાણી સિવાય બીજું કોઇ હોવું જોઇએ નહિ; આથી કરીને તે બિચારી કાંઈ પણ બોલ્યા વિના પથ્થર જેવું હૃદય કરી તેનાં સર્વ કડવાં વચનો સહન કરી રહી. પછી જ્યારે તે સ્ત્રી પોતાને ગૃહે ચાલી ગઇ ત્યારે મ્હેં ભોજનને માટે ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો તો આગલા ઓરડામાંથી મ્હારી ભાભી તેમજ મ્હારી પત્નીનો નીચે પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ મ્હારે શ્રવણે પડયોઃ—

જેઠાણીઃ-“ હવે ફરીથી મ્હારી સાથે લડીશ કે ? તું જાણે છે ? કે હું એક એવી માતાની પુત્રી છું કે જેણે એક પુરૂષને છ માસને માટે જેલમાં મોકલ્યો હતો ! ”

દેરાણીઃ-“ મ્હેં તમારી સાથે કાંઈ પણ બરાઇ તો કરી નથી છતાં તમે મને આમ શા માટે કહો છો. ”

જેઠાણીઃ-“ જો આ વખતે તને કેવો તમાસો બતાવ્યો છે ! હજુ પણ ત્હારી ઇચ્છા હોય તો ચારજ ઘડીમાં બીજો એક તમાસો બતાવું ? ”

દેરાણીઃ-“ તમારી જેમ ઈચ્છા હોય તેમ કરો, મ્હારો બેલી પણ ઈશ્વર છેજ.”

આ વાતો શ્રવણ કરીને હું શાન્ત રહી શકયો નહિ. તરતજ હું તે ઓરડામાં ગયો, અને ભાભી સાહેબના તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું કેઃ “ ખરેખર ભાભી સાહેબ ! તમે સર્વ તમાસા તથા રંગઢંગ બતાવી શકો તેમ છો. તમારી પાસે આવી અયોગ્ય સ્ત્રીનું શું કામ છે ? ”

ઉપલા બનાવપરથી હું સમજી ગયો કે હવે એકજ ગૃહમાં અમારે નિવાસ કરવો સારો નથી; આથી કરીને મ્હારા ભાઈને સર્વ હકીકત સમજાવી હું એક બીજા ગૃહમાં મ્હારી પત્ની તથા બાળબચ્ચાંને લઇ રહેવા લાગ્યો. આવી રીતે મ્હારી નવી ભાભીની કામના પૂર્ણ થઈ.

પાંઠકો ! મ્હારી નવી ભાભી જેવી સ્ત્રીઓ આજે અનેક હિંદુ કુટુંબોમાં નજરે પડે છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે **કેળવણીનો આપણા કુટુંબોમાં અતિશય અભાવ છે. આપણા કુટુંબોમાંની અભણ સ્ત્રીઓએજ આપણા**

આનંદમાં અગ્નિ સળગાવી દઈને સાંસારિક જીવનને દુઃખના દરીઆ સમાન બનાવી દીધું છે. આપણા ધાર્મિક, નૈતિક, તેમજ ગૃહવ્યવહારની કેળવણી સિવાય આપણી સ્ત્રીસમાજની દશા સુધરે તેમ નથી, માટે એવા પ્રકારની કેળવણીની અત્યાવશ્યકતા છે. इति शम्

૪—વૃદ્ધ પતિ અને બાળક પત્ની.

ભગવાનદાસ એક પ્રખ્યાત શરાફ છે. પોતાના બુદ્ધિબળવડે તેમણે સારો પૈસો મેળવ્યો છે તેથી તેમની ગણના બે ચાર પ્રખ્યાત લક્ષાધિપતિઓની સાથે થાય છે. ભગવાનદાસને ગૃહસ્થાશ્રમનું સર્વ પ્રકારનું સુખ છે. પોતાને વીસ વર્ષનો એક પુત્ર છે જેનું નામ દોલતરામ છે. દોલતરામને પણ એક નાનો બાળક છે. આ પ્રમાણે કુટુંબનું સુખ હોવાથી ભગવાનદાસ પોતાને પૂર્ણ ભાગ્યશાળી સમજતા હતા, પરંતુ દૈવની ગતિ વિચિત્ર છે! ભગવાનદાસને ૬૦ મું વર્ષ બેઠું એવામાં એમનાં પત્નીએ ત્રણ દિવસ સુધી સખ્ત તાવની બીમારી ભોગવી પરલોકવાસ કર્યો! આ બનાવે ભગવાનદાસના હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત કર્યો. હવે તેમને આ સંસાર નિસ્સાર જણાવા લાગ્યો.

પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિની પૂર્વે પોતાનો પરલોકવાસ થાય તો તે ઘણા સૌભાગ્યની નિશાની સમજે છે, પરંતુ ભગવાનદાસ એવું કદાપિ ઇચ્છતા નહિ. તેઓ પોતાની સહધર્મિણીને કહ્યા કરતા કે: "ઈશ્વર મ્હારા જીવન પર્યંત તને સુખી રાખે એજ મ્હારી રાત્રિદિવસ તે પરમ કૃપાળુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે."

ભગવાનદાસ શેઠનો પોતાની પત્ની ઉપર આવા પ્રકારનો પ્રેમ હોવાથી તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમના મન ઉપર પત્નીવિયોગનો સખ્ત આઘાત થયો. તેઓ પોતાની પત્નીને યાદ કરી કરીને રૂદન કર્યા કરતા હતા. એમની ઉમરના અનેક પુરૂષોએ તેમને સમજાવ્યા; પરંતુ તેમનું દુઃખ તથા શોક ઓછાં થયાં નહિ. તેઓ કોઇ સમજાવવા આવે તો તેને એમજ કહ્યા કરતા કે: "હવે મ્હારે માટે દુનિયામાં કાંઈજ સુખ રહ્યું નથી." ભગવાનદાસનો પુત્ર દોલતરામ ઘણોજ સમજુ હતો. તે દુકાનનું સર્વ પ્રકારનું કાર્ય કર્યા કરતો હતો. તે શરમને લીધે પિતાજીને કાંઇ સમજાવી શકે તેમ નહોતું. બે ત્રણ વિદ્વાન પુરૂષોએ અનેક પ્રકારે તેમને ઉપદેશ આપ્યો પણ તેની તેમના હૃદય ઉપર કશી અસર થઈ નહિ.

ભગવાનદાસ શેઠની પત્નીના પરલોક પહોંચ્યાની અને તેમના શોકાતુર રહેવાની વાત ધીમે ધીમે બે ચાર વિવાહ કરાવનાર ગોર બાપલીઆ—કમિશન એજન્ટોના કાનો સુધી પહોંચી ગઇ. તરતજ તેઓ એક પછી એક અનેક કારણો દર્શાવતા દુકાન ઉપર આવવા લાગ્યા. ભગવાનદાસને એ લોકો સમજાવવા લાગ્યા કે: "ગૃહિણી સિવાય ગૃહમાં કાંઇ સુખ મળતું નથી. જેમ દીપક વિના ગૃહમાં અંધારૂં રહે છે તેમ ગૃહિણી વિના પણ ગૃહમાં

અંધારૂંજ રહે છે. તમારે પુત્ર છે, પણ તેથી શું થઇ ગયું? વૃદ્ધાવસ્થામાં જેવી સેવા પોતાની પત્ની કરી શકે છે તેવી સેવા અન્ય કોઇ કરી શકતું નથી.”

આવી આવી વાતો શ્રવણ કરતી વેળાએ ભગવાનદાસનાં નેત્રોમાંથી પ્રબળ અશ્રુપ્રવાહ વહન થતો, અને ગમે તેવાં કાર્ય કે વિચારને બાજુએ મૂકીને તેઓ પોતાની પત્નીનાં ગુણગાન કરવા મંડી પડતા. એક દિવસે તેમણે પોતાની પત્નીની વિયોગકથા કહેવા માંડી કે તુરતજ એક દલાલ પોતાને વાત કહાડવાનો અવસર મળ્યો છે એમ સમજી બોલી ઉઠયોઃ “શેઠજી! તમારા ઉપર નારાયણની સંપૂર્ણ કૃપા છે. જો આપ આજ્ઞા આપો તો સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા તૈયાર છે. પેલો ગોકળદાસ ફક્ત પંદરસો રૂપિયા લઇ પોતાની પુત્રી આપવા તૈયાર છે. જો કે એ તો ઘણી મ્હોટી રકમની માગણી કરતો હતો, પરંતુ મ્હેં જ્યારે તેને ઘણું સમજાવ્યો ત્યારે તેણે એટલા રૂપિયા લઇ પુત્રી આપવાનું કબૂલ કર્યું છે. સ્ત્રી વિના ગૃહસ્થાશ્રમનું સુખ મળી શકતું નથી.” આવી આવી વાતો જ્યારે ભગવાનદાસની આગળ વારંવાર થવા લાગી ત્યારે તેમનું મન કંઇક પીગળ્યું. હવે તેઓ ધીમે ધીમે પોતાની પ્રથમ પત્નીના થએલા વિયોગનો શોક ભૂલવા લાગ્યા તથા નવા વિવાહની આશાને લીધે તેમના મુખ ઉપર કાંઇક આનંદ દેખાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેઓ વિવાહ કરવાને ઘણાજ વ્યાકુળ બની ગયા. ‘ભગવાનદાસ પુનર્વિવાહ કરનાર છે’ એવી વાત સર્વ સ્થળે ફેલાઇ ગઇ. કન્યાને વેચી પોતાના પેટનું પોષણ કરવા તૈયાર થએલા બે ચાર પૈસાના લોભી પિતાઓ પોતાની પુત્રીને ભગવાનદાસ શેઠને વેચવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરવા લાગ્યા. વિવાહ

કરવાથી ભગવાનદાસને પોતાનું ભવિષ્ય જેમ સુખપૂર્ણ જણાતું હતું તેમ દોલતરામને પોતાનું ભવિષ્ય દુઃખપૂર્ણ જણાતું હતું. તે પોતાના મનમાં એમજ વિચાર્યા કરતો હતો કે પિતાને વૃદ્ધાવસ્થામાં આ શું સૂઝયું છે? દોલતરામની સંમતિથી કુટુંબના બે ચાર સજ્જનોએ ભગવાનદાસને અતિશય સમજાવ્યા પણ તેમણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો નહિ. દોલતરામની પત્નીએ એક દિવસે પોતાની દાસી સાથે કહેવડાવ્યું કે: "વડિલશ્રી! હવે પુનર્વિવાહ કરી શું કરશો? હું આપની સર્વ પ્રકારે સેવા ચાકરી કરવા તૈયાર છું. જીવવું ને મરવું એ તો સકળ સંસારનો નિયમ છે. આપ વિવાહ કરશો તો આપને, તેમને તથા અમને બધાંને સર્વ લોક હસશે. વળી આ વૃદ્ધ દેહનું કાલે ઉઠીને શું થશે એની પણ કોને ખબર છે?"

ભગવાનદાસે આ વાકયોથી ગુસ્સે થઇ જઈને કહ્યુ: "મ્હેં બધું જોઈ લીધું છે. વહુ ને પુત્ર સૌ સ્વાર્થનાંજ સગાં છે. ઈશ્વરે મને હજુ પરણવાને માટે લાયક રાખ્યો છે છતાં તમે સર્વે હું સ્વધામ પહોંચી જાઉં એવી ઈચ્છા રાખો છો. હું તો અવશ્ય પુનર્વિવાહ કરીશજ. મુહૂર્ત પણ નક્કી કરી નાખવામાં આવ્યું છે. મને તો હવે આ ગૃહ પણ ગમતું નથી. દોલતરામ અને તમે ભલે આ ગૃહમાં રહો અને જેમ ફાવે તેમ કરો."

સર્વનો વિરોધ છતાં ભગવાનદાસે કાર્તિક સુદ ૧૧ ને દિવસે પુનર્વિવાહ કર્યો. જે દિવસથી તેમના વિવાહની વાત નક્કી થઇ હતી તેજ દિવસથી ભગવાનદાસ શેઠ પોતાના સફેદ વાળોની સફેદી છૂપાવવા માટે કલફ લગાડ્યા કરતા હતા અને પુષ્ટિની દવાનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા હતા. કલફના સેવનથી તેમના

કેશ કાળા રહેતા હતા. દવાથી ચ્હેરા પર પણ કાંઈક લાલી આવવા લાગી હતી. છતાં સૌ કોઈ જાણતું હતુંજ કે આ સર્વ ઉપરનોજ આડંબર છે!

દોલતરામ પોતાના પિતાએ પુનર્વિવાહ કર્યાથી ઘણોજ ચિંતામગ્ન રહેતો હતો. પિતાની સાથે હવે વાતચીત કરવાનું પણ તેણે બંધ કર્યું હતું અને પિતાના અર્થલોભી શ્વસુર ઉપર તો તેને ઘણોજ તિરસ્કાર પેદા થયો હતો; કારણ કે એ અર્થ-લોભી પિતાએ પોતાની આઠ વર્ષની નાદાન બાળકીનો સંબંધ ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધ સાથે કરતાં કશોજ વિચાર કર્યો નહોતો. તે પોતાના મન સાથે કહ્યા કરતો હતો કે: "હાય! ભારત-વર્ષ! ત્હારી કેવી દુર્દશા છે? ત્હારી પુણ્યભૂમિમાં એવા અર્થલોભી સ્વપુત્રીઓનું વેચાણ કરનારા કેટલા બધા કુળાંગાર પુરૂષોએ ઉત્પન્ન થઈ નિરપરાધિ કન્યા-ઓને પેટને સાટે વેચીને ત્હારા ઉપર કલંક લગાડયું છે!" જો કે પિતાનું પુનર્લગ્ન ન થાય અને એક નિરપરાધિ કન્યાનો અવતાર ન બગડે એ હેતુથી દોલતરામે એ વિવાહ બંધ રખાવવાને ઘણો યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ કમિશન એજન્ટોના તેમજ કન્યાના પિતાના લોભ આગળ તે બધું નિષ્ફળજ ગયું અને વૃદ્ધ પિતાએ એક નિર્દોષ બાળકીના જીવ-નને ધૂળધાણી કરી મૂકયું! લગ્નનો વરઘોડો ચઢયો તે સમયે ભગવાનદાસની અવસ્થા, રૂપ તથા વેશ જોઈને સકળજનો પોતાનું હસવું બંધ રાખી શકતાં નહોતાં. કેટલાંક ન્હાનાં પણ અડપલાં બાળકો વરરાજાનું સૌંદર્ય (!) જોઇ તેમના તરફ ન્હાની

ન્હાની કાંકરીઓ ફેંકતાં હતાં. ભગવાનદાસનું એવી કોઇ બાબત પ્રત્યે લક્ષ્ય નહોતું. તેઓ તો અત્યારે સ્વર્ગીય સુખનો લ્હાવો લેતા હતા. વિવાહની સર્વ રીતભાત નિર્વિધ્ને સમાપ્ત થઇ. જ્યારે ગોર મહારાજ લગ્ન કરાવી ચૂકયા ત્યારે કન્યાના પિતા અર્થદાસે ભગવાનદાસ આગળ આવી કહ્યુંઃ "ભગવાનદાસ શેઠ! હવે હું તમને મ્હારૂં સર્વસ્વ સમજું છું. આજથી આ મ્હારી વ્હાલી લાડકી કન્યા તમને સોંપી હું મ્હારા ધર્મમાંથી મુક્ત થાઉં છું. એને સુખ આપવું કે દુઃખ આપવું એ હવે આપનાજ હાથમાં છે. જુઓ મ્હેં અત્યાર સુધી એનું જીવના કરતાં પણ વિશેષ જતન કર્યું છે. હવે એની લાજ આપનાજ હાથમાં છે."

આ કથા શ્રવણ કરી ભગવાનદાસથી શાંત રહેવાયું નહિ. તેમણે પોતાના હૃદયોદ્ગગાર બ્હાર કાઢયાઃ "આપને વિશેષ કાંઇ કહેવું પડે તેમ નથી. શું આપ તેના ઉપર પ્રેમ રાખતા હતા ને હું નહિ રાખું? તમે મ્હારા ગુણાવગુણ તથા ખાન-દાનીથી અજ્ઞાત છો કે જેથી આ પ્રમાણે કહો છો!! તમારી પુત્રી માટે તમારે કાંઇ પણ ચિંતા રાખવી નહિ. રાજા રાણીને જે સુખ આપે તેના કરતાં પણ વધારે સુખ હું તમારી પુત્રીને આપીશ."

ભગવાનદાસની જાન બીજે દિવસે વહેવાઇ અર્થદાસે વિદાય કરી દીધી. ભગવાનદાસ પૌત્રવધૂ સમાન નવવધૂને સાથે લઇ ઘેર આવી પહોંચ્યા. દોલતરામ તથા તેની પત્નીએ વિચાર કર્યો કે થવાનું હતું તે થઇ ચૂકયું છે. હવે વડિલનું મન દુઃખાય એવું કશું આપણે કરવું નહિ, જેથી દોલતરામ તથા તેની સ્ત્રી તેમની પ્રથમ કરતાં પણ વિશેષ ભક્તિભાવથી સેવા

ચાકરી કરવા લાગ્યાં. પ્રભુ ! આવાં સંતાનો સકળજનને આપે તો કેવું સારૂં ? ખરેખર હજી પણ ભગવાનદાસ શેઠ ઘણાજ સૌભાગ્યવાન હતા, કારણ કે તે વિના આવાં યોગ્ય પુત્ર તથા પુત્રવધૂની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય? તેમણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પુનર્વિવાહ કર્યો એ મોટી ભૂલજ કરી હતી. ભવિષ્યમાં આ ભૂલનું પરિણામ તેમને ઘણુંજ દુઃખદાયક થઇ પડયું.

ખરૂંજ છે કે મનુષ્યની ધારણા અમુક હોય છે તો વિધાતાની ધારણા કાંઈ વિચિત્રજ હોય છે ! ભગવાનદાસે ઇચ્છયું હતું કે વિવાહ થયા પછી આનંદ-ભોગમાં દિવસો નિર્ગમન કરીશું, પરંતુ તેમની એ આશા વિવાહ થતાંની સાથેજ ધૂળમાં મળી ગઇ. નવવધૂએ પતિને ઘેર આવી પોતાના મુખનું દર્શન કરાવ્યું ત્યારે તો જે બાલિકાની ઉંમર વિવાહ પૂર્વે કમિશન એજન્ટોએ બાર વર્ષની બતાવી હતી તે બાલિકા આઠજ વર્ષની નીકળી ! તેના શરીર ઉપર શીળીનાં ચાઠાંનો પણ પાર નહોતો. બાલિકાનાં માતપિતાને કન્યાવિક્રયના આઠસો રૂપિયા મળેલા હોવાથીજ તેમણે પોતાની પુત્રી ભગવાનદાસ જેવા ઘરડા ઘુવડને આપી હતી. ભગવાનદાસે જ્યારે કન્યાને આઠજ વર્ષની ઉમ્મરની જોઈ ત્યારે તો તે ઘણા શોકાતુર બની ગયા, અને જાણે તેમની માલ ખજાનાથી ભરેલી નૌકા ડૂબી ગઇ ન હોય એવીજ તેમની અવસ્થા થઇ પડી.

ગમે તેમ હોય પરંતુ શેઠનો સ્વભાવ ઘણો સંતોષી હતો. આ સકળ આશ્ચર્યજનક ઘટનાથી બે ચાર દિવસ તો તેમનો જીવ ચિંતાતુર રહ્યો, પરંતુ પછીથી તેમણે નિરૂપાયે પોતાના મનને શાંત કર્યું. તેમણે પોતાના મન સાથે વિચાર્યું કે: “ કન્યા

નાની છે તેથી શું વાંધો છે? મ્હારા ઘરમાં ખાઈ પીને હોંશિયાર બની જશે. હું જ્યારે પત્નીરહિત હતો ત્યારે લોકો મ્હારા વિવાહની કથા શ્રવણ કરીને હસતા હતા, તે હવે કાંઇક ઉમેદ તો થઇ? તેના શરીર ઉપર ચાઠાં છે તેથી શું થઇ ગયું! નાક ને કાન તો સારાં છે ને? હવે જે બનવાનું હતું તે બની ગયું! વિંધાયું તે મોતી.” આ પ્રમાણે ભગવાનદાસે પોતાના મનને હાલ તો સમજાવ્યું.

એક દિવસે ગૃહમાં એક નવાઇ જેવો પ્રકાર બન્યો. દોલતરામનો પુત્ર લક્ષ્મણરામ કે જે આ સમયે લગભગ ચારેક વર્ષનો હતો તે પોતાની રમવાની વસ્તુઓથી રમી રહ્યો હતો. તેની સાથે રમવામાં તેની નવી દાદી પણ સામિલ થઇ. લક્ષ્મણરામનો સ્વભાવ ઉચ્છૃંખલ હતો. કોણ જાણે કે શું કારણથી તે એકાએક નારાજ થઇ ગયો અને પોતાના બન્ને હાથોવડે પોતાની નવી દાદીને મારવા લાગ્યો. તેની નવી દાદીએ પણ માર પડવાથી ક્રોધે ભરાઇને લક્ષ્મણરામને બે ચાર થપ્પડ લગાવી દીધી. હવે શું બાકી રહ્યું? એક તો અજ્ઞાન બાળક, ને વળી લાડપાડમાં ઉછરેલો, જેથી ગૃહમાં તુમુલ યુદ્ધ આરંભ થયું, બન્ને એક બીજા સાથે લઢવા ને ગાળો દેવા લાગ્યાં. આ ગરબડાટ થતો જાણી દોલતરામની પત્ની લક્ષ્મી ત્યાં આવી પહોંચી. એણે બન્નેને લઢતાં અટકાવી શાન્તિ કરી. ભગવાનદાસ શેઠ બપોરે જમીને સૂતા હતા તે પણ આ કલહકંકાસથી જાગી ઉઠયા અને બોલી ઉઠયા કે: “છોકરાંઓ! આ શું તોફાન મચાવ્યું છે?”

ભગવાનદાસ શેઠ પોતાની બાળક સ્રીની આવી આવી અનેક

બાળલીલાઓ જોઇ સાંભળીને કદિ પણ ગભરાતા નહિ. તેમને ચિંતા ફક્ત એટલીજ હતી કે દોલતરામની નવી માતા કેવી રીતે જલદીથી પોતાનું ગૃહ સંભાળવાને લાયક થાય? એક દિવસે તેઓ આજ વિચાર કર્યા કરતા હતા એવામાં એકાએક સખ્ત તાવે તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. ધીમે ધીમે તાવનું જોર વધી પડયું. આ સમયે તેમને મ્હોટી ચિંતા પોતાની નવિન વધૂનીજ હતી, પરંતુ શરમના માર્યા તેઓ તે વિષે કોઇને કાંઇ કહી શકયા નહિ. દોલતરામ તથા તેની પત્ની બંને જણાંએ તેમની અનેક પ્રકારે સેવા-ચાકરી કરી તથા એક નિપૂણ વૈદ્ય પાસે ચિકિત્સા કરાવી, તેથી ધીમે ધીમે તેમને પોતાના જીવનની આશા થઈ. કેટલેક સમયે સાધારણ તાવમાં પણ રોગીને પોતાના જીવનની આશા રહેતી નથી; પરંતુ ભગવાનદાસ શેઠની તબિયત તો કેટલાક દિવસ સુધી એવી રહી કે જેથી તે જીવે એવી આશાજ નહોતી. પરિણામે બાળક વહુના સૌભાગ્યથી તેઓ એક માસમાં આરોગ્ય થઇ ગયા, પણ કેટલાક માસ સુધી તેમના શરીરની દુર્બળતા દૂર થઈ નહિ. એક તો અસાધ્ય જ્વર અને વળી વૃદ્ધાવસ્થા, એટલે આરોગ્ય થયા પછી પણ તેમને જો બે ચાર ડગલાં ચાલવું પડે તો લાકડીની મદદ લેવી પડતી હતી. આ દુર્બળતા દૂર કરવાને વૈદ્ય પાસે તેમણે પુષ્ટિની દવા તૈયાર કરાવી. આ દવાથી તેમને ઠીક લાભ થયો. એક દિવસે ભગવાનદાસે નિર્લજ્જતાથી વૈદ્યને પ્રશ્ન કર્યો કે: "દોલતરામની માતાને પણ આ દવા ખવડાવવામાં આવે તો કેમ?"

વૈદ્ય બહારગામના રહેવાસી હતા, તેથી તેમણે વિચાર્યું કે ભગવાનદાસની પત્ની પણ તેમના જેટલીજ ઉમરની હશે;

આથી વૈદ્યે એકાએક ઉત્તર આપ્યો કે: "કાંઇ ફિકર નહિ, કોઇ પણ વૃદ્ધાવસ્થાવાળાં સ્રીપુરૂષ એનું સેવન કરી શકે છે." આ સાંભળી શરમના માર્યા ભગવાનદાસ વૈદ્યને વધારે કશુંજ કહી શક્યા નહિ. તેઓ કેવી રીતે કહી શકે કે મ્હારી ધર્મપત્ની તો ફક્ત આઠ વર્ષનીજ છે! આ કરતાં વિશેષ નિર્લજ્જતાની વાત બીજી કઈ હોઈ શકે? જેથી લાચાર ભગવાનદાસ તે સમયે તો ચૂપ થઈ ગયા, કિંતુ થોડા દિવસ પછી એક પાડોસી ડૉકટરને પોતાની સ્રીને માટે કોઇ પુષ્ટિકારક દવા આપવા વિષે તેમણે પૂછ્યું. ડૉકટરે દૂધની સાથે સ્કૉટનું ઇમલશન સેવન કરવાનું સૂચવ્યું. ભગવાનદાસે તુરતજ એક ઇંગ્રેજી દવાવાળાને ત્યાંથી તે દવાની એક શીશી મંગાવી. ડૉકટરે કહ્યા પ્રમાણે દૂધના ભરેલા પ્યાલામાં આ દવાનાં કેટલાંક ટીપાં નાખી રાત્રે પોતાની બાળક વધૂને તે પ્યાલો પીવાને માટે આપ્યો. પ્યાલો જેવો તેણે પોતાના મ્હોં આગળ લીધો કે અંદરથી એવી તો દુર્ગંધ આવી કે તેણે તરતજ ક્રોધવશ થઇ ફેંકી દીધો. ભગવાનદાસે આશ્ચર્યચકિત થઈ પ્રશ્ન કર્યો: "શું થયું?"

બાળવધૂએ ભોળપણમાં જવાબ આપ્યો કે: "થયું તમારૂં કપાળ!" આમ કહી તે સૂઈ ગઇ. આખી રાત્રિ ભગવાનદાસે વિચાર્યા કર્યું કે, 'તેણે આમ કેમ કર્યું? ડૉકટરે તો એ દવા બહુ વખાણી હતી. તોપછી એણે પ્યાલો મ્હોંએ અડકાડતાંની સાથેજ કેમ ફેંકી દીધો? વળી દવા મળી છે પણ બહુ મોંઘી!' આવા આવા અનેક વિચારો કરતાં કરતાં તેમણે રાત્રિ પસાર કરી. સવારે ઉઠતાંજ ડૉકટર પાસે જઈ તેમણે રાત્રિનો બનાવ વિગતવાર નિવેદન કર્યો.

ડૉકટરે ઉત્તર આપ્યોઃ "પ્રથમ દિવસે દવા પીતાં તેની વાસને લીધે કાંઈક કંટાળો આવે છે ખરો, પરંતુ બે ચાર દિવસમાં તો ટેવ પડી જશે એટલે એ પ્રમાણે નહિ કરે."

ભગવાનદાસે પ્રશ્ન કર્યોઃ "ત્યારે એ દવામાં એવી તે શાની દુર્ગંધ આવે છે?"

ડૉકટરે ઉત્તર આપ્યોઃ "એ દવા માછલીમાંથી બને છે તેથી ઘણી મહેનત કરવા છતાં અંદર તેની વાસ રહી જાય છે."

"ત્યારે શું એ દવા માછલીમાંથી બને છે એમ?"

"હા."

ડૉકટરે હા પાડી કે ભગવાનદાસ શેઠ ઘણાજ ગભરાયા, તથા વ્યાકુળ થઇને કહેવા લાગ્યાઃ "અરેરે! આવી અશુદ્ધ અને નિષિદ્ધ વસ્તુને મ્હેં મ્હારી પત્નીના મ્હોંએ અડકાડી વૈષ્ણવ ધર્મથી પ્રતિકૂળ આચરણ કર્યું!"

ડૉકટર સુધરેલો હતો. તેણે કહ્યુંઃ "ઓહ્! માછલીના તેલની દવામાં તે શું વાંધો? બંગાળાની અંદર બંગાળીઓ પણ માછલાં ખાય છે તો પછી આ તો માછલીનું સત્વ છે. વળી માછલી જળમાં રહેતી હોવાથી પવિત્ર પણ છે!"

ભગવાનદાસે વિચાર્યું કે હવે વધારે કહેવા સાંભળવામાં આપણીજ ફજેતી છે. તેઓ લાચાર થઇ વીલે મ્હોંએ ઘેર આવ્યા તથા કોઇ ન જાણે તેમ છુપી રીતે દવાની શીશી ફેંકી દીધી. જે સ્થળે આ શીશી મૂકી હતી તે જગ્યા લીંપી નાખી તેના ઉપર ગંગાજળ છાંટયું, તથા પોતાના હાથ પણ ગંગાજળથી પવિત્ર કરી પત્નીને ગંગાજળ પાયું; અને ફરીથી કોઇ પણ સમયે ઇંગ્રેજી દવાનું સેવન નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

થોડા દિવસ પછી ભગવાનદાસના ગામમાં રામલીલાના ખેલો ધામધૂમથી થવા લાગ્યા. ન્હાનાં ન્હાનાં બાળકો પોતાનાં વડીલોની સાથે એ ખેલ જોવા જતાં હતાં. દશેરાને દિવસે ભગવાનદાસ પણ પોતાના પૌત્રને લઇ એ ખેલ જોવા જવાને તૈયાર થયા. આ પ્રમાણે જોઇને તેમની બાળપત્ની પણ આવવાને હઠે ભરાઇ. તેણે દોલતરામની પત્નીને વિકળ થઇ જઇને કહ્યું: "હું પણ બુઢ્ઢાની સાથે ખેલ જોવા જઈશ. મ્હારા પિતાની સાથે પણ હું દરવર્ષે એ ખેલ જોવા જતી હતી."

લક્ષ્મીએ ઉત્તર આપ્યો: "એવી વાત ન કર. હવે તું વહુ થઈ છે. હવે ખેલ બેલનું નામ લઇશ નહિ."

લક્ષ્મીનો ઉત્તર સાંભળી એ બિચારા તો રડવાજ મંડી પડી! ભગવાનદાસ આ પ્રકાર જોઇને પાછા ઘરમાં આવ્યા અને દાસીને પૂછ્યું કે: "શું છે?"

દાસીએ સર્વ હકીકત તેમને કહી. તે સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું: "વહુને મેળામાં લઈ જવાયજ નહિ, લક્ષ્મીને કહો કે એનું સમાધાન કરે."

દાસીએ કહ્યું: "એમણે તો ઘણુંએ સમજાવવાનો યત્ન કર્યો પણ માને છે કોણ?"

ત્યારે તો એને એમ કહો કે એને ખાવાને માટે મીઠાઇ જરૂર અહિં લેતા આવીશું. ભગવાનદાસ આ પ્રમાણે કહી મનમાં ને મનમાંજ મુંઝાતા ચાલ્યા ગયા.

ભગવાનદાસ કોઇ કોઈ સમય તો પોતાની બાળવધૂની લીલાથી ઘણાજ ગભરાઇ જતા, પરંતુ તેઓ ઘણા ધૈર્યવાન હોવાથી બહારનું કોઇ મનુષ્ય જાણી શકયું નહોતું કે વિવાહ

થયા પછી તેમને સુખને બદલે દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ છે. બાળકોનો અતિશય લાડપાડથી બગડી જવાનો સ્વભાવ હોય છે જેથી ભગવાનદાસની બાળપત્ની પણ તેમનાં વિશેષ લાડપાડના કારણથી હઠીલી થઇ ગઇ હતી. તે જો કોઇ વાતને માટે હઠ કરતી તો તેને પૂર્ણ કર્યા સિવાય શાંત પડતી નહિ. લક્ષ્મીબાઈ પોતાની બાળ સાસુની અપ્રસન્નતાના ભયથી તેને વિશેષ બગડતી જોવા છતાં પણ કાંઈ કહી શકતી નહિ.

એક દિવસે ભગવાનદાસની બાળપત્નીએ પોતાની માતાને મળવા જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. લક્ષ્મીએ તેને પ્રેમપૂર્વક બહુ સમજાવી; પરંતુ તેનું જરાએ ન માનતાં ઉલટી એ તો તેને ગાળો દેવા લાગી. ગૃહમાં આવા પ્રકારની લીલા ચાલતી જોઇને ભગવાનદાસે પૂછ્યું કેઃ "શું તોફાન ચાલી રહ્યું છે? લક્ષ્મી તું સમજુ હોવા છતાં એને શા માટે સતાવે છે?"

લક્ષ્મી શાંત થઈ ગઈ. ભગવાનદાસની પત્નીએ પોતાના વૃદ્ધ પતિ પાસે જઇ પોતાની ઇચ્છા કહી. ભગવાનદાસે કહ્યુંઃ "કાંઈ ફિકર નહિ; ત્હારી માતાને આજેજ બોલાવી મંગાવીશું."

આમ કહી તેમણે તરતજ પોતાની ગાડી લઈ માણસને પોતાની સાસુને તેડી લાવવા મોકલ્યો. ભગવાનદાસના શ્વશુર અર્થદાસની ઘણા દિવસની આશા આજે પૂર્ણ થઇ. જે વિચારથી તેણે વૃદ્ધ પુરૂષ સાથે પોતાની શિશુ કન્યાનો વિવાહ કર્યો હતો તે વિચાર સફળ થવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો સમજી તેને આનંદ થયો. અર્થદાસે પોતાની સ્રીને મોકલવા સમયે અનેક ગુપ્ત વાતો તેના કાનમાં ધીમે ધીમે સમજાવીને કહી.

વૃદ્ધ ભગવાનદાસનાં જુવાન સાસુ આવી પહોંચતાં તેમને

અપાર આનંદ થયો. તેઓ પોતાની દુર્બળતાને લીધે હજી સારી રીતે હરી ફરી શકતા નહોતા તોપણ જયેષ્ઠિકાની સહાયથી ધીમે ધીમે દરવાજા આગળ ગયા અને ઘણાજ માનથી પોતાનાં સાસુને તેમણે ગાડીમાંથી ઉતાર્યાં. પછી ગૃહમાં આવી લક્ષ્મીને કહ્યુ: “ જો એમની બરાબર સંભાળ રાખજે. એમને કોઇ પણ જાતની અડચણ પડવા દઇશ નહિ. તેમણે આજે મ્હારા સંદેશાને માન આપી અત્રે પધારી મને કૃતાર્થ કીધો છે ! અને આપણા ગૃહને પાવન કર્યું છે.”

ભગવાનદાસની બાળવધૂ પણ પોતાની માતાને જોઇ ઘણીજ પ્રસન્ન થઇ. હર્ષથી ગાંડા જેવી બની જઇને તે પોતાની માતાને ભેટી પડી. માતાના ખોળામાં બેસી તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “બા ! મ્હારી ઢીંગલીઓની પોટલી કેમ લાવી નહિ ? હવે તો હું ત્હારી સાથે આપણે ગૃહેજ આવવાની છું. આ ગૃહમાં રહેવાનું મને તો ગમતું નથી. કોઇ મને દવા પીવડાવે છે તો કોઈ મને મારે છે. જો આ સામે જે લક્ષ્મી બેઠી છે તે મને ઢીંગલીઓ સાથે રમવા દેતી નથી. હું એનું શું બગાડું છું કે તે મને તેના છોકરા પાસે માર મરાવે છે ? ”

આ શબ્દો તેણે એટલા બધા જોરથી ઉચ્ચાર્યા કે પલંગ પર પડેલા ભગવાનદાસ પણ તે શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકયા.

ભગવાનદાસ પોતાની બાળવધૂની તેની માતા સાથેની વાતચિત સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમના મનમાં લાગણી પણ વિશેષ થઈ આવી. તે મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે: “પોતાની પુત્રીની વાતચિત સાંભળી આ મ્હારી સાસુ શું કહેતી હશે ? મ્હેં તેને અહિં ઘણા હેત—પ્રેમમાં ઉછેરી છે છતાં તે પોતાને

ઘણી દુ:ખી જણાવે છે? કર્મની ગતિ ન્યારીજ છે, નહિ તો દોલતરામની માતાજ શા માટે મરી જાય! હવે તો જે બને તે જોવું અને સ્હેવું એજ રસ્તો છે. સ્ત્રી વિનાનું જીવન વૃથા તો છેજ, હજુ તે બાળક છે પણ ધીમે ધીમે બધું સમજી જશે.”

ભગવાનદાસ શેઠની સાસુ પોતાના જમાઇને ત્યાં એક અઠવાડીયુંજ રહી. આ સમય દરમ્યાન તેણે પોતાની પુત્રીને અનેક પ્રકારનો છળકપટ ભરેલો ઉપદેશ આપ્યો. જતી વખતે તે સમજાવી ગઈ કે: “બે દિવસ પછી હું મંગળીઆને મોકલીશ, તેને તું ત્હારી ચંપાકળી આપી દેજે. હું તેની ત્હારે માટે સારી સારી ઢીંગલીઓ લઇને મંગાવીશ.” આમ કહી તે જમાઇરાજની રજા લઇ તેમનીજ ગાડીમાં બેસી પોતાને ઘેર ચાલી ગઇ.

બીજે દિવસે ભગવાનદાસ દુકાને ગયા ત્યારે તેમની સાસુએ પોતાની પાડોશમાં રહેતા એક મંગળીઆ નામના માણસને પોતાની પુત્રી પાસે મોકલ્યો. મંગળીઓ કાંઈ બ્હાનું કાઢી ભગવાનદાસના ગૃહમાં આવ્યો તથા તેમની બાળપત્નીની ચંપાકળી લઈ ગયો. ભગવાનદાસ શેઠ પોતાની બાળવધૂના શરીરની બરાબર સંભાળ રાખતા હતા. એક દિવસ પત્નીનું શરીર તપાસતાં તપાસતાં તેમને ગળામાં સોનાની ચંપાકળી જણાઇ નહિ. ભગવાનદાસે ઘણી તપાસ કરી પરંતુ નિષ્ફળતા સિવાય બીજું કાંઈ મળ્યું નહિ. લક્ષ્મીએ પણ પોતાની બાળક સાસુને ઘણી વખત પૂછ્યું પરંતુ તે એમજ કહ્યા કરતી હતી કે: “હું નથી જાણતી કે તે કેવી રીતે ખોવાઇ ગઈ.” ભગવાનદાસ પ્રથમ તો આ માટે બહુ ચિંતાતુર રહ્યા, પરંતુ બે ચાર દિવસ પછી પોતે તેમજ ગૃહનાં સર્વ મનુષ્યો નિરૂપાયે શાંત થઈ ગયાં.

ભગવાનદાસના મનમાંથી આ ચંપાકળીની કથા દૂર નહોતી થઈ એટલામાં તો એક દહાડો એક ચાલાક સ્ત્રી થોડું પકવાન્ન લઈને આવી અને કહેવા લાગી કે: "આ તમારી સાસુએ મોકલ્યું છે."

ભગવાનદાસ આ વાતથી બહુ પ્રસન્ન થયા. મિષ્ટાન્ન જોયા બાદ લક્ષ્મી પાસે મોકલી આપ્યું. જ્યારે એ આવનાર ચાલાક સ્ત્રી ભગવાનદાસની બાળવધૂને એકાંતમાં મળી ત્યારે તેણે કહ્યું કે: "ત્હારી માતાએ એમ કહ્યું છે કે હું તને જલદીથી બોલાવીશ, પરંતુ આજકાલ ઘરમાં ખર્ચની ઘણીજ અડચણ હોવાથી જો ત્હારી પાસે થોડા ઘણા રૂપિયા હોય તો આપ."

તેણે ઉત્તર આપ્યો: "રૂપિયા તો નથી પરંતુ આ મ્હારાં સોનાનાં કર્ણફૂલ લઇ જાઓ."

આમ કહી તેણે પોતાના કાનમાંથી સોનાનાં કર્ણફૂલ કાઢી આપ્યાં. પેલી સ્ત્રી તે લઈને ગુપચૂપ ચાલી ગઈ. ભગવાનદાસ રાત્રે સૂતા સૂતા મનમાં ને મનમાંજ પોતાના સસરા સાસુની તારિફ કરવા લાગ્યા કે: "બિચારાં ઘણાં સારાં માણસો છે. પોતાનાથી જે થોડું ઘણું બને છે તે પોતાની પુત્રીને માટે મોકલતાં રહે છે. ગરીબ છે તેથી શું થઇ ગયું? ઘણાંજ સજ્જન છે."

દિવાળીને દિવસે લક્ષ્મીએ પોતાની સાસુને કહ્યું: "તમે તમારાં સઘળાં આભૂષણો પહેરી લ્યો."

લક્ષ્મીએ એના કાનોનાં કર્ણફૂલ ન જણાયાથીજ તેને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું. લક્ષ્મીએ પ્રથમ તો ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક તેને પ્રશ્નો કર્યા પરંતુ તેની બાળક સાસુએ કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. નિરૂપાયે લક્ષ્મીએ પોતાના શ્વશુરને ખબર આપી. ભગવાનદાસ

આ ખબર જાણુતાંજ આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. તેમના મ્હોં ઉપર પરસેવાનાં ટીપાં આવી ગયાં અને દિવાળીને રૂડે દિવસેજ તેઓ મહા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે: "આ બધું કેવી રીતે ગૂમ થાય છે? સુવર્ણની ચોરી થવી તથા દીપોત્સવીને દિવસે લક્ષ્મીનું જવું, એ બહુજ ખરાબ કહેવાય." ભગવાનદાસે એ દિવસે અતિશય ચિંતામાં ડૂબી જઈ કાંઈ પણુ ખાધું પીધું નહિ.

દોલતરામ ઘણાજ ગંભીર વિચારનો પુરૂષ હતો. તે વિચારવા લાગ્યો કે: "હવે મને એમજ ખાત્રી થાય છે કે આ સર્વના કારણરૂપ મ્હારા પિતાની સાસુજ છે. કરબડા ચોથને દિવસે તો કર્ણફૂલ મ્હેં જોયાં હતાં ત્યાર પછી કોઈ દિવસે જોવામાં આવ્યાં નથી માટે એ દિવસેજ તેની ચોરી થઈ હશે. હવે પિતા શોક કરશે તેથી શું સાર્થક થવાનું છે? હવે તો એ છોકરીને ધમકાવીને પૂછવામાં આવે ને કંઈ પત્તો લાગે તો લાગે."

દોલતરામે પોતાના પિતાની પાસે જઇ ઉપર પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું: "ભાઈ ત્હારી ધારણા તો બરોબર જણાય છે, પરંતુ એને ધમકાવવાનું મને પસંદ નથી. બાળકની જાત છે, જો હું ધમકાવું ને કોઇ સ્થળે નાસી જાય તો પછી લોકોમાં આપણી વિનાકારણુ હાંસી થાય. વળી એ ચીજો ગઈ તોપણ શું થઇ ગયું? એના કરતાં કાંઈ એવાં આભૂષણુ વધારે છે? લક્ષ્મીએ એ ચીજો લીધી છે કે નહિ તેની બરાબર તપાસ કરવી જોઇએ."

પિતાને મુખે પોતાની પત્નીનું નામ સાંભળતાંજ દોલતરામને ક્રોધ આવ્યો. તે કહેવા લાગ્યો: "શું આપને એના

ઉપર પણ સંદેહ રહે છે ? લ્યો હું જાતેજ આપનો સંદેહ દૂર કરૂં છું.” આમ કહી દોલતરામ ક્રોધિત મુખે પોતાની પત્નીની પાસે ગયો તથા તેને ધમકાવીને પ્રશ્ન કર્યો: “ કેમ ત્હેં કર્ણફૂલ લીધાં છે કે ? ” લક્ષ્મીએ ‘ ના ’ કહી, એટલે તે પોતાની બાળક વિમાતા પાસે ગયો અને તેને પ્રશ્ન કર્યો: “ જુઓ તમે સાચેસાચું કહી દેજો નહિ તો બ્હાર સિપાહી આવ્યા છે તે તરતજ પકડી જશે. બોલો, ચંપાકળી તથા કર્ણફૂલ ક્યાં છે ? ” દોલતરામે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે દર્શાવેલા ડરથી તે ડરી ગઇ. રૂદન કરતાં કરતાં તેણે સઘળી સત્ય વાત દોલતરામને કહી દીધી. દોલતરામને પોતાનું અનુમાન સત્ય ઠર્યાથી કાંઇક આનંદ થયો. વિમાતાને તે કહેવા લાગ્યો: “રડશો નહિ, જે થયું તે ખરૂં પણ હવેથી કોઇને કાંઇ ચીજ આપશો નહિ.”

આ પ્રમાણે સૂચના કરી દોલતરામે પોતાના પિતાની પાસે જઇ સર્વ ઘટના કહી સંભળાવી. આથી કરીને તેમને ક્રોધ તો ઉત્પન્ન થયો, પરંતુ તેઓ પોતાની નવવધૂને માત્ર એટલુંજ કહી શકયા કે: “ તું ઘણીજ ભોળી છે, ઘરની લક્ષ્મીને આમ ઉડાવી દેવાય ? ખેર ! હવે જે થયું તે ખરૂં. ફરીથી એમ કરીશ નહિ. એટલી બે રકમો નવી કરાવીશું.”

દોલતરામે પોતાના પિતાના મુનીમને આ સર્વ વાતો કહીને પોતાની વિમાતાના પિયરમાં મોકલ્યો, પરંતુ ત્યાં કોઇએ કશુંજ કબૂલ કર્યું નહિ. ભગવાનદાસને આ અસત્ય ઉત્તરની ખબર પડી ત્યારે તેમણે ભવિષ્યમાં સર્વેને સાવધાન રહેવાનું સૂચવ્યું.

કેટલાક દિવસ પછી ભગવાનદાસની નવી સાસુ પુનઃ એક વખત પોતાની બાળક પુત્રીને મળવા આવી અને તેને સ્વાર્થ

સાધવાનું ખૂબ ભણાવી; અને ભગવાનદાસ તથા લક્ષ્મીને દેખાડો કરવા માટે તેણે બહારથી પોતાની પુત્રીને ઘણી સમજાવી, અને કહ્યું કેઃ "જો બ્હેન! આ લક્ષ્મી ત્હારી સાસુ બરોબર છે. શેઠ તો ઘણો સમય દુકાન ઉપરજ રહે છે, માટે એના કહ્યા પ્રમાણે ત્હારે ચાલવું."

ભગવાનદાસે પોતાની સાસુને કહ્યું: "તમારૂં કહેવું સર્વથા સત્ય છે. દોલતરામ તથા લક્ષ્મી એ બન્ને ઘણાં સમજુ છે. તમારી પુત્રીની તેઓ બહુ સંભાળ રાખે છે."

ભગવાનદાસની સાસુ એક દિવસ રહીને પોતાને ઘેર ગઇ. ભગવાનદાસે રહેવા આગ્રહ કર્યો પણ તે ન રહેતાં પોતાની નિઃસ્વાર્થતા દેખાડવાને કહેવા લાગીઃ "પ્રભુ? મને પુત્રીને ત્યાં વિશેષ દિવસ ન રાખે."

થોડા દિવસ પછી ભગવાનદાસના એકના એક સાળાનો લગ્નપ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. અર્થદાસ તથા તેની પત્નીએ પ્રથમ તો એમ વિચાર્યું કે પોતાના વૃદ્ધ જમાઇ પાસે થોડા રૂપિયા માગવા; પરંતુ પછીથી એવો નિશ્ચય થયો કે જ્યારે પોતાની પુત્રી અતિશય કિમ્મતી સોના–ચાંદીનાં ઘરેણાંથી વિભૂષિત થઈ પોતાને ત્યાં આવશે ત્યારેજ સર્વ થઇ રહેશે. અર્થદાસે પોતાની પુત્રીને બોલાવી લાવવાને એક માણસને પોતાના વૃદ્ધ જમાઇ-રાજને ત્યાં મોકલ્યો. જમાઈરાજે પણ તેમની ઇચ્છાને આધીન થઈ પોતાની બાળવહુને તેના ભાઇના લગ્નમાં મોકલવાનો નિશ્ચય કરી લક્ષ્મી આગળ જઇ કહ્યું: "જો લક્ષ્મી! એને આ સમયે પિયર જવા દેવી જોઇએ, કારણ કે પોતાને ત્યાં વિવાહપ્રસંગે સર્વે કોઇ પોતાની પુત્રીઓ તથા પુત્રવધૂઓને

તેડાવે છે. એને સારાં સારાં કપડાં ઘરેણાં પહેરાવીને મોકલો. સર્વ સગાંસંબંધીઓની સ્ત્રીઓ ત્યાં એકત્ર થશે, તેઓ જુએ તો ખરી કે છોકરી કેવા સુખમાં છે.!"

લક્ષ્મીએ પોતાના સસરાની આજ્ઞાનુસાર પોતાની બાળક સાસુને વસ્ત્રાલંકારથી સજાવી વિદાય કરી. પુત્રીના આગમનથી અર્થદાસ તથા તેની પત્નીને અપાર આનંદ થયો. તેમણે ઘણીજ ધામધુમથી વિવાહ કર્યો. વિવાહપ્રસંગે ભગવાનદાસને પણ આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું તથા વિવાહમાં તેમને અનેક પ્રકારે પ્રસન્ન રાખવામાં આવ્યા. આ સ્થળે એટલું દર્શાવી દેવું આવશ્યક છે કે આ વિવાહપ્રસંગ ભગવાનદાસની નવપત્નીના એક બે સુવર્ણાલંકાર ગિરો મૂકવાથીજ નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થયો હતો. વિવાહ થઇ ગયાને બે ચાર દિવસ વિત્યા એવામાંજ એકાએક ભગવાનદાસને પોતાની નવવધૂને બોલાવી લેવાની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. કોઈ કોઇ સમયે શ્વાસરોગથી તે એવા તો ગભરાઈ જતા કે તેમને પોતાનો જીવન-દીપ તરતજ નિર્વાણ થઇ જવાની ધાસ્તી લાગતી હતી. હાલ એક બે દિવસથી તેમને એ રોગ ઉપડયો હતો તેથી પોતાની બાળક વધૂને બોલાવવાને ત્રણ ચાર વખત માણુસ મોકલ્યું, પણ વાયદા કરી કરીને અર્થદાસે એક મહિનો કાઢી નાંખ્યો. ભગવાનદાસની તબિયત હવે થોડે થોડે વિશેષ બગડતી જતી હતી, જેથી એક દિવસે તેઓ પોતેજ ઘણા ક્રોધમાં આવી જઈ સાસરીમાં જઇ પહોંચ્યા !

ક્રોધવશ થઈ તેમણે અનેક શબ્દો કહેવાને ધારેલું પરંતુ શ્વસુરની માયા મમતાથી તેમનો ક્રોધ શાન્ત થઇ ગયો. તેમની સાસુએ અતિશય પ્રેમપૂર્વક તેમનું સન્માન કર્યું. અર્થદાસને

પણ પોતાના જમાઇના આગમનથી સારૂં તો ન લાગ્યું, છતાં ઉપર ઉપરથી તેણે પણ પ્રેમ દર્શાવ્યો. ખાનપાન થઇ ગયા પછી વિદાય થવાની વાત નીકળી ત્યારે તેમની સાસુએ કહ્યું કે: “મને મ્હારી પુત્રીને વિદાય કરવાને શું હરકત છે? પરંતુ તે પહેલાં હું તમને મ્હારા પોતાના જાણી એક વાત કહી દઉં છું. તમારાથી છુપું રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી! તમારે ત્યાંનાં એક બે ઘરેણાં મ્હારા હરિદાસની પત્ની પહેરી ગઇ છે. તે પાછી આવશે એટલે અમે તમારી વસ્તુઓ મોકલી આપીશું.”

ભગવાનદાસે ‘કયાં કયાં આભૂષણો પહેરી ગઈ છે’ એમ પૂછતાં જણાયું કે, રૂપિયા બે હજારની રકમો નથી. આથી ભગવાનદાસને ઘણોજ શોક થયો. તેમને બહુજ શોકાતુર જોઇને તેમનાં સાસુ સસરાએ થોડાજ દિવસોમાં પુત્રવધૂ પુનઃ ઘેર આવેથી તે જણસો મોકલી આપવાનું જણાવ્યુ. છેવટે નિરૂપાયે ભગવાનદાસ સ્વગૃહે જઈ પહોંચ્યા.

સ્વગૃહે જઇને તેમણે સકળ ઘટના લક્ષ્મીને કહી સંભળાવી છેવટે કહ્યું કે: “જો ત્હારી સાસુને કાંઇ કહીશ નહિ. એનો એમાં શું દોષ? એ તો બાળક છે.”

લક્ષ્મી તથા દોલતરામને બરોબર તપાસ કરતાં જણાયું કે ત્રણેક હજારનું નુકશાન થયું છે. હજાર રૂપિયાનો તો એકલો ચંદ્રહારજ હતો. લક્ષ્મી તથા દોલતરામને પણ આથી ઘણો શોક થયો. દોલતરામે પત્નીને કહ્યું: “આ બધાનું મૂળ કારણ **‘વૃદ્ધ પિતાના વિવાહ’** સિવાય બીજું કાંઇજ નથી. આવા વિવાહથી એમને શું લાભ થયો? ઉલટું ત્રણ ચાર હજારની વસ્તુઓનું પાણી થયું.”

દોલતરામની વાત તેની બાળક વિમાતાની જાણમાં આવતાંજ તેણે એમાં થોડું ઘણું પોતાના તરફથી ઉમેરી ભગવાનદાસને ઘણાજ ભંભેર્યા. તે સમયે રાત્રિના અગીઆર વાગ્યા હતા. ભગવાનદાસે રાત્રિના સમયનો પણ વિચાર ન કરતાં પુત્ર તેમજ પુત્રવધૂ આગળ જઈ ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: "તમે શા માટે જેમ ફાવે તેમ બોલો છો? પૈસા તો હાથનો મેલ છે. મ્હેં મ્હારો પસીનો ઉતારીનેજ એ પૈસા પેદા કર્યા છે. ધંધામાં ખોટ જાય છે તો કેમ ચૂપ થઇને બેસી રહીએ છીએ! તો આ તો આપણા પૈસા આપણા સંબંધીનાજ ઉપયોગમાં વપરાયા છે."

દોલતરામે નમ્રતાથી કહ્યું: "પિતાશ્રી! અપરાધ ક્ષમા કરો. રૂપિયાની બાબત હોવાને લીધેજ હું કાંઇક બોલ્યો હતો; પણ હવેથી કદાપિ એવું બનશે નહિ, એ માટે ખાત્રી રાખશો."

આવી આવી અનેક બાબતોથી ભગવાનદાસની બાળક પત્નીને પોતાનાં માતપિતાની કપટી ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરવાનો ઠીક યોગ મળ્યો. દિવસે દિવસે તે પોતાના વૃદ્ધ પતિને કલહ-કંકાસની અનેક બનાવટી બાબતો કહ્યા કરતી હતી. પોતાની નવવધૂનાં વચનોનો શેઠ ઉપર બહુ પ્રભાવ પડતો ગયો. છેવટે પોતાની બાળવધૂના અતિશય આગ્રહથી તેમણે પોતાના પુત્ર દોલતરામથી જૂદા રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને એક દિવસે પુત્ર તથા પુત્રવધૂને કહ્યું કે: "હવે આપણે જૂદાં રહેવું એજ ઉત્તમ છે."

દોલતરામ તથા લક્ષ્મી બંને આ કથન શ્રવણ કરી આશ્ચર્ય પામ્યાં. લક્ષ્મી પોતાનું હૈયું ભરાઈ આવવાથી રૂદન કરવા લાગી. છેવટે તેમને જૂદું થવું જ પડયું.

આ સમયે ફરી પણ એકવાર ભગવાનદાસની સાસુએ પ્રસંગ જોઇ પોતાનો લાગ સાધ્યો. એક દિવસે તે પોતાના

જમાઈરાજને મળવા ગઈ. ભગવાનદાસે પોતાના મન સાથે વિચાર્યું કે: "એક બે વર્ષ મ્હારે ત્યાં સાસુજી રહે તો એટલા સમયમાં મ્હારી પત્ની સંસારનાં સર્વ કાર્યો શીખી જાય."

તેમણે પોતાની આ ઇચ્છા અત્યંત પ્રેમપૂર્વક પોતાની સાસુને કહી સંભળાવી. આ વાત શ્રવણ કરી તેણે નિષ્કપટતા તથા નિ:સ્વાર્થતા દર્શાવવાને જમાઇની ઈચ્છાનો અસ્વીકાર કર્યો. તેણે કહ્યું: "પ્રભુ! મને પુત્રીને ત્યાં ન રાખો" આમ કહી તે ચાલી ગઈ; અને પુત્રીને ગુપ્ત રીતે સમજાવતી ગઈ કે તે પોતાના વૃદ્ધ પતિને સમજાવીને "પોતાની સંપત્તિ પણ જૂદી કરાવી લે."

એક રાત્રે તેણે પોતાના પતિને કહ્યું કે: "લક્ષ્મી મને હમ્મેશાં તમે નથી હોતા ત્યારે એમ કહ્યા કરે છે કે જૂદી થઇ ગઇ તેથી શું થઇ ગયું! કમાઇ તો અમારીજ ખાય છે ને! ત્હારો બુઢ્ઢો કાંઇ ઓછો કમાવા જાય છે?"

ભગવાનદાસે પત્નીના આ કથન ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો તથા બે માસ પછીથી પાંચ પંચોની આગળ પોતાની સંપત્તિના બે ભાગ કરી એક ભાગ દોલતરામને આપી બીજો ભાગ પોતાની પાસે રાખ્યો; તથા એ ભાગ પોતાના મૃત્યુ પછી પોતાની પત્નીને મળે એવું વસિયતનામું કરી દીધું. ભગવાનદાસની આવી વર્તણુંકથી લોકોમાં તેમની ઘણી નિંદા થઇ.

ઉપલા સર્વ પ્રકાર બની ગયા પછી ભગવાનદાસ શેઠ ઘણા સમય સુધી આ સંસારમાં રહ્યા નહિ. એક માસમાંજ તેમનો શ્વાસરોગ વધી પડયો. ઉઠવા બેસવાની તાકાત પણ રહી નહિ. દોલતરામને પ્રથમ બે ચાર દિવસ સુધી તો પિતાના મંદવાડની ખબર પણ પડી નહિ, પરંતુ ખબર પડી ત્યારથી તેણે પિતાની

તન મનથી સેવા કરવા માંડી. હવે ભગવાનદાસનો એ સમય આવી પહોંચ્યો કે જે સમય આવવાના સંભવને લીધે તેમના સર્વે શુભચિંતકો તેમને વિવાહ કરવાની ના પાડતા હતા. લક્ષ્મીએ પણ પોતાના પતિ સાથે પોતાના શ્વસુરની સેવા—ચાકરી કરવા માંડી. અનેક વૈદ્યો અને ડૅાકટરોને બોલાવવામાં આવ્યા. હકીમોની હિકમતો પણ ચલાવવામાં આવી, પણ ભગવાનદાસનો રોગ મટવાને બદલે વધતોજ ચાલ્યો. છેવટે તેઓ પોતાની બાળક પત્નીને આ અસાર સંસારમાં એકલી મૂકી પરલોક પ્રયાણ કરી ગયા. પિતાના મૃત્યુથી દોલતરામ તથા લક્ષ્મીને ઘણો શોક થયો. ભગવાનદાસના દ્વેષી લોકો હવે ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરી હસતા હતા. પિતાની અંત્યેષ્ઠિ ક્રિયા અને કારજ દોલતરામે પોતાની પાસેના પૈસા ખરચીને કર્યાં. અર્થદાસનાં પત્ની જમાઇનું મૃત્યુ થતાંજ પુત્રી પાસે આવી પહોંચ્યાં હતાં. “ કોર્ટ ઑાફ વૅાડર્સ ” ના વ્યવસ્થાપકની માફક સર્વે મીલ્કત તેણે પોતાની સત્તામાં લીધી. ઘણા લોકોએ શેઠના રૂપિયામાંથી તેમનાં અંત્યેષ્ટિનાં ક્રિયાકાંડ કરવાનું કહ્યું, પરંતુ શેઠની સાસુએ એક પાઇ પણ ખરચવાની ના પાડી. તેણે કહ્યું કેઃ “ જો એ રૂપિયા એમ ક્રિયાકાંડમાં ખરચી નાખવામાં આવે તો મ્હારી પુત્રી ખાય શું? એનો જીવનપર્યંતનો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલે ?”

છેવટે દોલતરામ તથા લક્ષ્મીના ગુણોની સર્વે લોક પ્રશંસા કરવા લાગ્યા તથા એવું ઇચ્છવા લાગ્યા કેઃ “ ઇશ્વર પુત્ર અને પુત્રવધૂઓ આપો તો આવાંજ આપજે.”

જમાઇનું તેરમું થઇ ગયું. ગૃહાચાર્યો અને કુળાચાર્યોનાં ઉદર મોદક મેળવી તૃપ્ત થયાં. તેરમું વીતી ગયા પછી અર્થદાસ

પણ જમાઇને ત્યાંજ નિવાસ કરવા લાગ્યો. જે સ્થળે ભગવાનદાસ શેઠનો પલંગ પથરાતો હતો તેજ સ્થળે અર્થદાસનો પલંગ હવે પથરાવા લાગ્યો. તેની પત્ની પણ પુત્રીના ઘરની માલિક થઇ બેઠી. જે ઇચ્છાથી અર્થદાસે તેમજ તેની પત્નીએ પુત્રીનો અયોગ્ય વિવાહ કર્યો હતો તે ઇચ્છા હવે ફળીભૂત થઇ. દોલતરામને પિતાની બાકી રહેલ ધન સંપત્તિ માટે અનેક લોકોએ સમજાવ્યો તથા કોર્ટમાં ફરિયાદ કરવાની સૂચના કરી, પરંતુ તે બહુ સમજુ યુવક હતો. તેણે એમ કરવું પોતાને ઉચિત નથી એવો સર્વને ઉત્તર આપ્યો. તે કહેવા લાગ્યો કે: "મ્હારી માતાને હું શા માટે દુ:ખી કરૂં ? ઈશ્વરે મને જે જોઈએ તે આપ્યું છે. **આપકમાઇજ માણસને સુખદાયી થઈ પડે છે.**"

હજી હવેજ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી ભગવાનદાસની પત્નીના ગૃહ આગળ થઇને વ્યભિચારી પુરૂષો ખોંખારા કરતા તથા હસ્ત નેત્રાદિથી ઈશારત કરતા વારંવાર જવા આવવા લાગ્યા. ભગવાનદાસના મૃત્યુ પછી એક બે વર્ષમાંજ તેમની બાળવિધવા પત્નીનું વર્તન કેવું ખરાબ થઇ ગયું તે સંબંધી કાંઈ લખવું ઉચિત નથી.

અનેક દિવસો સુધી તેણે પોતાની પાપલીલા છુપાવી, છતાં છેવટે '**પાપનો ઘડો ભરાય છે ત્યારે ફુટે છે**' એ કહેવત પ્રમાણે તેનાં સર્વ કુકર્મ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયાં. અનેક સ્થળે તેની નિંદા થવા લાગી.અનેક સજ્જન લોકો ભગવાનદાસના પૈસાને લૂંટાતો જોઇ તથા તેમની પત્નીને કુલટા નીવડેલી જોઇ કહેતા કે: "**જોયું આ ઘરડે ઘડપણ નાનકડી બાળકી સાથે વિવાહ કર્યાનું ફળ !**"

૫—મોહિનીનો અયોગ્ય વિવાહ.

પંડિત પ્રિતમલાલ એક ગ્રામ્ય નિશાળનો શિક્ષક છે. તેને નિશાળમાંથી માસિક બાર રૂપિયા મળે છે. પોતાની પ્રથમ પત્નીથી તેને ત્રણ પુત્ર અને ત્રણ પુત્રીઓ થઇ હતી; પરંતુ તે બધાં એક પછી એક પરલોકવાસી થયાં હતાં. પ્રિતમલાલની પત્ની પોતાના ત્રણ વર્ષના બાળક કિશોરના મરણનો છેલ્લો આઘાત સહન કરી શકી નહિ. તે રાત્રિ દિવસ રૂદન કર્યા કરતી હતી. ખાવું પીવું પણ તેણે મૂકી દીધું હતું. પંડિત પ્રિતમલાલ તેને ઘણું સમજાવતો, પરંતુ તે પુત્રવિયોગનો શોક દૂર કરી શકી નહિ અને છેવટે પરલોકવાસી થઇ. પ્રિતમલાલ કુલીન બ્રાહ્મણ હતો; તેથી આ બનાવ બન્યા પછી એક પછી એક એમ અનેક પુરૂષો માગાં લઈ તેની પાસે આવવા લાગ્યા, અને એક બીજાના કરતાં વિશેષ રૂપિયા આપવાનું કહેવા લાગ્યા. છેવટે ગોપાળલાલ દ્વિવેદીએ રૂપિયા પાંચસો આપવાનો ઠરાવ કરી પોતાની ભગિનીનો વિવાહ પ્રિતમલાલ સાથે નક્કી કર્યો.

ગોપાળલાલ દ્વિવેદી કલેકટરની ઑફીસમાં પટાવાળો છે. તેને માસિક આવક મહિને વીસેક રૂપીયાની છે. તેને એક બ્હેન તથા એક વૃદ્ધ માતા છે. કુળમાં કોઈએ કાંઈક કલંક લગાડેલું હોવાથી હજુસુધી તેનો વિવાહ થયો નથી. તેની

બ્હેન રમાબાઇ સોળ વર્ષની યુવતી છે. કાંઇક ધનાભાવથી તેમજ કાંઇક કુળના નીચાપણાને લીધે કોઇ સ્થળે તેનો વિવાહ થઇ શક્યો નહોતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રમાનો વિવાહ પ્રિતમલાલની સાથે નક્કી થયો. પ્રિતમલાલ પાંચસો રૂપિયા તથા સુંદર યૌવનવતી પત્ની પ્રાપ્ત કરી ઘણા સંતુષ્ટ થયા. રમાએ એક કન્યાશાળામાં ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યો હતો. સિવવા ગુંથવાના તથા ભોજન બનાવવાના કાર્યમાં એ ઘણીજ નિપૂણ હતી, કારણ કે તેની માતા ૨૦ વર્ષની ઉમરમાં વિધવા થવાથી એક સારા કુટુંબમાં રસોઇ બનાવવાના કામપર તે રહી હતી. ભોજન તૈયાર કરવાના કાર્યમાં તે ઘણી ચતુર હોવાથી રમા પણ તેની પાસેથી અનેક પ્રકારનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન બનાવવાનું શીખી ગઇ હતી. જે કુટુંબમાં તેની માતા રસોઇનું કાર્ય કરતી હતી તે કુટુંબની બાળકીઓ તથા સ્ત્રીઓદ્વારા તેણે સ્વચ્છતાનું શિક્ષણ પણ ઠીક પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

આવી ગુણવતી અને રૂપવતી ભાર્યા મળી એ પ્રિતમલાલનું સૌભાગ્યજ કહી શકાય. રમામાં આ સર્વ ગુણો ઉપરાંત એક પ્રશંસનીય ગુણ એ હતો કે તે રૂડા સ્વભાવવાળી તેમજ સુશીલા હતી. વળી તે રૂપવતી પણ હતી. આવી સુયોગ્ય પત્ની પ્રાપ્ત થવાથી પ્રિતમલાલ પોતાના ભાગ્યને ધન્યવાદ આપતો હતો. બન્ને પતિ પત્ની આનંદપૂર્વક જીવન ગાળવા લાગ્યાં. એક વર્ષ પછી તેમને એક કન્યા પ્રાપ્ત થઇ તેનું નામ મોહિની રાખવામાં આવ્યું. બંને જણ પુત્રીનું બહુ હેતથી લાલન પાલન કરવા લાગ્યાં. પ્રિતમલાલ નિશાળેથી આવીને કલાકોના કલાકો સુધી

મોહિનીને રમાડી તેના જીવને આનંદ આપી પોતે પણ આનંદ મેળવતો. મોહિનીની ઉમ્મર પાંચ વર્ષની થઈ એટલે રમાએ તેને શિક્ષણ આપવું શરૂં કર્યું. સાત વર્ષની ઉમર થતાંમાં તો મોહિની લખવા વાંચવાનું પણ શીખી ગઇ. તેને સાતમું વર્ષ પૂર્ણ થતાંજ રમાના મનમાં પુત્રીના વિવાહ માટે ચિંતા થવા લાગી પુત્રીના લગ્ન માટે રમા પોતાના પતિને વારંવાર પૈસા એકત્ર કરવાની સૂચના કરવા લાગી. તે કહેતી કે: "માસિક પગારમાંથી બબ્બે ચાર ચાર રૂપિયા બચાવતા રહો; નહિ તો વિવાહસમયે એક-સામટી બધી રકમ ક્યાંથી આપી શકીશું ?"

પ્રિતમલાલે પત્નીના કહેવા તરફ બે એક વર્ષ સુધી તો લક્ષ્ય ન આપ્યું, પરંતુ મોહિની નવ વરસની થઇ એટલે તેને પણ ચિંતા પેઠી. તેણે વિચાર્યું કે મહિને બબ્બે રૂપિયા બચાવ્યાથી પણ કેવી રીતે પુત્રીનો વિવાહ કરી શકાશે ? પતિપત્ની બંને પુત્રીના વિવાહ માટે અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યાં. રમાએ મોહિનીને પણ પોતાના જેવીજ ગુણવાન બનાવી હતી. વાંચવા લખવામાં તો તે પોતાની માતા કરતાં પણ વિશેષ હુશિયાર હતી. ત્રણ વર્ષમાં તો તેણે ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હતું. હિસાબ ગણવામાં પણ તે ચતુર હતી. રૂપ સૌંદર્યમાં તે પોતાની માતા કરતાં પણ વ્હડી જતી હતી. છતાં શોકની વાત એટલીજ હતી કે પ્રિતમલાલને તેના યોગ્ય ઉત્તમ પતિ મળવાની આશા રહેતી નહિ. પરિણામ પણ એવુંજ આવ્યું. મોહિનીની ઉમર બાર વર્ષની થઇ ત્યારે મહામુશિબતથી તથા અનેક ભલામણોથી કાન-પુરમાં રૂપિયા પાંચસો આપવાના નક્કી કરી મોહિનીનો સંબંધ

નક્કી કરવામાં આવ્યો. અઢીસેં રૂપિયા પ્રથમ અને અઢીસેં વિવાહ વખતે આપવાના ઠર્યા; પરંતુ અનેક અડચણો વેઠવા છતાં વિવાહ સમયે પ્રિતમલાલ માત્ર ત્રણસેંજ રૂપિયા એકત્ર કરી શકયો. એમાંથી સો રૂપિયા તો વિવાહનાં પરચુરણ ખરચોમાં વપરાઇ ગયા. આથી વરપક્ષને તે બસેં જ આપી શકયો. પચાસ રૂપિયા ઓછા મળવાથી વરના પિતાએ સાફ કહી દીધું કે: "બાકીના પચાસ રૂપિયા નહિ મળે ત્યાંસુધી અમે વિવાહ થવા દઇશું નહિ." છેવટે પ્રિતમલાલે વારંવાર હાથપગ જોડયાથી અને એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ વચમાં પડવાથી એમ ઠર્યું કે: "વિવાહ તો કરી નાખવો; પરંતુ બાકીના પચાસ ન આપવામાં આવે ત્યાંસુધી કન્યાને તેના પિતાને ત્યાં જવા દેવી નહિ." વર-પક્ષનાં સગાંઓને પ્રિતમલાલ તેમની ઇચ્છાનુસાર પહેરામણી ન આપી શકવાથી તેઓ સર્વ તેના તરફ વક્રદૃષ્ટિથી જોઇ કહેવા લાગ્યાં કે: "અમે કન્યાવાળાને ત્યાં જમવાને કદિપણ જઈશું નહિ."

છેવટે એવાં બે ચાર કજીયાખોર મનુષ્યોને પાંચ પાંચ રૂપિયા મળ્યા ત્યારેજ તેમણે જમવાનું કબૂલ્યું. વરના પિતાએ પણ જમવા જવા પહેલાં, પૂર્વે ઠરેલા દ્રવ્ય ઉપરાંત થોડી ઘણી રકમ મેળવવાને ઘણો ઝગડો કર્યો. ઇચ્છીત રકમ નહિ મળ-વાથી આખી જાન એક દિવસ તો ભૂખીજ પડી રહી. છેવટે રૂપિયા પચીસ વરના પિતાએ લેવા કબૂલ્યું. આ પચીસ રૂપિયા પ્રિતમલાલના ગામના એક જમીનદારે તેને દાનરૂપે આપી તેને સહાય કરી. જેમ તેમ કરીને વિવાહ સમાપ્ત થયો. હવે મોહિનીને સાસરે વિદાય કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. આ

સમયે મોહિની પોતાના માતાપિતાના વિયોગને લીધે ઘણુંજ રૂદન કરી રહી હતી. રમા પોતાની પ્રાણાધિક પુત્રીના પ્રથમનાજ વિયોગને લીધે તથા કઠોર હૃદયનાં સાસુ સસરો તેને કેટલી બધી દુ:ખી કરશે એ વિચારોને લીધે ઘણીજ ચિંતાતુર હતી. છેવટે વજ્રનું હૃદય કરીને નેત્રોમાંથી આંસુઓ સારતાં સારતાં પુત્રીને શાંત્વન આપીને માતા પિતાએ દુ:ખી હૃદયે પુત્રીને વિદાય કરી. વિદાય કરતી વખતે પ્રિતમલાલે ધનલોલુપ વહેવાઇના આગળ બે હાથ જોડી નિવેદન કર્યું કે:–" મોહિની અત્યારસુધી મ્હારી પુત્રી હતી તે હવે આપની પુત્રીતુલ્ય થઇ છે. તે મ્હારી એકની એક પુત્રી હોવાથી મ્હેં તેનું અત્યંત લાડ-પ્રેમમાં પ્રતિપાલન કર્યું છે. એ ઘણીજ ગુણવતી ને સુશીલ છે. સંસારનાં સકળ કાર્યોમાં તે નિપૂણ છે. હું ધનના અભાવને લીધે આપના જેવા કુલીન સંબંધીને સંતુષ્ટ નથી કરી શકયો એ માટે આપ મને ક્ષમા કરી હમ્મેશાં મ્હારા પ્રત્યે દયા ભાવ રાખજો. આપ સમજુ છો."

આ કરૂણા ઉપજાવનાર ગરીબાઇ ભરેલાં વચનોની નિષ્ઠુર વરપક્ષવાળાઓ ઉપર કાંઈ પણ અસર થઇ નહિ. પ્રિતમલાલની વાત સાંભળી ન સાંભળી કરીને વરના પિતાએ ઉલટું એમ કહ્યું કે: " જેમ બને તેમ બાકી રહેલા પચાસ રૂપિયા જલદીથી મોકલી આપજો, તે સિવાય અમે તમારી પુત્રીને પાછી તમારે ત્યાં મોકલીશું નહિ."

વહેવાઈની આવી નિષ્ઠુરતાથી પ્રિતમલાલને ઘણી લાગણી થઇ આવી, અને પોતાની કોમળ હૃદયવાળી પુત્રીને આવા નિષ્ઠુર માણસોને સોંપતાં સોંપતાં તેનું હૃદય શોકથી ભરાઇ આવ્યું.

તેણે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને મનમાંજ કહ્યું કે: “ હે પ્રભુ! શું તું ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીઓને ફક્ત દુઃખ સહન કરવાનેજ ઉત્પન્ન કરે છે? શું કારણથી ભારતવર્ષની કન્યાઓને આવા પ્રકારનાં દારૂણ દુઃખો ભોગવવાં પડતાં હશે?”

હૃદયને વજ્રસમાન કરી માતાપિતાએ પોતાની પ્રાણાધિક પુત્રીને તેના ભાગ્યના ભરોસા ઉપર વિદાય કરી. સાસરીમાં તે જઇ પહોંચી ત્યાંપણ તેની સાસુએ એના રૂપગુણ ઉપર કાંઇ પણ ધ્યાન ન આપતાં સૌથી પ્રથમ એજ પ્રશ્ન કર્યો કે, “ મ્હારે માટે કેટલા રૂપિયાની પહેરામણી આવી છે?”

પતિના કહેવાથી તેને જ્યારે માલૂમ પડયું કે હજી તો ઠરાવમાંનાજ પચાસ રૂપિયા બાકી છે; ત્યારે તો તેણે મોહિનીનાં માતપિતાને ઘણીજ ખરાબ ગાળો દીધી. તેણે ક્રોધથી પોતાના પતિને પણ બે ચાર સખ્ત શબ્દો સંભળાવી દીધા. પતિએ તે ક્રોધી પત્નીને સમજાવ્યું કે: “ મોહિની તેનાં માબાપને ઘણીજ બ્હાલી છે; તેથી તેનો પિતા તેને તેડવા ઘણોજ સત્વર આવશે, અને તે સમયે જો તે આપણી શરત મુજબ બાકીની રકમ નહિ આપે તો આપણે મોહિનીને તેમની સાથે વિદાય કરીશું નહિ!”

આ વાકયોથી મોહિનીની સાસુના આત્માને કાંઈક સંતોષ થયો. તે ઘણીજ કર્કશ સ્વભાવવાળી હતી. બે ચાર દિવસસુધી તો રોષમાં ને રોષમાં તે પુત્રવધૂ સાથે કાંઈ બોલી પણ નહિ. ત્યાર પછી તે વારંવાર મોહિનીને મ્હેણાં ટોણાં મારી તેના આત્માને દુઃખ દેવા લાગી. તેને બરાબર વખતસર ભોજન પણ આપવામાં આવતું નહિ. સૂવાને માટે પણ યોગ્ય સગવડ ન મળે! તે બિચારી ધરતીમાતા ઉપરજ શયન કરતી. સાસુના

ચરણ ચાંપતાં ચાંપતાં કેટલીક વખત તેને નિદ્રા આવતી તથા તે ઝોકાં ખાતી તોપણ તેની સાસુ તેને સૂવા જવા દેતી નહિ. એક દિવસે પગ ચાંપતાં ચાંપતાં મોહિનીને એટલી બધી નિદ્રા આવી ગઇ કે તેનું શિર સાસુના ચરણો ઉપર ઢળી પડ્યું. તે તરતજ ઝબુકી ઉઠી અને પોતાનું શિર ઉપાડવા જતી હતી, એવામાંજ એકાએક તેની ક્રૂર સાસુએ તેને નિર્દયતાથી એટલા બધા જોરથી લાત મારી કે તે બિચારી બે ચાર હાથને છેટે જઇ પડી. તેના મસ્તિષ્કમાં સખ્ત વાગવાથી તેમાંથી રક્તધારા વહેવા લાગી. તેને આટલું બધું વાગવા છતાં પણ તે ધીમે ધીમે રૂદન કરતી કરતી મહામુશિબતે બેઠી થઇ અને જેમ તેમ કરીને ઉઠીને તે પોતાના સૂવાના ઓરડામાં ગઇ. લોહી બહુજ વહી જવાથી ઓરડામાં ગયા પછી ધીમે ધીમે તે અચેતન બની ગઇ. સવાર થતાં તેને કાંઇક ભાન આવ્યું.

તેની સાસુ સવારમાં જાગતાં પોતાના પલંગના બે પાયાને લોહીથી ભીંજાયલા જોઈ આભીજ થઈ ગઈ. અનેક સ્થળે લોહીના ડાઘા પડ્યા હતા તેમજ લોહીની શેડ ઉડીને પલંગના પાયા છંટાઈ ગયા હતા. તેણે વિચાર્યું કે: “મોહિનીના શિરમાં લાત વાગતાં તેનું શિર પલંગના પાયા સાથે અફળાયું હશે અને તેથી કદાચ આ પ્રમાણે બન્યું હશે.”

પોતાના ક્રૂર કૃત્યનું આવું ભયંકર પરિણામ આવેલું જોવા છતાં પણ તેને તે માટે કશો પસ્તાવો થયો નહિ. તેણે ઉઠીને તરતજ લોહીના ડાઘને પાણીથી ધોઇ સાફ કરી નાખ્યા, અને પછી પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ‘મોહીની મોહિની’ કરીને હાંક મારી.

મોહિનીને હજુ જોઈએ એવું ભાન આવ્યું નહોતું, એવામાં તેણે સાસુની બૂમ સાંભળીને ધીમે સાદે ઉત્તર આપ્યો: "કેમ બા! શું કહો છો?"

મોહિનીનો ઉત્તર સાંભળવાની રાહ ન જોતાં તેની સાસુ તેની શય્યા સમીપ આવી પહોંચી. ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે જાણે પોતે કાંઇ જાણતી ન હોય તે પ્રમાણે બોલી ઉઠી: "આજે વળી આ શું ઢોંગ લઇને બેઠી છે? શું તું ઢોંગ કરીને અમને છેતરવા ઇચ્છે છે? આજે ત્હારા શ્વસુરને આવવા દે, પછી જોજે કે તેનો તને કેવો બદલો મળે છે! ગરીબ માબાપનાં છોકરાંને તે આટલી બધી લુચ્ચાઈ શી? જ્યારે ઢોંગજ કર્યા કરવા હતા તોપછી વિવાહજ શા માટે કર્યો? પાસે પૈસો સમ ખાવાને તો મળે નહિ ને મ્હોટા કુળમાં દીકરી આપવી! પણ એમ કાંઈ હું છેતરાઊં તેવી નથી! જો પંદર દિવસમાં ત્હારો બાપ બાકીના પચાસ રૂપિયા નહિ મોકલી આપે તો હું મ્હારા પુત્રને બીજી પરણાવીશ?"

સાસુની આ કથાનો મોહિની કાંઈ પણ ઉત્તર આપી શકે તેમ નહોતું. તે કાંઈક ચેતનાવસ્થામાં આવતી હતી એવામાં એકાએક સાસુના વજ્રબાણ જેવા શબ્દોથી તેનું હૃદય વિંધાઈ ગયું. શિર ભમવા લાગ્યું અને નેત્રોએ અંધારાં આવવા લાગ્યાં, તેથી તરતજ પાછી તે બેભાન થઇ ગઈ.

પુત્રવધૂને અચેતન થઇને પડેલી જોતાંજ સાસુ ગભરાઇ, અને તરતજ પોતાના સ્વામી ગોવિંદ શુકલને બોલાવ્યા. તેમણે આવીને વહુને અચેતન જોઇને તેના મુખપર પાણી છાંટયું તથા તેનો હાથ પકડી નાડી તપાસી તો તે ઘણીજ મન્દ

ગતિથી ચાલતી જણાઇ. શુકલજીએ પોતાની પુત્રવધૂ આમ અચેતન કેમ થઈ ગઈ તેનું કારણ પોતાની પત્નીને પૂછ્યું, તો તેણે એવો અસત્ય ઉત્તર આપ્યો કેઃ "રાત્રિની સૂતી છે ત્યારની ઉઠીજ નથી. સવારમાં મ્હેં અહિં આવીને જોયું તો તેને અચેતન પડેલી જોઈ, એટલે મ્હેં તરત જ તમને બોલાવ્યા. તેને કેવી રીતે વાગ્યું ને શું થયું એ તો હું જાણુતી નથી."

પલંગપર સૂવાડી મહામહેનતે મોહિનીને સચેત કરવાના ઉપચારો કરવામાં આવ્યા, પરંતુ તેને ભાન આવ્યું નહિ. છેવટે તેમને એવો વિચાર આવ્યો કે 'જો વૈદ્ય કે ડૉકટરને નહિ બોલાવીએ અને મોહિનીના જીવનનો અંત આવી જશે તો જગતમાં મ્હોં બતાવવું ભારે થઈ પડશે.' આ વિચારને લીધે ગોવિંદ શુકલે એક ડૉકટરને એક રૂપિયો ફી ઠરાવી ઘેર બોલાવ્યો. ડૉકટરે તપાસ કરી તો તેને મસ્તિષ્ક ઉપર સખ્ત આઘાત થયેલો જણાયો. તેણે કહ્યુંઃ "ઘામાંથી ઘણુંજ લોહી વહી ગયું હોવાથી જલદી મટવાનો સંભવ નથી. પખવાડીયા સુધી તો નિયમિત તેની દવા કરવી પડશે. વળી શરીરમાં નબળાઈ પણ પુષ્કળ છે તેથી કૌવત આપનાર દવા અને પુષ્ટિકારક ભોજન આપવાની પણ બહુ આવશ્યકતા છે. દવાની યાદી પણ ડૉકટરે ત્રણ રૂપિયાની લખી આપી." શુકલનો આથી તો પ્રાણુજ સૂકાઈ જવા લાગ્યો. છેવટે ડૉકટર ઘા ઉપર મલમપટ્ટી મારી ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી પતિપત્ની વિચારવા લાગ્યાં કેઃ "હવે કરવું શું ?"

અનેક વિચારોને અંતે બન્નેનો એવો નિશ્ચય થયો કેઃ "પુત્રવધૂના પિતાને બોલાવવા તાર કરવો. તારમાં લખવું કે

તમારી પુત્રી ઘણીજ બીમાર છે માટે પચાસ રૂપિયા લઈને આવો અને તેને લઈ જાઓ."

તાર મળતાંજ પ્રિતમલાલ અને તેની પત્નીના શોકની સીમા રહી નહિ. એક તરફ પોતાની એકની એક પુત્રીનું મુખ જોવાની ઉત્કટ આતુરતા અને બીજી બાજુ રૂપિયા પચાસની વ્યવસ્થા કરવાની મહા કઠિનતા! વિવાહપ્રસંગે જેની જેની ઉછીની રકમો લીધી હતી તે પણ હજી આપી શકાઈ નહોતી. બીજો ઉપાય નહિ જોવાથી છેવટે એક સજ્જન પુરૂષ આગળ જઈ પંડિત પ્રિતમલાલે પોતાની કરૂણોત્પાદક કહાણી કહી સંભળાવી. એ સજ્જન પુરૂષે તરતજ તેની ઉપર દયા લાવી રૂપિયા પચાસ આપ્યા. આ પચાસ ઉપરાંત તેણે બીજા પાંચ રૂપિયા મુસાફરી ખર્ચ માટે આપી પ્રિતમલાલને કાનપુર મોકલ્યો.

પ્રિતમલાલ નીકળ્યો ત્યારે રાત્રિ બહુ અંધારેલી હતી. વૃષ્ટિ પડીને તરતમાંજ બંધ થઈ ગઈ હતી; પરંતુ હજી આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયલું હતું, જેથી મોઢે મોઢું સૂઝતું નહિ. કોઈ કોઈ સમય વિદ્યુતના થતા ચમકારાથી માર્ગ માલૂમ પડતો હતો. આવા કુસમયે પ્રિતમલાલ કપડાંની પોટલીને બગલમાં દબાવી જલદી પગ ઉપાડતો ચાલ્યો જતો હતો. સ્ટેશન ઉપર જઇ પહોંચતાં તેને માલૂમ પડયું કેઃ ગાડી ઉપડી ગયાને અર્ધો કલાક થઈ ગયો છે; ને બીજી ગાડી સવારે સાતે મળશે. પ્રિતમલાલના મનને આથી ઘણીજ ચિંતા થવા લાગી.

ત્રીજા વર્ગના મુસાફરખાનામાં પ્રીતમલાલે આખી રાત્રિ ઘણીજ વ્યાકુળતાથી પૂરી કરી. એ એક રાત્રિ તેને અનેક રાત્રિઓના જેટલી લાંબી થઇ પડી. છેવટે સવાર થયું અને

ટ્રેનનો ઘંટ વાગ્યો. પ્રિતમલાલે તરતજ કાનપુરની ટિકિટ લીધી, અને આગગાડી આવતાં તેમાં ચ્હડી બેઠો. પાંચ મિનિટ સુધી ઉભી રહ્યા પછી ટ્રેન કું, કું, કરતી ઝપાટાબંધ દોડવા લાગી. પ્રિતમલાલને હવે શંકા આવવા લાગી કે: ‘ કાનપુર જઈ પહોંચ્યા પછી મોહિનીનું મુખ જોઈ શકીશ કે નહિ? ’ આ શંકાથી તેનું મન ઘણું શોકાતુર થઇ ગયું. આ શોકાતુર વિચારોમાં તે એટલો બધો લીન બની ગયો હતો કે કાનપુરના સ્ટેશને ટ્રેન આવી પહોંચ્યા છતાંએ તેને માલૂમ પડયું નહિ. છેવટે જ્યારે કોઈ પૉર્ટરે મ્હોટે અવાજે ‘ **કાનપુર** ’ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો ત્યારેજ તે ચમકયો, અને પ્લૅટફૉર્મપર દૃષ્ટિ કરી તો જણાયું કે કાનપુર સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું છે. તરતજ ગાડીમાંથી ઉતરી પડી ટિકિટ આપી બહાર જઈ એક ગાડી ભાડે કરી અને પોતાના વહેવાઈની દુકાન ઉપર જઈ પહોંચ્યો. જતાંની સાથેજ વહેવાઇને તેમના બાકી રહેલા પચાસ રૂપિયા આપીને પુત્રીની સ્થિતિના સમાચાર પછ્યા. ઉત્તરમાં શુકલજીએ જૂઠું જણાવ્યું કે: “સવારમાં પૂંજો કાઢતાં કોણ જાણે શું કારણથી એકાએક તેનો પગ લપસી પડયો તેથી પડી જતાં માથામાં વાગ્યું છે, અને હજુ બરોબર આરામ થઇ ગયો નથી. અમે ડૉકટર પાસે દવા કરાવીએ છીએ તથા તે કહે તે પ્રમાણે એની ચાકરી કરીએ છીએ.”

પ્રિતમલાલે કહ્યું, “ હું હમણાંજ મ્હારી મોહિનીને જોવા ઇચ્છું છુ.”

વહેવાઇ પ્રિતમલાલને તેની પ્રાણાધિક પુત્રી મોહિનીની શય્યા સમીપ લઇ ગયા. પ્રિતમલાલ પુત્રીને ઓળખી પણ

શક્યો નહિ. ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી માલૂમ પડયું કે મોહિનીનું હાડપિંજરજ અવશેષ રહ્યું છે, પુત્રીને જોઇ પ્રિતમલાલ અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો. પછી હૈયું કઠિન કરી મનનો શોક દૂર કરીને પુત્રીના નિર્બળ દેહ ઉપર પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવી ક્ષીણ કંઠે તેણે કહ્યું:—" મોહિની ! બેટા મોહિની ! મોહિની ! "

સંજ્ઞાહીન મોહિની થોડા સમયમાંજ પોતાનાં નેત્રોને ખુલ્લાં કરી પિતાને ઓળખી શકી. નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાનું વહન થવા દેતાં મોહિનીએ કહ્યું:—"પિતા તમે પધાર્યા ! મ્હારી માતા ક્યાં છે ? મને મ્હારી માતા પાસે લઇ જાઓ. "

પ્રિતમલાલે પોતાની પુત્રીને અનેક પ્રશ્નો પૂછવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ તેની અતિશય નિર્બળતાને લીધે તેમ બની શક્યું નહિ. છેવટે પ્રિતમલાલે વિચાર્યું કેઃ મોહિનીને આવી અવસ્થામાં ઘેર લઈ જવી એ કઠિન છે, પરંતુ તેને પોતાની માતાનો છેલ્લો મેળાપ એક વખત કરાવવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. મોહિનીના સસરાએ પણ તેને લઈ જવાનું કહ્યું, જેથી છેવટે પ્રિતમલાલે પુત્રીને લઇને ઘેર જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

મોહિનીને એક ડોળીમાં ઉપડાવી તેનો પિતા તેને સ્ટેશન ઉપર લઈ આવ્યો, અને રેલ્વે રસ્તે તે પુત્રીસહ પોતાના સ્ટેશનપર ઉતર્યો. સ્ટેશનેથી ડોળી ભાડે કરી ગામમાં લઇ ગયો. જ્યારે ગામમાં ડોળી આવતી કેટલાક લોકોએ જોઈ ત્યારે તેઓ ડોળી તરફ ઉત્સુકતાથી જોવા લાગ્યા. ડોળીમાં કોણ છે એ જાણવાને માટે ઘણા લોક આતુર થઇ રહ્યા હતા. ડોળી પાસે આવી પહોંચતાં સર્વેની શંકાનું સમાધાન થયું. જેણે જેણે મોહિનીની દુઃખી દશાનું વૃત્તાંત શ્રવણ કર્યું તે સર્વ

દુઃખી થયાં. મોહિનીની માતા ડોળીનો પડદો ઉંચો કરીને જોતાં આભીજ બની ગઇ. પોતાની પુત્રીની અવસ્થા જોઇ તેના કોમળ અને પ્રેમી–હૃદય ઉપર સખ્ત આઘાત થયો. તે સમજી ગઈ કે હવે તેની મોહિની આ દુનિયામાં ફક્ત થોડા સમયને માટેજ મહેમાન છે !

પ્રિતમલાલે પોતાની પત્નીને શાંત કરવા કહ્યું: “હવે શા માટે ચિંતા કરે છે! આપણા પૂર્વજન્મનાં પાપોનું ફળ આપણે સહન કરવુંજ પડશે. જે વિવાહ માટે સેંકડો રૂપિયાનું ખર્ચ કર્યું, તેનું પરિણામ છેવટ આવુંજ આવ્યું. મોહિનીને સાવધાનતાથી ડોળીમાંથી કહાડી ખાટલાપર સૂવાડી દો.”

મોહિની ખાટલામાં સૂતી છે. માતા તરફ જોતાં તેનાં નેત્રોમાંથી ચોધારાં અશ્રુ વહે છે. તે સ્પષ્ટ રીતે બોલી પણ શકતી નથી. મોહિનીના ખાટલા પાસે અનેક સગાંસંબંધીઓ બેઠાં છે. તેની કરૂણાજનક જીવન કહાણીથી સર્વેના હૃદયમાં તેને માટે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. અનેક સજ્જન સ્ત્રીઓ મોહિનીનાં માતાપિતા સાથે કાંઇ પણ સંબંધ નહિ હોવા છતાં તેણીની સ્થિતિ જોવા આવે છે, કારણ તે તથા તેની માતા રમા આખા ગામમાં પોતાના ગુણોને લીધે સર્વને પ્રિય થએલાં હતાં. મોહિનીને આવ્યાને ફક્ત બેજ કલાક થયા છે. હમણાં તેનાં નેત્રો સહજ મીંચાયાં હતાં, એવામાં એકાએક કાંઇ સ્વપ્ન આવતાં તે મ્હોટેથી બોલી ઉઠી: “માતા ! મ્હારૂં રક્ષણ કર. હવે હું સાસુનો માર ખાઈ બચી શકીશ નહિ. જો, જો, તે ડોળા કાઢી મ્હારા તરફ આવે છે. કહે છે કે પચાસ રૂપિયા નહિ આપે તો હું ત્હારો જીવ લઈશ. મ્હેં મ્હારા પુત્રનો

બીજે સ્થળે વિવાહ નક્કી કર્યો છે. મને પાંચસો રૂપિયા રોકડા મળનાર છે, અને ત્હારા કરતાં પણ સવાઈ વહુ મ્હારે ત્યાં આવનાર છે. ” આમ કહીને મોહિનીએ દુઃખી અવાજે બે ચાર ચીસો પાડી. તે બિચારીનો અંત સમય હવે પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. અલ્પ સમયમાંજ તેનો શ્વાસ બંધ થઇ ગયો. રમાએ રૂદન કરતાં કરતાં ગામની બે ત્રણ સ્ત્રીઓની સાહાયથી પુત્રીને જમીન ઉપર લીધી. રમા અને પ્રિતમલાલ મ્હોટેથી રૂદન કરવા લાગ્યાં. સમગ્ર ગામમાં શોક ફેલાઇ ગયો. પ્રભુ ! આવો દિવસ કોઈ પણ કન્યાનાં માબાપને ન બતાવે. **સર્વ માતા પિતા પોતાની કન્યાઓ આપવામાં તેના સાસુ સસરાની યોગ્યતાનો પણ ઊંડો વિચાર કરે અને મોહિનીના જેવાં અતિ દુષ્ટ સાસરીયાંના હાથમાં પોતાની નિર્દોષ કન્યાઓને સોંપતાં વિચાર કરે** તથા જગતમાં જ્યાં જ્યાં એવાં સાસરીયાં હોય તેમના મનમાં પ્રભુ દયાના અંકૂર ઉગાડે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમીએ છીએ.

મ્હોટી વહુની મ્હોટાઈ.

કૃષ્ણદાસ એક પ્રસિદ્ધ ઇજારદાર હતા. તેમણે ઇજારદારીમાં હજારો રૂપિયા પેદા કર્યા હતા, પરંતુ એક મ્હોટા ઇજારામાં તેમને ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખોટ જવાથી તેમની આખી જીંદગીની કમાણી તેમાં

ચાલી ગઈ. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં આ નુકશાન તેમને અસહ્ય થઈ પડયું અને તેના શોકને લીધે તેઓ અલ્પ કાળમાંજ મરણને શરણ થયા.

કૃષ્ણદાસ શેઠની પત્ની સુખદેવી ઘણીજ બુદ્ધિવાન હતી. જ્યારે તેના પતિનો પરલોકવાસ થયો ત્યારે તેનો મ્હોટો પુત્ર એન્ટ્રેન્સમાં અભ્યાસ કરતો હતો અને ન્હાનો કોઈ નીચેના વર્ગમાં હતો. સુખદેવીને પતિવિયોગ અને નિર્ધનતા, આ બે પ્રકારનું મ્હોટું દુઃખ હતું; તોપણ અનેક કષ્ટો છતાં તેણે પોતાના બન્ને પુત્રોના શિક્ષણ તરફ સંપૂર્ણ ધ્યાન આપ્યું. તેણે પોતાનાં આભૂષણો વેચીને મ્હોટા પુત્રને બી. એ. માં પાસ કરાવ્યો. એ પછી તેને વકીલ બનાવવાની તેને ઘણી આકાંક્ષા હતી, પરંતુ દામોદરદાસ સરળ પ્રકૃતિનો યુવક હતો. તે આજકાલના વકીલોના જેવી ચતુરાઈ તથા ચાલાકી પોતાનામાં હોય એમ ધારતો નહિ. વળી તે થોડા બોલો હતો અને વકીલાતમાં તો વાચાળતા પણ અવશ્ય હોવીજ જોઇએ. આથી કરીને બી. એ. થયા પછી તેણે ન્યાયમંદિરમાં માસિક પચાસ રૂપિયાની નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો. આ જગ્યા આપતા પહેલાં ન્યાયાધીશ સાહેબે તેને થોડાજ સમયમાં સો રૂપિયાનો પગાર કરી આપવાનું જણાવ્યું હતું. દામોદરદાસે પોતાના ઘરની સ્થિતિ કનિષ્ઠ જોઇને તરતજ આ જગ્યાનો સ્વીકાર કર્યો હતો; અને તે સાથે એમ વિચાર કર્યો હતો કે, નોકરીની સાથે કાયદાનો અભ્યાસ પણ કરતો રહીશ તથા બે ત્રણ વર્ષમાં હાઇકૉર્ટની વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરીશ. પછી વકીલાત નહિ ચાલે તોપણ ત્રણ વર્ષ પછી મુન્સફની જગ્યાનો હક્કદાર તો થઈશજ.

દામોદરદાસના એ વિચારો ઘણા ઉત્તમ હતા. તેણે પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ મનોહરદાસને બી. એ. સુધી ભણાવવા ધાર્યું હતું; પરંતુ તેણે એન્ટ્રેન્સની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી પોતાનો અભ્યાસ છોડી દીધો. તેની વ્યાપાર કરવાની બહુ અભિલાષા હતી. વ્યાપારમાં તેને મુખ્ય લાભ એ જણાતો હતો કેઃ સ્વતંત્ર ધંધો કરવાથી કોઈની પણ તાબેદારી ઉઠાવવી પડતી નથી. વળી એન્ટ્રેન્સ પાસ કરનારને માસિક પંદર વીસ રૂપિયાથી વિશેષ નોકરી મળી શકતી નથી તોપછી '**व्यापारे वसति लक्ष्मीः**' એ વાકયનો અનુભવ શા માટે ન લેવો ? મનોહરદાસના વિચારો આવા ઉત્તમ હતા. આજકાલ અનેક ઉચ્ચ કામનાવાળા યુવકોના વિચારો આવાજ પ્રકારના હોય છે; પરંતુ તેમને મ્હોટી અડચણ મૂડીની આવી પડે છે. આ અડચણ મનોહરદાસના વિચારોની આડે પણ આવતી હતી. જેણે પોતાના છેલ્લા ઇજારામાં ત્રણ લાખ રૂપિયા નુકશાન વેઠયું, તેના પુત્રને વ્યાપાર માટે ફક્ત ત્રણ હજાર રૂપિયા મળવા કઠિન થઈ પડયા. છેવટે નિરૂપાયે પોતાના એક સગાની ભલામણથી એક મ્હોટા સ્વદેશી કારખાનાની કમીશન એજન્સી તેણે લીધી. આથી મનોહરદાસને માસિક સો રૂપિયા સુધીની આવક થવા લાગી. મ્હોટા ભાઇને એક વર્ષની આખરે રૂપિયા દશ પ્રમોશન મળવાથી સાઠ રૂપિયા પગાર મળતો હતો. આથી અનેક લોકો કહેતા કે મ્હોટો ભાઈ બી. એ. થઈને મહિને ફક્ત સાઠજ રૂપિયા કમાય છે, ને ન્હાનો ભાઈ એન્ટ્રેન્સ પાસ થઈને માસિક સો દોઢસો કમાય છે. ભણવા-લખવાથી કાંઈ થતું નથી. જે થાય છે તે બધું ભાગ્યને લીધેજ થાય છે. આવી

આવી વાતો સાંભળીને મનોહરદાસનો ઉત્સાહ પણ વધતો હતો. દામોદરદાસ લોકોની આવી વાતો સાંભળી હસ્યા કરતો અને કનિષ્ઠ ભ્રાતાની પ્રશંસા સાંભળવાથી તેના જીવને આનંદ થતો હતો. દામોદરદાસનો વિવાહ તેના પિતા જીવતાં થયો હતો. તેની પત્ની બહુ સારા સ્વભાવવાળી હતી. આમ છતાં જ્યારે દેરાણીના મુખે તે એમ વારંવાર સાંભળતી કે: "મ્હારા પતિ તેમના વડિલ બંધુ કરતાં બમણા ત્રમણા પૈસા પેદા કરે છે તથા ગૃહનો સર્વ ખર્ચ તેમની પેદાશથીજ ચાલે છે, બાકી મ્હોટા ભાઇની પેદાશમાં તો કાંઈ માલ જેવું નથી;" ત્યારે તે ઘણીજ અસહ્ય થઈ પડતી હતી. દામોદરદાસની ધર્મપત્ની કોઈ કોઈ સમયે એકાંતમાં આ સર્વ વાત અતિશય દુઃખને લીધે પોતાના પતિને કહી સંભળાવતી, તો પતિ તરફથી ઘણે ભાગે એજ ઉત્તર મળતો કે: "આજ કાલની સ્ત્રીઓ મૂર્ખ તેમજ વિચાર વિનાની હોય છે, તેમની વાતો ઉપર લક્ષ્ય આપવું જોઇએ નહિ."

એક વર્ષ પછી મનોહરદાસની પેદાશ લગભગ માસિક બસેં રૂપિયા સુધીની થઈ ગઈ. આ સમયે તેની સ્ત્રી કે જે સાંકડા મનની હતી તેણે વિચાર્યું કે: "જો અમે કોઈ પણ રીતે જૂદાં થઈ જઇયે તો મ્હારા પતિની સઘળી પેદાશ મ્હારા હાથમાં આવે. એકઠાં રહેવામાં તો મ્હોટા ભાઇના ભાગમાં મફતના રૂપિયા જાય છે." આવા વિચારથી તેણે નવી નવી વાતો કહાડીને જેઠાણીથી કલહ-કંકાસ કરવાનું તેમજ લડવાનું શરૂ કર્યું. જેઠાણીનો પુત્ર મદન કે જે તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતો હતો, તેને પણ તેણે પોતાની પાસે આવવાની મના કરી. તે

બિચારો કાકીના હૃદયના ભેદોને જાણી શકતો નહોતો અને તેથી કરીને પોતાની માએ પણ કાકી પાસે જવાની ના પાડયા છતાં તે તેની કાકી પાસે ગયા સિવાય રહેતો નહિ. પૂર્વે તો વારંવાર પૈસો બે પૈસા પોતાની કાકી પાસેથી તે લેતો હતો; પરંતુ હવે જ્યારે તે તેની પાસે પૈસો વગેરે કાંઈ લેવા જતો તો બદલામાં થપ્પડ પડતી હતી. આથી કરીને ધીમે ધીમે તેણે કાકી પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુ માગવાનું છોડી દીધું. એક દિવસ જ્યારે મદને તેની પાસે પૈસો માગ્યો ત્યારે તે પોતાની જેઠાણી સાંભળી શકે એવા મ્હોટા સ્વરથી બોલી ઉઠી: "ત્હારા કાકાની બધી પેદાશ તો તમારા ઘરમાં આવે છે તોપણ તમારૂં પૂરૂં થતું નથી. તેમની કમાઇ જો તમારા ઘરમાં ન આવતી હોત તો કોણ જાણે તમારી કેવીએ દશા થઇ હોત!"

બિચારો મદન તો કાકીનાં આ ભેદ પૂર્ણ વાકયોને સમજી શકયો નહિ, પરંતુ જેઠાણીએ આવાં વચનોથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે "હવે હું વિના વિલંબે જૂદી થઈ ગયા સિવાય રહેનાર નથી."

દામોદરદાસની માતા તો હવે માળા લઇને નારાયણના નામનું રટણ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહેતી હતી. તે સંસારનાં કોઈ પણ કાર્યમાં હવે લક્ષ્ય રાખતી નહિ; આથી કરીને ઘરમાં કર્ત્તાહર્ત્તા તરિકે દામોદરદાસની પત્ની હતી. આ પ્રકાર પણ મનોહરદાસની દ્વેષી સ્ત્રીથી જોઇ શકાયો નહિ. તે અનેક દોષ પોતાની જેઠાણી ઉપર મૂકયા કરતી હતી. દામોદરદાસની પત્ની આજ સુધી દેરાણીનાં સર્વ કડવાં વેણ મુંગે મોઢે સહન કરી રહી હતી; પરંતુ તેની પણ હદ હોય છે. છેવટે વિશેષ સહન નહિ થયાથી તેણે

એક સમયે સર્વ વાર્તા વિસ્તારપૂર્વક પોતાના પતિ-દેવને કહી, અને અંતમાં કહી દીધું કેઃ "મ્હેં આજસુધી એ સર્વ સહન કર્યા કર્યું; પરંતુ હવે હું સહન કરી શકું તેમ નથી. તેઓ હવે જૂદાં થવાનું ચ્હાય છે. આજે જે વાક્યો મને સંભળાવે છે તે કાલે તમને સંભળાવશે તો? શું તમારા પગારમાંથી આપણો નિર્વાહ નહિ ચાલે? જો એમ હશે તો હું મ્હારા પિતાને ત્યાં ચાલી જઇશ."

(૨)

દામોદરદાસે ઘણા દિવસ સુધી પત્નીનું સમાધાન કર્યું હતું, પરંતુ આજે તેનું સમાધાન કરવાનું તેને ઘણું કઠિન જણાયું. છેવટે તેણે કહ્યુંઃ "પ્રિયે! આમ શોકાતુર થઈશ નહિ. આવતી કાલે આપણે અવશ્ય જૂદાં થઇ જઇશું. અદ્યાપિ પર્યંત મ્હેં અને ત્હારા પિતાએ એક વાત ત્હારાથી ગુપ્ત રાખી હતી. આજે મનોહર જે કમાય છે તે ત્હારા પિતાને લીધેજ કમાય છે. તેમની ખાસ ભલામણથીજ મનોહરને કમીશન એજન્સી મળી છે. પચીસહજાર સુધીનો માલ ધીરવાની જ્યારે ત્હારા પિતાએ ભલામણ કરી છે ત્યારેજ અત્યારે મનોહર વ્યાપારી બન્યો છે. કાલે ઉઠીને જો ત્હારા પિતા એ સ્વદેશી કારખાનાના માલિકને એમ લખે છે કે હું હવે મ્હારી ભલામણ પાછી ખેંચી લઉં છું, તો મનોહર અને તેની પત્નીને બરોબર ખબર પડે."

દામોદરદાસની પત્નીએ કહ્યું કેઃ "આપે આ વાર્તા મ્હારાથી ગુપ્ત શા માટે રાખી?"

દામોદરદાસે કહ્યુંઃ—"મને એમ લાગ્યું કે જેવી રીતે મનો-હરની પત્ની અજ્ઞાનતાથી પોતાના પતિની પેદાશપર અભિમાન

ધરાવે છે તેમ તું પણ ત્હારા પિતાના કરેલા ઉપકારને લીધે તેમનો તિરસ્કાર કરે !”

દામોદરદાસની પત્ની સમજુ હોવાથી આ ઉત્તરથી તે શાંત થઈ ગઇ. બન્નેએ બીજે દીવસે જૂદાં થવાનું નક્કી કર્યું. સવાર થતાંજ દામોદરદાસ એવી ચિંતામાં પડી ગયો કેઃ “ કેવી રીતે ભાઇને જૂદા થવાની વાત કરવી? અદ્યાપિ પર્યંત તે મ્હારો કનિષ્ઠ બંધુ હોવા છતાં મ્હેં એક પણ શબ્દ તેને કહ્યો નથી. વળી આમાં તેનો દોષ પણ હોવો જોઇએ નહિ. દોષ એની પત્નીનોજ છે. તેને કદાચ પોતાની પત્નીના અભિમાનની ખબર પણ ન હોય. જેમ હોય તેમ ખરૂં પણ હવે જૂદાજ થવું છે તોપછી સ્પષ્ટ રીતે કહેવુંજ જોઇએ.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરી દામોદરદાસે હિમ્મત ધારણ કરીને પોતાના બંધુને પાસે બોલાવીને કહ્યુંઃ “ ભાઈ ! હવે અમારો તેમજ તમારો ભેગો નિભાવ થઇ શકે તેમ નથી. તમે ખુશીથી જૂદા રહી તમારી પેદાશના રૂપિયા તમારી પાસે રાખો.”

મનોહરદાસે ચિંતાતુર થઇને આશ્ચર્યદર્શક સ્વરે કહ્યુંઃ “હેં ! હેં ! ભાઈ ! તમે આ શું કહો છો ? મ્હારો કાંઈ ગુન્હો હોય તો બતાવો ? હું જે થોડું ઘણું પેદા કરૂં છું તે તમારી તથા મ્હારાં ભાભીની કૃપાને લીધેજ કરૂં છું.”

દામોદરદાસે કહ્યુંઃ “ તમારી સ્ત્રીનું એમ કહેવું છે કે અમારા ગૃહનો નિર્વાહ તમારી કમાઈથી થાય છે. રોજ ઉઠીને આવું અપમાન અમારાથી કેટલું સહન થાય ?”

મનોહરદાસે ભાઈના મનને શાંત કરવાને કહ્યુંઃ “ આપ વિદ્વાન અને વિચારવાન છો. આપે મ્હારી મૂર્ખ પત્નીનાં વચનો

ઉપર લક્ષ્ય આપવું જોઇએ નહિ. તેણે મ્હારાં ભાભીને તથા આપને શું કહ્યું છે તે હું જાણુતો પણ નથી.”

“હા, હા, ભાઈ! તમને ક્યાંથી માલૂમ હોય ! થયું, હવે વિશેષ કહેવા સાંભળવાની આવશ્યકતા નથી. આપણા ગૃહમાં બે સ્ત્રીઓનો નિર્વાહ થઈ શકતો નથી. મને હમ્મેશાં તેમના કલહ-કંકાસો જોવા તેમજ સાંભળવાનું ગમતું નથી. તમે બન્ને-પતિ પત્ની રાજીખુશીથી આ ગૃહમાં રહો. અમે આજથીજ જૂદું મકાન ભાડે રાખી તેમાં રહેવા જઇશું. તમારી દુકાનેથી જેટલા રૂપિયા આવ્યા છે તેનો મ્હેં જૂદો હિસાબ રાખેલો છે. એમાંથી અમારે માટે એક પણ પાઈ ખરચાઇ નથી. તમારી સ્ત્રીના હાથ-ખર્ચને માટે જે રૂપિયા આપવામાં આવ્યા છે, તે પણ એમાંથી જ આપ્યા છે. બાકી રહેલા બચતના ત્રણ હજાર રૂપિયા બેંકમાં તમારા નામ ઉપર જમા છે. આ લ્યો એ રૂપિયાની ‘પાસ બુક’.”

આમ કહી દામોદરદાસ ત્વરાથી બહાર ચાલ્યો ગયો. મનોહરદાસ મ્હોટા ભાઈનાં વચનોથી ઘણો ચિંતાતુર થઇ તે સમય કાંઇ પણ બોલી શક્યો નહિ. પતિને વિચારમાં પડેલો જોઇ પત્ની તેની પાસે આવી બોલી ઉઠી: “આમ ગભરાઓ છો શા માટે ? શું તમે પણ ચાર પૈસા પેદા નથી કરી શકતા ? શું તમે ભાઇ તથા ભાભીના પગ નીચેજ પડી રહેવાનું ઇચ્છો છો?”

મનોહરે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: “ ત્હેંજ ચાંડાલિનીએ આજે મ્હારા સર્વસ્વનો નાશ કરી દીધો છે. હું જે કાંઇ કમાઉં છું તે ભાઇ તથા ભાભીની કૃપાને લીધેજ કમાઉં છું, બાકી મ્હારા જેટલું ભણેલાના નસીબમાં માસિક દશ પંદરથી વધારે રૂપિયા

લખ્યા હોતા નથી. આ શહેરમાં હું આટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી મહિને બસેં રૂપિયા પેદા કરૂં છું, એ ભાઇનીજ કૃપાનું ફળ છે.”

મનોહરની સ્ત્રીએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “તેમની નોકરીથી તેમનું પોતાનું પૂરૂં થતું નથી તો તમને એ શું મદદ કરે છે?”

મનોહરે ઉત્તર આપ્યો: “એ મદદ નથી કરી શકતા તો એમના સસરા તો કરે છે ને! ભાઇના કહેવાથી તેમના સસરાએ પોતાના મુંબઇના મુનીમને લખી દીધું હતું કે, મુંબઇની અમુક સ્વદેશી મીલમાંથી પચ્ચીસ હજાર રૂપિયાનો માલ તે પોતાની જોખમદારી ઉપર આપણને મોકલી આપવાની વ્યવસ્થા કરે. આ વ્યવસ્થા થયાથીજ આપણો વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો અને આપણને સારો નફો પ્રાપ્ત થતો હતો. જો હવે તેઓ પોતાની જોખમદારી પાછી ખેંચી લે તો આપણો વ્યાપાર ભાગી પડે. તેં આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વિના જે વર્તણુંક ચલાવી છે તેથી મ્હારી સાથે ત્હારૂં ભાગ્ય પણ ધૂળ મળી જશે.”

મનોહરની સ્ત્રી આ વાત સાંભળતાંજ બહુ લજ્જિત થઇ. હવે તે સમજી શકી કે જે જેઠાણીના ઉપર તે દ્વેષ રાખતી હતી તે જેઠાણીના પિતાના હાથમાંજ મ્હારા પતિનું ભાગ્ય છે, અને જે કાંઈ સારી સ્થિતિ છે તે બધું એમનીજ કૃપાનું પરિણામ છે.

(૩)

મનોહરની પત્નીના પશ્ચાતાપની સીમા રહી નહિ. લજ્જા ખેદ તથા પશ્ચાત્તાપથી તે આકુળવ્યાકુળ બની ગઈ. તે પોતાની જેઠાણીનું હવે કેવી રીતે સમાધાન કરવું તેનો વિચાર કરવા

લાગી. આ સમયે દામોદરદાસની પત્ની પોતાના પુત્રને પોતાના ઓરડામાં કાંઈ ખાવાનું આપતી હતી, તેની પાસે તે સમયે તે ઓરડામાં બીજુ કોઈ નહોતું. આ સમયનો લાભ લઇ મનોહરની પત્ની પોતાની જેઠાણી પાસે ગઇ તથા તેના ચરણોમાં પોતાનું શિર નમાવ્યું. તેની જેઠાણીને આ પ્રકાર જોઈ ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું; છતાં તેણે દેરાણીને તેનો હાથ પકડી ઉભી કરી. મનોહરની પત્નીએ ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહ્યું: "બ્હેન! તમે દરેક રીતે મ્હારાથી મ્હોટાં છો, તો પછી મ્હારા અપરાધની મને ક્ષમા નહિ કરે.?"

દામોદરદાસની પત્ની ઉચ્ચ કુળની કન્યા હતી. તેણે મનોહરની પત્નીને પોતાની છાતી સરસી ચાંપી કહ્યું: "બ્હેન! જે થવાનું હતું તે થયું. હવે મને ત્હારા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો રોષ નથી."

દામોદરદાસે પોતાને રહેવાને માટે પોતાના એક સ્નેહીના ખાલી પડેલા મકાનને એક માસ માટે ભાડે રાખી ઘેર આવી પોતાની પત્નીને કહ્યું: "હમણાં તો મ્હારો કચેરીમાં જવાનો સમય વીતી ગયો છે. તું બધો સરસામાન વ્યવસ્થિત કરી રાખજે. સંધ્યા સમયે આપણે સરસામાન લઇને એ મકાનમાં ચાલ્યાં જઇશું."

દામોદરદાસની પત્નીએ હસતે મ્હોડે કહ્યું: "કદાચ નહિ પણ જવું પડે."

"કેમ?"

"સાંજે સર્વ વાતો વિસ્તારથી કહીશ."

"સારૂં." આમ કહી તે કચેરીમાં ચાલ્યો ગયો.

(૪)

દામોદરદાસ કચેરીમાં તો ગયો પરંતુ તેનું ચિત્ત કામમાં લાગ્યું નહિ. તેને કામ કરતાં કરતાં ગૃહની સકળ ઘટના યાદ આવ્યા કરતી હતી. તે વિચાર કર્યા કરતો હતો કે: 'ભાઈનાથી હવે જૂદું થવું પડશે. તે બિચારાનો તો કાંઇ દોષ નથી, તેની સ્ત્રીનોજ સર્વ અપરાધ છે. મનોહર તો બિચારો એક શબ્દ પણ બોલી શકતો નથી.' શ્રી રામચન્દ્રજીએ લક્ષ્મણજી મૂર્છિત થયા તે સમયે કહ્યું હતું કે, "દુનિયામાં સર્વે વસ્તુઓ યા તો સ્વજન પરિજનો મળી આવે છે પરંતુ સહોદર ભાઈ મળી આવતો નથી. અરે! શું એવા સહોદર ભાઈથી આજે મ્હારે જૂદું થવું પડશે!"

આવા આવા અનેક વિચારોમાં દામોદરદાસનો આખો દિવસ વીતી ગયો. એક વિદ્વાનનું કહેવું છે કે: "દુનિયામાં મ્હોટાં કાર્ય કરનારને માટે સર્વે કરતાં પ્રથમ એનીજ આવશ્યકતા છે કે એને માથે સંસારની કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા હોવી જોઇએ નહિ. જેને સંસારમાંથી સુખ તેમજ શાંતિ પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેનું મન મ્હોટાં કાર્યો સંબંધી વિચારો કરવામાં અસમર્થ રહે છે." **ભારતવર્ષમાં અવિદ્યાના કારણથી દરેક મનુષ્યના ગૃહસ્થાશ્રમમાં એટલા બધા કલહ-કંકાસો ચાલે છે કે જેથી તે ભાગ્યેજ કોઈ ઉત્તમ કાર્ય કરવામાં ફત્તેહમંદ થઈ શકે.**

આ તરફ મનોહરદાસને જ્યારે માલૂમ પડયું કે પોતાની પત્ની ભાભી પાસે માફી માગી આવી છે, તથા ભાભીએ તેના અપરાધોની ક્ષમા કરી છે; ત્યારે તેનું મન અતિ

પ્રસન્ન થયું, અને તેને પત્ની ઉપર જે કાંઈ રોષ થઈ આવ્યો હતો તે ઉતરી ગયો. છેવટે તે પોતે પણ ભાભી પાસે ગયો અને અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા માગી. તેની ભાભીને આથી એટલો બધો આનંદ થયો કે, તેનાં નેત્રોમાંથી હર્ષાશ્રુનો પ્રવાહ વહન કરવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓનું હૃદય સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણું કોમળ હોય છે. તે પોતાના કોમળ હૃદયને લીધેજ બહુ દયાળુ હોય છે. મનોહરદાસ ઉપર તેની ભાભીને એટલી બધી દયા આવી કે, જેથી કરીને તેણે તેમનાથી કોઈ પણ દિવસે જૂદા નહિ થવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આજે મનોહરદાસ દુકાન ઉપર પણ ગયો નહિ. તેને એવો ભય હતો કે 'વખત છે ને ભાઈ ગૃહે આવી જૂદા રહેવાને ચાલ્યા જાય.' તે આખો દિવસ ઘણોજ ચિંતાતુર રહ્યો. તેણે વિચાર્યું કેઃ "ભાઈ ઘણા નારાજ થયા છે અને તેથી કદાચ હું તેમને જૂદા નહિ થવા માટે પ્રાર્થના કરીશ તો તે મ્હારી પ્રાર્થના ઉપર લક્ષ આપશે નહિ" આમ વિચારી તે પોતાની પાડોશમાં રહેતા લાલા સોભાગમલ કે જેઓ એક વયોવૃદ્ધ અને પ્રભાવશાળી પુરૂષ હતા, તેમની પાસે ગયો. સોભાગમલ જૂના વિચારના પુરૂષ હતા છતાં તેઓ આજકાલની સર્વ વાતોને સારી રીતે સમજતા હતા. તેમનામાં એક મ્હોટો ગુણ એ હતો કે તેઓ પોતાના મ્હોંમાંથી જે વચન બહાર કહાડતા હતા તે વચન તેઓ પ્રાણાંતે પણ મિથ્યા કરતા નહોતા. એક વખતે તેમણે પોતાના એક વચનને ખાતર રૂ. ૫૦૦૦ નું નુકશાન વેઠયું હતું; પરંતુ આ નુકશાન વેઠવાથી બજારમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા અતિશય વધી ગઈ હતી. લાલા સોભાગમલે મનોહરની

સર્વ વાત સાંભળીને કહ્યું: "બન્ને વધૂઓ ઘણી સમજુ અને શાણી હોવાથી તેમણે અરસપરસ જે સમાધાન કરી દીધું છે તે વ્યાજબી તેમજ પ્રશંસા યોગ્ય છે."

આજે દામોદરદાસ પોતાના મુખ્ય અધિકારી પાસેથી બે કલાકની રજા મેળવી વહેલો ઘેર આવ્યો. તેણે આવતાંની સાથેજ પોતાના દિવાનખાનામાં મનોહર તથા સોભાગમલને બેઠેલા જોયા. દામોદર જ્યારે છેકજ નિકટ ગયો ત્યારે લાલાજીએ તેની સાથે રામરામ કર્યા તથા ત્યાર પછી પૂર્વાનુસાર શાન્ત રીતે બેસી રહ્યા. લાલાજીએ વિચાર્યું હતું કે, દામોદરદાસ યુવાન માણસ છે તેથી કદાચિત્ પોતાનું કહેવું માન્ય ન કરે; એ હેતુથી તેમણે પ્રથમ દામોદરની પત્ની સાથે એવી વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી કે, તે પોતાનો પતિ કચેરીમાંથી ગૃહે આવે ત્યારે જૂદા ન થવા માટે તેને સમજાવે. આથી કરીને દામોદરદાસની પત્નીએ એક બાળકને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવા મોકલ્યો. બાળકે આવી દામોદરદાસને ખબર આપી તો તે લાલાજીને "આપ બેસો હું હમણાં આવું છું" કહી તેની પાસે ગયો.

દામોદરદાસની સ્ત્રીએ તેમના કચેરીમાં ગયા પછી બનેલી સર્વ વાર્તા પતિને નિવેદન કરી, તથા પોતાની દેરાણી અને મનોહરની ઘણી પ્રશંસા કરી. છેવટે તેણે નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે: "જે થયું તે થયું, હવે આપ એ સર્વ વાતને ભૂલી જાઓ."

દામોદરદાસે પત્નીને ઉત્તર આપ્યો કે, "હું તો ભૂલી જઈશ, પણ તું પણ ત્હારી દેરાણીનાં વચનો ભૂલી જજે. તમારૂં આ પ્રેમમિલન થોડા દિવસનું નહિ પણ સદાનું હોવું જોઇયે."

દામોદરદાસ પત્ની પાસેથી જ્યારે લાલાજી પાસે ગયો ત્યારે લાલાજીને પણ તેને સમજાવતાં વિશેષ વિલંબ થયો નહિ. તેમણે પણ કહ્યું કે: "ભાઈ દામોદર! ન્હાનાંઓને ક્ષમા કરવી એ મ્હોટાંઓનો ધર્મ છે. એક લાકડી જૂદી હોય તો તે સ્હેલાઇથી ભાગી શકાય છે, માટે કુટુંબનાં મનુષ્યોરૂપી સર્વ લાકડીઓ એકત્ર રૂપમાં હોય તો સારૂં છે માટે એકત્ર રહેવામાં જે સુખ, તથા આનંદ છે તે જૂદા પડવામાં નથી એ નિશ્ચય-પૂર્વક સમજજો."

દામોદરદાસે ઉત્તર આપ્યો:-"લાલાજી! જો મ્હારી કાંઈ ભૂલ માલૂમ પડી હોય તો આપની ક્ષમા ઈચ્છું છું હવે મને આપનાં વાક્યોથી કૃપા કરીને વિશેષ લજ્જિત ન કરો. મનોહરનો કિંચિત્ પણ દોષ નથી, એની સ્ત્રીનાં અવિચારી વચનોથીજ હું અપ્રસન્ન થઈ ગયો હતો. હવે હું મનોહરથી કદાપિ જૂદો નહિજ થાઉં. દુનિયામાં થોડા દિવસનું જીવન છે; સુખ દુ:ખમાં પોતાના સહોદર સિવાય અન્ય કોઇ કામ આવતું નથી. અમારા બન્નેના ઉપર વડિલશ્રીની હમ્મેશાં આવીજ કૃપા રહે એવું અમે અંત:કરણ પૂર્વક ઈચ્છીએ છીએ."

લાલાજી દામોદરદાસનાં પ્રેમપૂર્ણ વચનોથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા તથા કહ્યું: "નારાયણની કૃપાથી પુન: તમારા ગૃહમાં સુખ તથા શાન્તિનો વાસ થશે. વળી સુમતિ જે ગૃહમાં પ્રવેશે છે તે ગૃહમાં સંપત્તિદેવીનું પણ આગમન થયા સિવાય રહેતું નથી. આ તું આટલો ધાર્મિક નીવડયો

તેનું કારણ ત્હારી માતાની ધાર્મિકતા સિવાય અન્ય કંઈ પણ નથી" આ પ્રમાણે કહી તેઓ શ્રીમતી સુખદેવી પાસે ગયા. સુખદેવીએ રામાયણનો પાઠ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી અત્યંત પ્રેમથી લાલાજીની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો. લાલાજીએ પોતાના આગમનનું કારણ દર્શાવીને સર્વ કથા એવી રીતે કહી કે જેથી કરીને સુખદેવી અતિ પ્રસન્ન થઈ. 'મ્હોટી વહુની મ્હોટાઈ'ની કથા શ્રવણ કરીને સાસુએ કહ્યું કે: "એ મ્હોટા ગૃહની પુત્રી છે. તેણે પોતાના કુળની મ્હોટાઈ પ્રમાણે પ્રશંસા પાત્ર કાર્ય કર્યું છે."

જ્યારે મનોહરની પત્નીએ જાણ્યું કે પોતાના કલહ–કંકાસની કથા છેક પોતાની સાસુ સુધી પહોંચી ગઇ છે, ત્યારે તે ઘણીજ શરમાઈ ગઈ તથા તેણે સાસુ પાસે જઇને પોતાના સર્વ અપરાધોની ક્ષમા માગી.

એ દિવસે સુખદેવીના ગૃહમાં ઘણોજ આનંદ થઈ રહ્યો. લાલાજીએ પણ તે દિવસે ત્યાંજ ભોજન કર્યું. બન્ને વહુઓએ મળી જઇને ભોજન તૈયાર કર્યું તથા બન્ને ભાઇઓએ સત્કારસહ લાલાજીને ભોજન કરાવ્યું. ભોજન બનાવવામાં દામોદરદાસની પત્ની સ્વયં અન્નપૂર્ણા સ્વરૂપ હતી. સુખદેવીએ જ્યારે લાલાજી ભોજન કરી ઉઠયા ત્યારે પૂછયું કે: "ભોજન કેવું થયું છે?" એના ઉત્તરમાં લાલાજીએ પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું કે: "ભોજન બનાવવામાં પણ તમારી 'મ્હોટી વહુની મ્હોટાઈ' તો સર્વ જગ્યાએ પ્રસિદ્ધજ છે.

જ્યોત્સ્ના.

(૧)

રમણિકરાયે પોતાની પુત્રીનું નામ જ્યોત્સ્ના રાખ્યું હતું તેનું કારણ તેની સુંદરતાજ હોવી જોઇએ એવી કલ્પના થઇ શકે છે. રમણિકરાયને બીજું કોઇ બાળક ન હતું.

જ્યોત્સ્નાની ઉંમર બે વર્ષની થઇ. હવે તે બોબડું પણ કાલું કાલું ને મીઠું મીઠું બોલવા લાગી. હવે તે રડતી નહિ. તેની મુખમુદ્રા હમ્મેશાં આનંદિત રહેતી હતી. તે પોતાની રમતમાંજ લીન રહેતી. જો તેની માતા તેને બોલાવે તો દોડતી દોડતી તેની પાસે જઈ તેની કોટે બાઝી પડી ખડખડ હસી દેતી ! જ્યોત્સ્નાની આવી આનંદી રીતથી તેની માતા પોતાના હૃદયમાં કાંઈ દુઃખ હોય તોપણ ભૂલી જતી. જ્યોત્સ્ના સુંદર, સદ્ગુણી અને નિરોગી પણ હતી. તેના તરફ જોઈ પ્રેમી પતિ પત્નિને આનંદ થતો હતો.

જ્યોત્સ્ના પાંચ વર્ષની થઈ. તેના કેશ વિશેષ લાંબા થયા. શરીરે પણ તે અત્યંત શોભવા લાગી. સવારમાં નાહી પરવારી તેની માતા સગુણા જે વખતે માથું ઓળે તે વખતે જ્યોત્સ્ના પણ તેમ કરતી. હમ્મેશાં પોતાની માતા સાથેજ તે ઉઠતી અને નાહી પરવારી માથું ઓળાવી કંઈક નાસ્તો કરી લેતી. પછી સ્લેટ પેન લઇ દિવાનખાનામાં જઈ તે પોતાના માસ્તરની વાટ

જોતી. માસ્તર પણ પ્રેમાળ ગૃહસ્થ હતા. બે કલાક તેને શીખવતા. તે પછી જ્યોત્સ્ના રસોડામાં પોતાની માતા રસોઈ બનાવે તે ઉપર ધ્યાન આપતી. વચમાં વચમાં માતાએ કહેલું કાર્ય ધીમે ધીમે પરંતુ વિશેષ ચતુરાઈથી લક્ષ આપીને કરતી હતી. તેની વય ન્હાની છતાં સ્વભાવે તે બહુ શાંત દેખાતી હતી. તેનું હૃદય પણ ઘણું કોમળ હતું. અજ્ઞાન છતાં તે ઘરમાંના નોકર–ચાકર, આડોશી–પાડોશીનાં બાળકો અને ભિખારીઓ ઉપર પ્રેમ રાખતી. તે પોતાની બ્હેનપણીઓ સાથે સલાહ–સંપથી રમતી. આ પ્રમાણે તેનું બાળપણ આનંદમાં વ્યતિત થતું હતું.

જ્યોત્સ્નાના બાળપણના આનંદદાયક દિવસો હવે પસાર થઈ ગયા. હવે તે દશ વર્ષની થઈ. વયની સાથે તેના સદ્‌ગુણો પણ વધ્યા. હવે તે શાળામાં જવા લાગી. ગલપટ્ટા ભરવા, સીવવું વગેરે કાર્યોમાં પણ તે પોતાની વય પ્રમાણે ચપળ હતી. સ્વયંપાક વગેરે ગૃહકાર્યમાં પણ તેને તેની માતાએ ઘણીજ હુશિયાર બનાવી હતી. અદ્યાપિ પર્યંત તેનાં માતપિતાને તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નહતી; પરંતુ હવે સાધારણ ઉંચી, શરીરે પુષ્ટ અને સુંદર એવી પોતાની બાલિકાને જોઈ તેમનાં હૃદયમાં તેના વિવાહની ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો.

(૨)

+ + + સંસ્થાનમાં રમણિકરાય એક મ્હોટા હોદ્દા ઉપર હતા. તે સારી સ્થિતિમાં હતા. હાલ તેને દોઢસો રૂપિયા પગાર મળે છે, સંતતિ પ્રમાણે સંપત્તિમાં પણ તે સુખી હોવાથી

પોતાની એકની એક પુત્રીના લગ્ન માટે સારો ખર્ચ કરવામાં વાંધો આવે તેમ નહતું.

રમણિકરાય પોતાની એકની એક સદ્‌ગુણી કન્યાને સારૂ વર શોધવાની ખટપટમાં પડ્યા. તેણે પોતાના પૂના અને મુંબઈના મિત્રોને તેવી કોઈ ઉત્તમ યોગ્યતા ધરાવનાર વ્યક્તિની તપાસ કરી રાખવા લખ્યું, છતાં થોડો વખત સુધી કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. રમણિકરાય જેમ સુધારક નહતો, તેમ દુરાગ્રહી પણ ન હતો; જેથી જ્યોત્સ્નાનાં લગ્ન માટે બહુ ઉતાવળ ન કરતો તે બે વરસ બેસી રહ્યો. જ્યોત્સ્ના હવે મ્હોટી દેખાવા લાગી. હવે તેનું સૌંદર્ય પણ અનુપમ લાગતું હતું. પ્રભાતના કમળ સમાન નિષ્કલંક મુખ, સુંદર ચક્ષુ, વિખરાયલા કાળા ભ્રમર જેવા કેશ, તેમજ તેનું આખું શરીર પણ એવું તો સુંદર હતું કે એક વખત જોયા પછી વારંવાર જોવાનું મન થાય! સગુણાને પોતાની આવી સુંદર પુત્રી તરફ જોઇ વિશેષ ચિંતા થવા લાગી. તેણે રમણિકરાયને જરા દાબીને કહ્યું એટલે તેની આંખો ઉઘડી તેથી તે જાતે વરની તપાસ કરવા લાગ્યો; પણ માણસ ઇચ્છે છે કંઈક ને દેવ કરે છે કંઈક. યોગ્ય વર ન મળ્યાથી તે બહુજ હતાશ થઈ ગયો. હવે કંઈ ઉપાય રહ્યો નહિ. સગુણા બિચારી લોકચર્ચા સાંભળી ઘણીજ ઉદાસ થઈ જતી.

સમાજરૂપી કાળા સર્પે પોતાનાં હજારો મુખથી રમણિકરાય, સગુણા અને જ્યોત્સ્ના એ ત્રણે ઉપર ઝેરી ફુંફાડા મારવાની શરૂઆત કરી! વયને લઈને હવે જ્યોત્સ્નાને રજોદર્શન પ્રાપ્ત થયું! લોકો હવે રમણિકરાય, સગુણા અને જ્યોત્સ્નાને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોઈ હજારો અપવાદો આપવા લાગ્યા.

જ્યોત્સ્ના હવે યુવતિ જેવી દેખાતી હતી. કંઈ પણ અપરાધ સિવાય તેનાથી મ્હોં પણ બહાર દેખાડાતું નહોતું. રમણિકરાય લાયક માણુસની તપાસમાંજ રહેતો હોવાથી આગળનું વર્ષ સિંહસ્થ આવનાર હોવાથી હવે માત્ર બેજ મુહૂર્ત રહ્યાં હતાં, એટલા વખતમાં જો કોઈ સ્થળ મળ્યું નહિ તો બીજા બે વર્ષ લગ્નનો યોગ નહોતો.

છેવટે ખેડા ગામમાં એક સ્થળ મળી આવ્યું. સ્થળ સાધારણ સ્થિતિનું હતું. જેની સાથે જ્યોત્સ્નાનો વિવાહ થનાર હતો, તે યુવક ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી ભણેલો હતો; પણ મૂર્ખ હતો. રમણિકરાયને આ સ્થળે પોતાની દેવાંગના જેવી પુત્રી આપવાનો વિચાર નહોતો, પરંતુ સમાજનો તિરસ્કાર અસહ્ય હોવાથી તે હવે ધીરજ રાખી શકે તેમ નહોતું. છોકરાના બાપને આઠસો રૂપિયા આપવાના ઠરાવી આ સંબંધ નક્કી કર્યો ! અને મુહૂર્ત જોવડાવી કન્યાદાન આપ્યું ! સમાજ ! અરેરે ! દુષ્ટ સમાજની બીકથી આજે નિર્દોષ જ્યોત્સ્ના અપાત્રના હાથમાં જઈ પડી ! !

વિવાહ પૂર્ણ થયો, જ્યોત્સ્ના આજે સાસરે જનાર છે. માતાને આનાથી વિશેષ બીજું કયું દુઃખ હશે ? જ્યોત્સ્નાને દેવ આગળ બેસાડવામાં આવી. જ્યોત્સ્નાએ દેવને નમસ્કાર કર્યા અને પછી પોતાની માતાને—! જ્યોત્સ્નાએ પોતાની માતાના વક્ષઃસ્થળે પોતાનું માથું મૂક્યું. સગુણા પણ પુત્રીને હૃદય સાથે ચાંપી રૂદન કરવા લાગી; એટલામાં રમણિકરાયે પણ ત્યાં આવી પુત્રી પ્રતિ પ્રેમાળ દૃષ્ટિથી જોઈ કહ્યું કે,

अर्थोहि कन्या परकीय एव।
तमद्य निक्षिप्य करे गृहीतु ॥
जातः प्रकामं विशदो ममायं।
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥

"બેટા જ્યોત્સ્ના !" રમણિકરાય શ્લોક પૂર્ણ કરી બોલ્યો: "પુત્ર કિંવા પુત્રી માબાપનાં અતિથિ જેવાં છે; ત્હારે માટે ત્હારી માતાએ પોતાનું કર્તવ્ય યથાશક્તિ પાલન કરેલું છે. ત્હારી બુદ્ધિ સન્મિત્રનું કામ સારે, અમારાથી તું દૂર હોય-સ્વજનથી દૂર હોય તે વખતે તને યોગ્ય સલાહ આપે તેમ નવરાશના વખતે ત્હારા વિચારોને યોગ્ય માર્ગમાં વાળે, એવી વિદ્યા પણ તને યથાશક્તિ આપી છે; પરંતુ બેટા ! દૈવયોગથી અમે અમારૂં લગ્ન સંબંધી કર્તવ્ય ઉત્તમ પ્રકારે કરી શક્યાં નહિ તેથી મને તથા આ ત્હારી પ્રેમાળ માતાને ઘણું લાગી આવે છે. બ્હેન ! એમાં અમે નિર્દોષ છીએ એ વાત ત્હારી ધ્યાન બહાર નથી, છતાં બોધ આપું છું કે પતિ અને તેના સંબંધીઓને સુખરૂપ થઇ પડજે. સાસરીયામાં ભારરૂપ ન થતાં ઘરની વ્યવસ્થા યોગ્ય રીતે રાખજે. બેટા ! જેમ પિયરમાં માબાપ તેમ સાસુ સસરાને પણ માબાપ તુલ્યજ ગણવાં; પતિને ઈશ્વરતુલ્ય સમજી તેની સેવા કરવી. બધાંની આજ્ઞા પાળવી. ઘરનું સઘળું કામ પોતે કરવું." રમણિકરાયનું કથન પૂર્ણ થયું. સર્વ શોકમાં ડુબી ગયાં. નેત્રો સજળ થયાં. પ્રેમાળ માતાએ તેને ફરીથી છાતી સરસી ચાંપી; પણ આશ્વાસન આપવા જતાં તેનું પોતાનુંજ હૃદય દ્રવી ગયું !

થોડો વખત ઉપર દર્શાવેલ દેખાવ ચાલુ રહ્યો. અંતે

સર્વેને શાંત થવુંજ પડયું. પારકી થવાને સૃજાયલી પુત્રી પારકીજ થઇ!

જ્યોત્સ્નાને સાસરામાં કેટલું સુખ મળ્યું તે હવે પાઠકોને સમજાશે. જે વખતે પિયરમાં આવી તે વખતે સગુણાએ શ્વસુર પક્ષની ખબર પૂછતાં સર્વ માણસો સારાં છે, એવો જ્યોત્સ્નાએ માતાને ઉતર આપ્યો. સગુણાનું તેટલાથીજ સમાધાન થયું; પરંતુ જે જ્યોત્સ્ના શાંત અને આનંદી હતી તે હવે સાસરે જઇ આવ્યા પછી ઉદાસીન કેમ દેખાય છે! જ્યોત્સ્ના આમ છતાં પોતાનો આંતરભાવ કોઇને દર્શાવતી નહોતી. પોતાનો ઘણો ખરો વખત તે એકાંતમાંજ રહેતી હતી. સંધ્યા સમયે જ્યારે તે તુળસી કયારામાં પાણી રેડવા જતી ત્યારે ત્યાં આગળ પથ્થર ઉપર બેસી થોડો વખત એકાગ્ર દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઈ રહેતી. તે સમયે તેની નીચલી પાંપણો ઉપર ઝાકળ જેવાં પાણીનાં ટીપાં દેખાતાં હતાં! સગુણા હાંક મારે ત્યારેજ હાથમાં ઘડો લઇ આંખો લુંછી ચાલી જતી. જ્યોત્સ્નાની વૃત્તિનો ફેરફાર તેનાં માતાપિતા સમજી શકયાં નહતાં.

દુઃખના પ્રસંગમાં મનની વેદના કોઈ મિત્રને કહેવાથી હૃદયનો ઉભરો ધીમો પડે છે. જ્યોત્સ્નાને પણ પોતાનું હૃદય હલકું કરવાનો વિચાર હતો, પરંતુ હજી તેણે તે વિષે કોઇને કશું કહ્યું નહોતું. તેની સખી નાનપણથીજ વિણા નામની એક બાળિકા હતી; બન્નેની ઉમર પણ લગભગ સરખીજ હતી, ફેર એટલોજ કે વિણાનું લગ્ન બે વર્ષ પૂર્વે થયું હતું. વિણા પિયર પક્ષંમાં આવે કે તરત પોતાના શ્વસુરપક્ષની સર્વ વાર્તા જ્યોત્સ્નાને નિવેદન કરતી હતી. જ્યોત્સ્ના સાસરે જઈ આવી છે

એવું જાણી વિણા હકીકત જાણવાને ઘણી ઉત્સુક હતી, પરંતુ કોઈ વખત જ્યોત્સ્નાને વિણા તે સંબંધી કંઈ પૂછતી તો તે તરત એ વાતને ઉડાવી દેતી હતી.

જ્યોત્સ્નાને સાસરેથી આવ્યાને બે મહિના થયા છે. વિણા પણ હાલ પિયરમાં આવેલી છે. આજે વિણા જ્યોત્સ્નાને ત્યાં આવી હતી. ત્રીજા પ્રહરનો સુમાર હતો. સગુણા કથા સાંભળવા ગઈ હતી. રમણિકરાય ગામમાં ફરવા માટે ગયા હતા. ઘરમાં ફક્ત આ બન્ને સખીઓજ હતી. વાત ચાલતાં ચાલતાં વિણાએ પૂછયું: "ખરેખર જ્યોત્સ્ના! તેં મ્હારા શ્વસુરપક્ષની હકીકત કેમ કંઈ કહી નહિ?"

જ્યોત્સ્ના વિણાની સ્હામું જોઈને નિરાશાથી હસી અને બોલી: "વિણા! ત્હારાથી તો બહેન થાકી ગઈ. એક વખત તો તને કહ્યું છે કે, સર્વે માણસો સારાં છે!"

"અહો! બધાંય માણસો સારાં છે." વિણા આશ્ચર્ય દર્શાવી બોલી.

"વારૂ ત્યારે બધાં ખોટાં છે, પછી તો થયું ને?"

"જ્યોત્સ્ના! હું તને સર્વ હકીકત જણાવું છું ને તું તો વાતજ ઉડાવી દે છે."

"પણ તને ત્હારી હકીકત કોણે પૂછી હતી?" જ્યોત્સ્નાએ વિણાને ચીડવવાના હેતુથી કહ્યું.

"એમ કે! વારૂ ત્યારે, હું હવેથી તને કશું કહેનાર નથી." વિણા ગુસ્સાથી બોલી અને પછી તે પોતાનું મ્હોં ફેરવી બેઠી. જ્યોત્સ્ના મને સમજાવશે એવી વિણાને પ્રબળ આશા હતી; પરંતુ તે વ્યર્થ નીવડી. તેથી વિણાને ખરેખર

ગુસ્સો આવ્યો. તે પાછી ફરીને બોલી: “જ્યોત્સ્ના! તને છેવટનોજ પ્રશ્ન પૂછું છું કે તું કહેનારજ નથી કેમ?”

“વાહ, ગાંડી! આમ ગુસ્સે થઈશ નહિ.” જ્યોત્સ્નાએ કહ્યું. વિણાએ પછી તેના સામું મુખ કરી કહ્યું: “ત્યારે કહે નહિ તો–” જ્યોત્સ્નાએ વિણાની પાસે આવી તેના ખભા ઉપર પોતાના બન્ને હાથ મૂકયા; તે દુ:ખી સ્વરે બોલી:–“વિણા! હું તને શું કહું?” જ્યોત્સ્નાના ચ્હેરાપર દુ:ખની છાયા જોતાંજ વિણા ચમકી. તે કાંઈ બોલવાનું કરતી હતી એટલામાં તો “રમણિકરાય * * * નું ઘર આજ કે?” એવો પ્રશ્ન તે બન્નેને કાને પડયો. બન્નેએ આશ્ચર્યથી આગળ જોયું તો એક તરૂણ ગૃહસ્થ જણાયો. વિણાએ તેને કહ્યું: “હા, આજ, શું કામ છે?”

“રમણિકરાય ઘેર છે?”

“નથી.” વિણાએ ઉત્તર આપ્યો.

“વારૂ, તેમની સ્ત્રી છે?”

“નથી.”

“વારૂ ત્યારે તેમની પુત્રી છે?” તરૂણ ગૃહસ્થનો તે પ્રશ્ન સાંભળતાંજ બન્નેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. વિણા બોલી: “તેનું શું કામ છે?”

“રમણિકરાયનો જમાઈ આ ગામમાં આવ્યો છે. તે આ પાસેના દેવળમાં ઉતર્યો છે. તેણે મને રમણિકરાયને અથવા તો તેના ઘરના કોઈ પણ માણસને આ સમાચાર કહેવાનું કહ્યું છે. હવે તમે જાણો ને તે જાણે” એમ કહી તે માણસ ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી વિણાએ જ્યોત્સ્ના તરફ જોયું, અને આશ્ચર્યથી બોલી: “જ્યોત્સ્ના! આ શું વારૂ?”

"મ્હારૂં નસીબ" એમ કહી જ્યોત્સ્ના ત્યાંથી ચાલી નીકળી. વિણા ઘણા વખત સુધી વિચાર કરતી ત્યાંજ બેસી રહી. તે ચતુર હતી. તે સગુણાને બોલાવી લાવી અને તેને સર્વ હકીકત કહી. તેણી આશ્ચર્યચકિત થઈ; છેવટે રમણિકરાયનો એક સ્નેહી હતો તેને બોલાવી સર્વ હકીકત કહી જમાઈ પાસે મોકલ્યો. થોડા વખતમાંજ તે ઉદાસ મુદ્રાએ પાછો આવ્યો અને બોલ્યો: "બ્હેન! તમારો જમાઇ તો બહુ વિલક્ષણ દેખાય છે." તે કહે છે કે: "હું અહિ દેવળમાંજ રહીશ. સીધું મોકલી આપો અને મ્હારે મ્હારી સ્રીના હાથનુંજ ખાવું છે માટે તેને પણ મોકલી આપો."

શું કરે? જ્યોત્સ્ના અને વિણા બંને દેવળમાં ગયાં. નોકર મારફત સીધું પણ મોકલી આપ્યું. પોતાની સખીની મદદથી જ્યોત્સ્ના પોતાના લ્હેરી પતિરાજ માટે સ્વયંપાક કરવાની તૈયારી કરવા લાગી! એટલું સારૂં હતું કે તે દેવળ એક બાજુએ હોવાથી ત્યાં લોકોની આવજા વિશેષ નહોતી. જ્યોત્સ્ના ઉદાસ ચિત્તે પણ લક્ષપૂર્વક સ્વયંપાક કરતી હતી. પતિરાજ બીડીનો ધૂમાડો હવામાં છોડી પોતાના પરાક્રમથી રોફમાંજ બેઠા હતા.

સ્વયંપાક તૈયાર થયો. જ્યોત્સ્નાએ જમવાની સર્વ વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી. તાટમાં રસોઇ પીરસી વિણાએ જમાઈરાજને ઉઠીને પગ ધોવાનું કહ્યું. જમાઈરાજ આંખો ચ્હડાવી બોલ્યો: "હું પગ ધોઉં કે નહિ તેની તમારે શું જરૂર! તમે કોણ હુકમ કરનાર!" બિચારી વિણા આ સાંભળી ઘણીજ શોકાતુર થઈ; છતાં જ્યોત્સ્નાના અપૂર્વ પ્રેમ લીધે તે કંઇ બોલી નહિ. જમાઈરાજ જમવા બેઠા. જ્યોત્સ્ના સામેજ પીરસવા

બેઠી હતી. દાળમાં હાથ નાખી સબડકો ભરતાંજ ગુસ્સાથી લાલચોળ–વિક્રાળ સિંહ જેવા થઈ જમાઇરાજ બોલી ઉઠ્યા: "તને ખબર નહોતી કે હું મીઠું થોડું ખાઉં છું, છતાં વિશેષ ધબકાવી દીધું ! કેટલી બધી નિષ્કાળજી !" એમ કહી તેણે તાટને જ્યોત્સ્ના તરફ ખસેડી મૂકયો.

"અહિં તે આમ શોભે ! લોક જાણે તો કહેશે કે જમાઈ મૂર્ખ હશે ?" વિણાના મ્હોંમાંથી આ ઉદ્દ્ગાર સહેજ બહાર પડ્યા.

"હું મૂર્ખો ! મ્હારૂં આવું અપમાન ! ઠીક ઠીક" તે હોઠ પીસતો જ્યોત્સ્ના પ્રત્યે બોલ્યો: "જા ! હવેથી મ્હારે ત્હારી જરૂર નથી." એમ કહી તે ત્યાંથી ઉઠયો અને પોતાનાં કપડાં પહેરવા લાગ્યો. દેવળમાં કોઈ બહારનું બીજું મનુષ્ય નહોતું. જ્યોત્સ્નાએ સર્વ લજ્જા છોડી દઈ તે દોડતી પોતાના નિષ્ઠુર પતિ પાસે ગઈ અને તેના ચરણોમાં પોતાનું શીષ નમાવ્યું: "આમ શું કરો છો વારૂ ! ક્ષમા કરો–તે નરરૂપ રાક્ષસે યત્કિંચિત્ પણ દયાદૃષ્ટિ ન કરતાં તેના માથા ઉપર પગની ઠેસ મારી ! તેના અંગુઠાના નખ વધી ગએલા હોવાને લીધે જ્યોત્સ્નાના કપાળમાં જખમ થયો. રક્ત વહેવા લાગ્યું ! વિણા તો સ્તબ્ધજ થઇને ત્યાંથી ધ્રુજતી ધ્રુજતી ચાલી ગઈ!"

જ્યોત્સ્ના થોડા વખત પછી ઉઠી વિણા પાસે આવી અને બોલી: "વિણા ! પ્રભુને યાદ કરી મને એક વાતનું વચન આપ." વિણા આશ્ચર્યથી તેના મ્હોં તરફ જોવા લાગી. જ્યોત્સ્ના બોલી: "આજની હકીકત કોઇને પણ–મ્હારી માતાને સુદ્ધાંત બીલકુલ કહીશ નહિં. મ્હારા માટે મ્હારાં માતપિતાને ત્રાસ આપવો યોગ્ય નથી. ઈશ્વરકૃપા કરશે તો તે તેમને

સુબુદ્ધિ આપશેજ ! વારૂ આપ વચન-”

* * * * *

“જ્યોત્સ્નાની હકીકત જો કોઇને અસત્ય ભાસે તો તેમણે સમાજનું સંપૂર્ણપણે આંખો ઉઘાડી નિરીક્ષણ કરવું ! સુશીલ જ્યોત્સ્ના માતપિતાની ઉતાવળનો અસહ્યભાર સહન કરે છે. વાર્તા પૂર્ણ કરવા પહેલાં અમો એટલુંજ ઇચ્છીએ છીએ કે જ્યોત્સ્નાનો પતિ તેની ખરી યોગ્યતા સમજે અને તેને સુખી કરે !” इत्योम्

વિમાતાનો દુર્વ્યવહાર.

મદનગોપાળ બી. એ. ઍલ. ઍલ. બી. ની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી ત્રણ વર્ષ વકિલાત કરી મુનસફ થયો છે. તેના પિતા એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હોવા ઉપરાંત મ્હોટા જમીનદાર હોવાથી તેમની ઇચ્છા એવી હતી કે મદનગોપાળ પોતાના નગરમાં રહીને વકિલાત પણ કરે અને પોતાની જમીનજાગીરની વ્યવસ્થા પણ કરતો રહે, પરંતુ મદનગોપાળને નોકરી કરવાનો શોખ વધારે હતો. આથી કરીનેજ તેણે ત્રણ વર્ષ સુધી વકિલાત કરી નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો. મદનગોપાળની માતાનો દેહાન્ત થઈ ગયો હતો. મરતી વખતે તેની માતાની એવી ઇચ્છા હતી કે, ‘મદનને પુત્રવાન થએલો જોવાને હું ભાગ્યવાન થાઉં તો કેવું સારૂં ?’ પરંતુ તેની આ ઇચ્છા

મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઇ. મદનગોપાળને પચ્ચીસ વર્ષની ઉમરે પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ. આથી કરીને તેના પિતાને અપૂર્વ આનંદ થયો. કમનસીબે તેઓ પણ પૌત્રનું સુખ વિશેષ સમય સુધી જોઈ શકયા નહિ. વિધાતા ! ત્હારો પણ કેવો અન્યાય છે કે તું દરિદ્રોને એટલાં બધાં સંતાન આપે છે કે જેથી કરીને તેમનું સર્વેનું પોષણ કરવાનું પણ તેમને મુશ્કેલ થઈ પડે છે ! ત્યારે ધનાઢયોને સંતાન પ્રાપ્તિની ઈચ્છામાં ને ઇચ્છામાંજ પોતાના દિવસો પૂરા કરવા પડે છે; અને કદાચ સંતાનનું સુખ મળે છે તોપણ તે વધારે સમય સુધી ટકી રહેતું નથી ! મદનગોપાળના પિતાના સંબંધમાં પણ આવુંજ બન્યું. હિંદુઓના બાળવિવાહના કુરિવાજ પ્રમાણે મદનગોપાળનો વિવાહ તેની સોળ વર્ષની વયે થયો હતો, પરંતુ પચ્ચીસ વર્ષની અવસ્થા સુધીમાં તેને એક પણ સંતાન નહિ થવાથી સર્વેને ઘણુંજ દુઃખ લાગતું હતું. મદનગોપાળ પ્રથમ માતાના તથા પછીથી પિતાના વિયોગને લીધે ઘણોજ દુઃખી થયો. તે અદ્યાપિ પર્યંત વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા, વકિલાત કરવા તથા મુનસફી કરવા સિવાય અન્ય કાંઈ સમજતો નહોતો. દુનિયાદારી તથા ગૃહસ્થાશ્રમની ઊંડી વાતોથી તે અજ્ઞાત હતો. તેની પત્ની સુશીલાની પણ એવીજ અવસ્થા હતી. સુશીલા યથા નામ તથા ગુણવાળી સ્ત્રી હતી. તે કેળવણી પામેલી હતી; એટલુંજ નહિ પરંતુ ભોજન બનાવવામાં તથા સીવવા–ગુંથવાના કાર્યમાં પણ ઘણીજ ચતુર હતી. તેને પોતાના પતિની પ્રભુતાનું લેશ માત્ર અભિમાન નહોતું. સાસુ શ્વસુરની સેવા કરવી એજ એનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય હતું. પોતાના શ્વસુરની આજ્ઞાથીજ સુશીલા બહુધા

પોતાના પતિની સાથે રહેતી હતી. રાત્રે કાર્યમાંથી નિવૃત્ત થઇ મદનગોપાળ પોતાની પ્રિયપત્નીના મુખે રામાયણ શ્રવણ કરતો; તે સમયે તેને અપૂર્વ આનંદ થતો.

સુશીલાના પુત્રની ઉમર પાંચેક વર્ષની થઈ હશે એવામાં એકાએક તે માંદો થયો. કેટલાક દિવસ સુધી તો તેનો રોગ પરખી શકાયો નહિ, કિંતુ છેવટે વૈદ્યોએ ક્ષયરોગ લાગુ પડયાનું જણાવ્યું. આ અસાધ્ય રોગે સુશીલાના સુકોમળ શરીર ઉપર પોતાની પૂર્ણસત્તા બેસાડી. પ્રભુતા તથા દોલતનું સુખ તો ઇશ્વરે મદનગોપાળને સારી રીતે આપ્યું હતું, પરંતુ તેને પારિવારિક સુખ ભોગવવાનો વધારે સમય ન મળ્યો. ૨૨ વર્ષની યુવાવસ્થામાં સુશીલાનો પવિત્ર પ્રાણ પોતાના પ્રાણાધિક સંતાનોની ચિંતાસહ શ્રીહરિના પાદરવિંદમાં જઈ પહોંચ્યો. સુશીલાએ પોતાના મૃત્યુ પૂર્વે પોતાના સ્વામીને કેટલીક વાતો કહી રાખી હતી. જેમાંની બે એક વાતો સાંભળવાથીજ હૃદય ભરાઈ આવે છે. સુશીલાની મૃત્યુશય્યા સમીપ અઢી વર્ષની બાળિકા શ્યામા, પાંચ વર્ષનો બાળક રત્નલાલ તથા મદનગોપાળ બેઠા હતા; તે સમયે સુશીલાએ કહ્યું હતું કેઃ "હું હવે બે ચાર દિવસનીજ મહેમાન છું. આપના આશ્રયમાં મને ઘણું સુખ પ્રાપ્ત થયું છે. જો મને આ પ્રસંગે દુઃખ થતું હોય તો એટલુંજ કે હું વધારે સમય સુધી આપની સેવા કરી શકી નહિ તથા ન્હાનાં બાળકોને મૂકીને અકાળે જવાની તૈયારી ઉપર છું. મ્હારે આપને હવે બેજ વિનંતિઓ કરવાની છે, તે પૂર્ણ કરવાનું આપના અધિકારમાં છે. એક તો એ કે આપ મ્હારાં લાડકવાયાં બાળકોનું સ્નેહપૂર્વક પાલન કરજો તથા એ

બન્નેને રૂડી રીતે વિદ્યા ભણાવજો. બીજી વિનંતિ એ છે કે, જો આપનાથી બની શકે તો મ્હારા સ્મારક ચિહ્ન સ્વરૂપે એક કન્યા પાઠશાળા સ્થાપિત કરજો.” સુશીલાની આ બન્ને વિનંતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ આવે છે કે નારીજાતિમાં તે એક રત્ન સ્વરૂપજ હતી.

સુશીલાના મૃત્યુથી મદનગોપાળના હૃદયને ઘણીજ વેદના થઈ. સાંસારિક વિષયો ઉપર તેને વિરાગ ઉપસ્થિત થયો. સકળ જગત તેને નિસ્સાર જણાવા લાગ્યું. તે એક વર્ષની રજા મેળવી સ્વગૃહે આવ્યો, પરંતુ તેના આત્માને શાંતિ મળી નહિ. શ્યામા તથા તેનો બાળકબંધુ રત્નલાલ માતાને યાદ કરી વારંવાર રોદન કર્યા કરતાં હતાં. તેમને જોઈ મદનગોપાળ પણ ધૈર્ય રાખી શકતો નહિ.

એક વર્ષ સુધી તો કોઇએ પણ મદનગોપાળ પાસે પુનર્વિવાહની વાત કહાડવાની હિંમત કરી નહિ, પણ જ્યારે મદનગોપાળનો શોક કાંઇક અંશે દૂર થયો ત્યારે કુટુંબના બે એક વૃદ્ધોએ તેને પુનર્વિવાહ કરવા માટે કહ્યું. મદનગોપાળે એ સર્વેને એવો ઉત્તર આપ્યો કે: “સંતાનપ્રાપ્તિને માટેજ વિવાહ કરવામાં આવે છે. ઈશ્વરના અનુગ્રહથી મને સંતાનની પ્રાપ્તિ થએલી છે તોપછી ફરીથી વિવાહ શા માટે કરૂં ?”

આમ છતાં પણ સ્નેહી સ્વજનો વારંવાર મદનગોપાળને પુનર્વિવાહ કરવા માટે સમજાવવા લાગ્યા; આથી છેવટે મદન-ગોપાળે પુનર્વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વર્ષની રજા પણું પૂર્ણ થવા આવી હતી, આથી લગ્ન કરીને ગૃહે રહેવાને માટે તથા પોતાની વડિલોપાર્જીત જમીનદારીની બરોબર

વ્યવસ્થા કરવાને માટે તેણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું લખી મોકલ્યું. જ્યારથી મદનગોપાળે પુનર્વિવાહનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારથી સુશીલાએ કરેલી વિનંતિ તેના મનમાંથી વિસ્મૃત થવા લાગી; પણ સુશીલા જેવી પતિવ્રતા ધર્મપત્નીની વિનંતિની જે પતિ અવગણના કરે છે તે કદાપિ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, એ વાત આપણને આગળ જતાં જણાશે.

મદનગોપાળનો પુનર્વિવાહ થઇ ગયો. અતિશય શોધને પારણામે ચૌદ વર્ષની ઉમરની પત્ની મળી ખરી પણ હજુ તે સંસારની વાતો બરાબર સમજતી નહોતી. શ્યામા તથા રત્નલાલને તે પ્રેમની નજરથી નિહાળતી હતી. મદનગોપાળની પત્ની એક ગરીબ પણ ઉચ્ચકુળની કન્યા હોવા છતાં સ્થિર વૃત્તિવાળી નહોતી. દ્વેષી આડોસીપાડોસીએ તેને અનેક પ્રકારે ઉંધું ચતું સમજાવી તેના મનમાં મ્હોટાઇનો રોફ ઉત્પન્ન કર્યો. હવ ધીમે ધીમે તેના વર્ત્તનમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો.

ઈશ્વરના અનુગ્રહથી મદનગોપાળની બીજી પત્નીને પુત્ર જન્મ્યાથી તેને ત્યાં ઘણોજ આનંદ ઉત્સવ થયો. બે ચાર માસ સુધી તો મદનગોપાળનું મન પણ આનંદી રહ્યું. કિંતુ ઈશ્વરની લીલાજ કાંઈ એવી વિચિત્ર છે કે ગુલાબના ફૂલની સાથે રહેલા કાંટાની પેઠે સુખની સાથે દુઃખ પણ નિર્માણ થએલું છે. હવે બાળક મોટો થતો ગયો તેમ નવવધૂનો શ્યામા તથા રત્નલાલ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો થતો ગયો. મદનગોપાળ આમ છતાં પત્ની ઉપર ઘણોજ પ્રેમ રાખતો હતો.

રત્નલાલની ઉમર હવે દશ વર્ષની થઈ હતી. જો કે તે હજી નિશાળમાં અભ્યાસ કરતો હતો, છતાં બાળકજ હતો.

જેથી નહિ જેવી ખાવાપીવાની વસ્તુઓ માટે પણ હઠ કરતો હતો. આથી તેની વિમાતા તેને વારંવાર લ્હડતી, ગાળો દેતી, કોઈ કોઇ સમયે શિક્ષા પણ કરતી. રત્નલાલ ઘણો ખરો સમય ઘરમાં નહોતો રહેતો, પરંતુ શ્યામાની સ્થિતિ ઘણી શોકજનક હતી. તેની સાથે તેની વિમાતાની રીતભાત ઘણીજ ખરાબ હતી. જો તે કોઈ સમયે ખાવાનું માગતી તો તેની વિમાતા બોલી ઉઠતી કે: "આખો દિવસ બસ ખા ખાજ કર્યા કરે છે." આ પ્રમાણે બાળકોને દુઃખ દેવા ઉપરાંત તે મદનગોપાળ આગળ શ્યામા સંબંધી જૂઠી ફરિયાદો પણ કરતી હતી. મદનગોપાળ બુદ્ધિમાન હોવા છતાં નવવધૂ ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે હવે પોતાનાં વ્હાલાં સંતાનોની બિલકુલ કાળજી રાખતો નહિ. શ્યામા તથા રત્નલાલ તેમની વિમાતાના દુર્વ્યવહારથી દુઃખી થઇ એકાંત સ્થળે બેસી વારંવાર રૂદન કર્યા કરતાં. મદનગોપાળના ગૃહમાં એક વૃદ્ધ ચાકરડી હતી કે જે તેના પિતાના સમયથી પોતાનું કામ બરોબર બજાવ્યા કરતી. શ્યામા તથા રત્નલાલના આવા દુઃખના સમયમાં તેજ માત્ર તેમની શુભેચ્છક હતી.

વૃદ્ધા ચાકરડી પ્રથમ તો શ્યામાની વિમાતાને સમયાનુસાર યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી, પરંતુ ધીમે ધીમે તેનો સ્વભાવ જાણી ગયા પછી તે તેને કાંઈ પણ કહી શકતી નહોતી; એક દિવસ એવો હતો કે એ વૃદ્ધ સ્ત્રી પોતાની માતાના વખતથી પોતાના ગૃહમાં હોવાને લીધે મદનગોપાળ તેના તરફ પૂજ્યબુદ્ધિથી જોતો હતો, પરંતુ હવે પોતાની નવી પત્નીની ભંભેરણીથી તેનો તે ભાવ બદલાઈ ગયો હતો.

એક દિવસે શ્યામા ઓરડામાં બેઠી બેઠી ઢીંગલીઓ સાથે રમ્યા કરતી હતી તથા રત્નલાલ બેઠો બેઠો કાંઇક લખતો હતો. એવામાં મગફળી વેચનારનો અવાજ તે બન્નેને શ્રવણે પડ્યો. શ્યામાએ મગફળી લેવા માટે રત્નલાલ પાસે પૈસો માગ્યો. રત્નલાલે કહ્યું: "બ્હેન! મને પિતાશ્રી હવે ક્યાં પૈસો આપે છે? જા બા પાસેથી લઈ આવ."

તરતજ અજ્ઞાન બાળિકા શ્યામાએ પોતાની વિમાતા પાસે જઈ પૈસો માગ્યો તો તેણે ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: "આજ કાલ દુકાળ જેવા સમયમાં મનુષ્યોને ખાવાને માટે અન્ન સુદ્ધાં તો મળતું નથી ને તું 'પારકા ઘરની પુંજી' મગફળી ખાવાની? શું ત્હારો દાદો દાદી મ્હારી પાસે પૈસા મોકલી આપે છે કે હું તને આપું?"

શ્યામાનાં નેત્રોમાંથી વિમાતાનાં કટુ વચનોને લીધે 'ટપક ટપક' કરતાં અશ્રુઓ ટપકવા લાગ્યાં. શ્યામાના બોલાવવાથી મગફળીવાળો બહાર ઓટલા ઉપર બેઠો હતો; તેથી શ્યામાએ પોતાના પિતાશ્રીના કોટમાં પૈસો લેવાને હાથ નાખ્યો તો તેમાંથી પણ પૈસો ન મળ્યો, એટલે તે જૅકેટમાંથી પૈસો કહાડવા લાગી. પણ પૈસો કહાડતાં કહાડતાં એકદમ તેના પિતાનાં ખીંટી ઉપર ભરાવેલાં સર્વે લુગડાં જમીન ઉપર પડી ગયાં અને જૅકેટમાંની એક સોનાની ઘડીઆળ ભાંગી ગઈ.

આ બનાવ જોતાંજ શ્યામાને તેની વિમાતાએ પુષ્કળ શિક્ષા કરી. રત્નલાલનો કંઈ દોષ નહોતો છતાં તેના ઉપર પણ થોડો ઘણો માર પડ્યો. તેની વિમાતા તેના તરફ ક્રોધપૂર્ણ દૃષ્ટિ કરી બોલી ઉઠી: "તું અહિં બેઠો હતો ને

ઘડીઆળ પડી ગઈ છતાં તને કાંઇ સૂઝયું નહિ ? શું તું મરી ગયો હતો ?"

શ્યામાની વિમાતાને સર્વ કરતાં વિશેષ ચિંતા એ માટે થયા કરતી હતી કે શ્યામાનો વિવાહ કરવામાં ઘણા પૈસાનો વ્યય કરવો પડશે. તે એમજ ઇચ્છતી કે બન્ને ભાઈ બ્હેન પોતાને મોસાળ ચાલ્યાં જાય તો સારૂં.

શ્યામાની વિમાતા જ્યારે તેમને મારપીટ કરતી હતી તે સમયે મદનગોપાળના બુટનો અવાજ તેના કાન ઉપર પડયો. મદનગોપાળે ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો કે તુરત ઘડીઆળ ફૂટયાના સમાચાર નવવધૂદ્વારા મળ્યા; જેથી બન્ને સંતાનો ઉપર તે ઘણોજ નારાજ થયો તથા સોટી લઇને બન્નેને સિક્ષા કરવા લાગ્યો. વૃદ્ધ ચાકરડીએ આવી મહામુશિબતે તેના હાથમાંથી બાળકોને બચાવ્યાં. આજના બનાવથી આ વૃદ્ધ માયાળુ સ્ત્રી સમજી ગઈ કે આ બન્ને બાળકોનો આ ગૃહમાં હવે સુખપૂર્વક નિર્વાહ થવો અસંભવિત છે; આથી તેણે પોતાના પુત્રને રત્નલાલના મોસાળ મોકલી તેના માતામહને કહેવાડવ્યું કેઃ " અહિં રત્નલાલ અને શ્યામા ઘણાં દુઃખી અવસ્થામાં છે. આપ કોઇ પણ રીતે જલદીથી તેમને બોલાવી લ્યો."

રત્નલાલના માતામહ તથા માતામહીએ આ શોકજનક સમાચાર શ્રવણ કર્યા કે તુરતજ તેમણે પોતાના પુત્ર કેશવલાલને 'પિતાશ્રી તથા માતાશ્રીનો જીવ બાળકોને જોવા ઘણા વખતથી ચ્હાય છે' આ પ્રમાણે મદનગોપાળને કહેવાનું સૂચવી બાળકોને તેડી લાવવા મોકલ્યો. છેવટે તે પિતાના

કહેવા પ્રમાણે રત્નલાલ અને શ્યામાને તેડી આવ્યો. ગૃહે આવ્યા પછી માતામહીના પૂછવાથી બન્ને બાળકોએ પોતાની દુઃખપૂર્ણ કહાણીનો શોકજનક હેવાલ રૂદન કરતાં કરતાં અથેતિ કહી સંભળાવ્યો. બન્નેની કહાણી શ્રવણ કરતાંજ માતામહ અને માતામહીનાં નેત્રો અશ્રુપૂર્ણ થઈ ગયાં. તેમણે વિચાર્યું કેઃ "જો અમારી પુત્રી હયાત હોત તો શ્યામા અને રત્નલાલની આવી સ્થિતિ કદાપિ થાત નહિ !"

છેવટે રત્નલાલ તથા શ્યામાને તેમણે પોતાને ત્યાંજ રાખવાનો તથા ભણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ પાસે અઢળક દ્રવ્ય હતું. રત્નલાલને માટે એક બી. એ. સુધી ભણેલો શિક્ષક રાખવામાં આવ્યો; અને શ્યામા તથા પોતાના પરિવારની તેમજ બીજા લોકોની કન્યાઓ પણ શિક્ષણ મેળવી સુશિક્ષિત થાય એ હેતુથી તેમણે 'એક કન્યા પાઠશાળા' પોતાની સ્વર્ગસ્થ પુત્રીના નામ ઉપર "સુશીલા કન્યા પાઠશાળા" એ નામથી સ્થાપિત કરી અને આ પ્રમાણે સુશીલાના મૃત્યુ સમયની એક ઉત્કટ ઈચ્છા શ્રીનારાયણની કૃપાથી પૂર્ણ થઇ ! સ્ત્રીઓને શિક્ષણ અપાશે નહિ ત્યાંસુધી હિંદુસંસારમાંથી આવાં દુઃખ કમી થનાર નથી.

૯-આદર્શ બંધુ.

૧

"આજકાલ યુનિવર્સિટિની પરીક્ષામાં પાસ થવું મુશિબત ભરેલું છતાં બી. એસ. સી. ના પ્રથમ વર્ગમાં તું પાસ થયો એ ઘણુાજ સૌભાગ્યની વાત છે. હવે તું એલ. એલ. બી. માં પાસ થઇ જા. કેમ રામચંદ્ર ભાઈ ! મ્હારૂં કહેવું વ્યાજબી છે ને ? કારણ કે એલ. એલ. બી. માં પાસ થઈ ગયા પછી ખાવાપીવાની તથા નોકરી ચાકરીની વિશેષ ચિંતા રહેતી નથી. જો કોઇ સારી નોકરી મળી આવે અને ઈચ્છા થઈ આવે તો કરવી; નહિ તો પછી સ્વતંત્રતા પૂર્વક પોતાની વકિલાતનો ધંધો ચલાવવો." આ શબ્દો પંડિત રાધાનાથ શાસ્ત્રીના મુખમાંથી નીકળ્યા કે તરતજ ત્યાં આગળ પ્રાણુનાથ દ્વિવેદી આવીને ઉપસ્થિત થયા. તેણે આવી શાસ્ત્રીજીને પ્રણામ કરી કહ્યું: "હું આપને વધાઈ આપું છું કે આપનો પુત્ર રમાનાથ બી. એ. માં પાસ થયો છે. યોગ્ય પુરૂષોનાં સંતાનો યોગ્યજ નિવડે."

રાધાનાથે કહ્યું: "જુઓ પ્રાણુનાથ ભાઈ! આપના મહોલ્લામાં રહ્યાંને મને આજકાલ કરતાં લગભગ બે વર્ષ થઇ ગયાં, છતાં આપ હજુ મ્હારા પરિવારને પિછાનતા નથી. રમાનાથ મ્હારો કનિષ્ઠ બંધુ છે, પુત્ર નથી."

પ્રાણુનાથ શાસ્ત્રીજીનાં વચન સાંભળી પોતાની અજ્ઞાનતાને

લીધે ઘણો શરમાઈ ગયો, તથા કહેવા લાગ્યોઃ "શાસ્ત્રીજી! રમાનાથ આપનો બંધુ થાય છે એવી મ્હને ખબર નહોતી માટે ક્ષમા કરજો. આપનું ઉભયનું વર્ત્તન પિતા પુત્રના જેવુંજ છે. વળી જયેષ્ઠ ભ્રાતા પિતાતુલ્ય અને કનિષ્ઠ ભ્રાતા પુત્રતુલ્ય ગણુવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે. આપનો ઉભયનો પ્રેમ હમ્મેશાં આ પ્રમાણે ચાલુ રહે એવીજ મ્હારી ઈચ્છા છે. મ્હારા ગૃહમાં તો એવી દશા છે કે મ્હારો કનિષ્ઠ બંધુ પ્રિયનાથ નજીવી રકમ પચીસ રૂપિયાના ઉપર પોતાની ભાભી સાથે કલહ કરી જૂદો થઈ ગયો છે તથા સગાંસંબંધીઓ આગળ મ્હારી તથા તેની ભાભીની નિંદા કર્યા કરે છે. ઉમર વીસ વર્ષની થયા છતાં હજુ તે સહોદર તરફ પોતાનું વર્ત્તન કેવા પ્રકારનું હોવું જોઇએ તે સમજતો નથી. તે તથા તેની પત્ની એમજ ઈચ્છે છે કે વડિલ બંધુ કાલે પરલોક પહોંચવાના હોય તો આજેજ પહોંચી જાય."

શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તરમાં કહ્યુઃ "તમારૂં કહેવું સત્ય છે. આજ કાલ સમય ઘણોજ ખરાબ આવ્યો છે. દરેક પગલું ઘણો વિચાર કરીને ભરવું પડે છે. તમારે ત્યાં તો શું પરંતુ ભારતવાસીઓના ગૃહે ગૃહે એવીજ અવસ્થા છે. સ્વાર્થની અંધતામાં પ્રેમનો નાશ થયો છે."

અલ્પ સમય પછી સર્વે પોત પોતાને ગૃહે ગયા. ગૃહે જઇને રાધાનાથે પોતાની પત્નીને કહ્યુંઃ "રમાનાથ પોતાની પરીક્ષામાં આજે પાસ થયો હોવાથી આજનો દિવસ અપૂર્વ આનંદજનક છે. જ્યારથી પિતાશ્રીનો પરલોકવાસ થયો છે; ત્યારથી રમાનાથે પોતાના અધ્યયનમાં એવું તો ધ્યાન આપ્યું

છે કે, હવે તે આનંદથી ગુજરાન કરીને કમાણી પણ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં આવી ગયો છે. આપણા સકળ કુટુંબમાં એ રત્નસમાન નીવડયો છે. હજુ તેને બે વર્ષસુધી કાયદાનો અભ્યાસ કરાવીશું; પછી તે સ્વતંત્રતાથી કમાઈ કરી ખાતો-પીતો થશે.”

પતિને મુખે આ વાત સાંભળવા છતાં રાધાનાથની પત્નીએ જરાએ પ્રસન્નતા પ્રકટ કરી નહિ. ઉલટી તે ચિંતાતુર વદને પ્રશ્ન કરવા લાગી કે: “ રમાનાથ અત્યારે નોકરી કરવા જાય તો કેટલો પગાર મળે ?”

રાધાનાથે કહ્યું: “ માસિક સો રૂપિયા તો હાલ પણ તેને મળી શકે અને બીજાં બે વર્ષ વધારે અભ્યાસ કરે તો સારી કમાણી કરી શકે એમાં કાંઈજ શક નથી. સો બસેં રૂપિયા તો એ સહજમાં કમાઈ શકે.”

પોતાનો પતિ માસિક ૬૦ કમાય છે, અને દિયર સો રૂપિયા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય થઇ ગયો છે એ વાત જાણીને રાધાનાથ શાસ્ત્રીની ધર્મપત્ની મનમાં ઘણીજ દુઃખિત થઈ. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે, ‘ હવે રમાનાથને અધિક અભ્યાસ કરવા દઈશ નહિ.’ તેના મનમાં એમ ચિંતા થવા લાગી કે, ‘ અત્યારે રમાનાથ તથા તેની પત્ની જેવી મ્હારી સેવા-ચાકરી કરે છે તેવી ભવિષ્યમાં મ્હોટાઇ મળેથી કરશે નહિ.’

હિંદુ સ્ત્રીઓના આ કેવા તુચ્છ વિચાર ! જે ભારતભૂમિ સુકન્યા, સાવિત્રી, સીતા, અહલ્યા, દ્રૌપદી વગેરે પવિત્ર તેમજ ઉદારહૃદયા સ્ત્રીઓને જન્મ આપનાર હતી, તેજ ભારત માતાની પુત્રીઓની આ કેવી સંકુચિત વૃત્તિઓ ?! જે

ભારતમાતા પૂર્વે પોતાની મહાન પુત્રીઓનાં પવિત્ર જીવનોથી કીર્ત્તિ પામતી હંતી તેજ ભારતમાતાની પુત્રીઓ અત્યારે તેની પવિત્ર કુખને લજાવે છે !

આ સમયે રાધાનાથ શ્રીના ગૃહમાં સકળજનો પ્રસન્ન હતાં. ફક્ત રાધાનાથની સ્ત્રીજ હર્ષિત જણાતી નહોતી. થોડા સમય પશ્ચાત્ સમય જોઇ તેણે પતિને કહ્યું: "શું હજુ પણ રમાનાથને ભણાવ્યાજ કરશો ? હવે તો તેને ચાળીસ પચાસ રૂપિયાની નોકરી મળતી હોય તો કરવા દો."

રાધાનાથે પત્નીને ઉત્તર આપ્યો કે: "રમાનાથની ઉમર હજી નોકરી કરવાને યોગ્ય નથી. હજુ તો તે ફક્ત અઢાર વર્ષનો નવયુવક છે. બે વર્ષમાં હવે તે યોગ્ય થઇ જશે. ઈશ્વરકૃપાથી આપણી એવી સ્થિતિ છે કે તેને બે વર્ષ ભણાવવો આપણને કઠિન પડશે નહિ. તે એવો તો તીવ્રબુદ્ધિનો છે કે, અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી તે પોતાની જાતેજ પોતાની પૂર્ણ ઉન્નતિ કરી લેશે."

રાધાનાથનાં આ વચનો તેની કર્કશા પત્નીની સમજમાં આવ્યાં નહિ. રાધાનાથે જ્યારે જોયું કે આ મૂર્ખ સ્ત્રીને કાંઇ સમજાવવી એ પથ્થર ઉપર પાણી રેડવા સમાન અથવા કંટકવનમાં પુષ્પો વેરવા સમાન છે, ત્યારે તે નિરાશ થઇને સૂવાને માટે ચાલ્યો ગયો.

૨

આજે જુલાઈની ૧૬ મી તારીખ છે. ગરમીની રજાઓ પૂર્ણ થઇ ગઈ છે. કૉલેજ ખુલ્લી થઇ છે. રાધાનાથ શાસ્ત્રી તેના કનિષ્ઠ બંધુને કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કરી

તેને સાથે લઈને કૉલેજ તરફ જવા લાગ્યો. રાધાનાથે પોતાની સ્ત્રી આગળ આ વાત પ્રકટ કરી ફી તેમજ કાયદાનાં પુસ્તકો માટે પચાસ રૂપિયા માગ્યા. રૂપિયાનું નામ સાંભળતાંજ તેની કર્કશા સ્ત્રી ક્ષુધાતુર સિંહણની માફક ગર્જવા લાગી. રાધાનાથે તેને સમાધાનસૂચક ઘણાં વચનો કહ્યાં; પરંતુ તેનો ક્રોધાગ્નિ શાંત પડયો નહિ. તેણે અત્યંત ક્રોધપૂર્વક કહ્યું કેઃ "સાપને દૂધ શા માટે પાઓ છો ? તમારૂં દૂધ પી મ્હોટો થયા પછી એ તમનેજ ડંસ દેશે. રમાનાથ દેખીતી અમૃત પરંતુ આંતર ઝેરી પ્રકૃતિનો છે તથા તેની પત્ની પણ ઘણી ચાલાક છે. હમણાં તે ઘણું અભિમાન કરે છે તોપછી જ્યારે રમનાથ વકિલ થશે ત્યારે તો તે પૃથ્વી ઉપર પગ પણ નહિ મૂકે ! મને તથા તમને આ ગૃહમાંથી હાંકી કહાડશે. કમાતાં કમાતાં વૃદ્ધાવસ્થા પણ આવી પહોંચી, તો એ તમારા કમાએલા બધા રૂપિયા રમાનાથને ભણાવ્યા સિવાય બીજે કયાં ગયા ? મ્હારી પાસે સમ ખાવાને એક રાતી પાઈ પણ નથી !"

પત્નીનાં આ વાકયોની રાધાનાથના મનમાં ઘણી લાગણી થઇ આવી. તેણે વિચાર્યું કેઃ "મૂર્ખ સ્ત્રીને સકળ સંપત્તિની વ્યવસ્થા સોંપી દઈ પુરૂષે તેને સ્વાધીન થઈ રહેવું એ પણ એક પ્રકારની મૂર્ખતા જ છે. ગમે તેમ હોય પણ રૂપિયા વિના ચાલી શકે તેમ છે ? શું કરવું તે સમજાતું નથી. કોઇની પાસેથી ઉછીના લેતાં શરમ આવે છે. અદ્યાપિ પર્યંત મ્હેં કોઇની પાસેથી એક પાઇની વસ્તુ પણ ઉધારં લીધી નથી, તોપછી હું કેવી રીતે કોઇની નિકટ જઈને લાંબો હાથ કરી શકું !"

છેવટે અનેક પ્રકારના વિચારો કરી રહ્યા પશ્ચાત્ રાધાનાથે પોતાની પાડોસમાં રહેતા પ્રાણનાથ દ્વિવેદી પાસે પચાસ રૂપિયા ઉછીના માગ્યા. પ્રાણનાથ ઘણોજ મિષ્ટભાષી હતો, પરંતુ તેનું મન કાંઇક વિચિત્રજ હતું. કોઇને પાઈ સરખી ઉછીની ન આપવી એવી તેણે પોતાના મન સાથે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. જ્યારે રાધાનાથે તેની પાસે રૂપિયાની માગણી કરી ત્યારે તેણે પોતાના બે હાથ જોડી કહી દીધું કે: "જૂઓ શાસ્ત્રીજી! પૈસા વિના સર્વ પ્રકારે હું તમને સહાય કરવા તૈયાર છું. તમે ક્યાં નથી જાણતા કે 'आहारे व्यवहारे च स्पष्टवक्ता सुखी भवेत्.' આમ છતાં જો તમે એક સરત કબૂલ રાખો તો હું તમને રૂપિયા આપી શકું!"

"શું શરત?" રાધાનાથે પ્રશ્ન કર્યો.

"જો આપ મને પચાસ રૂપિયા ઉપર મહિને એક રૂપિયો વ્યાજ આપો તો હું તમારા કહેવા પ્રમાણે રકમ આપવા તૈયાર છું. હમ્મેશાં સ્વાર્થ પાછળજ પરમાર્થ હોય છે."

છેવટે નિરૂપાયે રાધાનાથે પ્રાણનાથની સરતનો સ્વીકાર કર્યો. **ઉછીના પૈસા માગવા એના જેવું લજ્જાપૂર્ણ એક પણ કામ નથી. પ્રભુ!** એવો પ્રસંગ કોઈને પણ ન બતાવે.

'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' પ્રાણનાથે રાધાનાથને જે ઉછીના રૂપિયા આપ્યા તે વાત એ પોતાની પત્નીથી છુપાવી શક્યો નહિ; અને તેથી કરીને સ્ત્રી સ્વભાવાનુસાર પ્રાણનાથની પત્નીએ એ વાત પોતાની બેચાર સખીઓને પણ કહી; પરિણામ એ આવ્યું કે અંતે રાધાનાથની પત્ની સુધી આ ગુપ્ત વાત જઇ પહોંચી. ત્રીજેજ દિવસે રાધાનાથને તેનો માસિક પગાર પ્રાપ્ત થવાનો હતો.

તેને માસિક જે સાઠ રૂપિયા પગાર પ્રાપ્ત થતો હતો તે પ્રાપ્ત થતાંની સાથેજ પોતાની શ્રીમતીના કરકમળમાં અર્પણ કરી દેતો હતો; અને તેની શ્રીમતીજ સર્વેનો હિસાબ ચૂકવતી હતી.

૩

આજે બીજી તારીખ છે. રાધાનાથ પ્રાણનાથ દ્વિવેદીને તેના લ્હેણા રૂપિયા આપી સ્ટાંપ લઇ આવ્યા. બાકી રહેલા નવ રૂપિયા તેણે પોતાની શ્રીમતીને આપ્યા. શ્રીમતીએ પોતાના હાથમાં ફક્ત નવજ રૂપિયા આવતાં પ્રશ્ન કર્યો: "બાકીના એકાવન રૂપિયા ક્યાં છે?" આ પ્રશ્ન કરતી વખતે તેનો સ્વર કોઈ મહાવિદ્યાલયની મહેતીજીના જેવો હતો. રાધાનાથ સરળ સ્વભાવનો મનુષ્ય હતો. અસત્ય વાત તે કદાપિ બોલતો નહિ; આથી તેણે સત્ય વાત કહી દીધી. શ્રીમતીએ રૂષ્ટ થઇ કહ્યું: "હું જાણતીજ હતી કે, આ રમાનાથ અભ્યાસ કરી કરીને મ્હારા સર્વસ્વનો નાશ કરી નાખશે."

રાધાનાથે પત્નીને શાંત કરવા અનેક યત્નો કર્યા; પરંતુ તેનો એકેએક શબ્દ ક્રોધાગ્નિમાં ઉલટો ઘૃતનુંજ કામ કરતો હતો. છેવટે રાધાનાથે કહ્યું: "લે ત્યારે હું જાઉં છું. મ્હારા ગયા પછી તું કોના ઉપર ક્રોધ કરીશ?"

જ્યારે રાધાનાથ ઉપર્યુક્ત વચનો ઉચ્ચારી ચાલ્યો ગયો ત્યારે શ્રીમતીની કુદૃષ્ટિ તેની દેરાણી સરલાદેવી પ્રતિ ગઇ. તેણે સરલાને વાગ્બાણોથી વીંધી નાખવા માંડી કે એટલામાં રમાનાથ પણ આવી પ્હોંચ્યો; પરંતુ ધન્ય છે રમાનાથને કે તેણે પોતાના મુખમાંથી ભાભીને એક પણ કઠોર શબ્દ કહ્યો નહિ. ઉલટું પોતાની ભાર્યાને શાંત થઈ જવાનું સૂચવી તે પોતાના

વડિલબંધુપાસે દિવાનખાનામાં જઇને બેઠો. રમાનાથ પોતાના વડિલ ભ્રાતાને ચિંતાતુર જોઈ પોતાના મનમાં ઘણો દુઃખિત થયો. તેનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવ્યું. અશ્રુજળને છૂપાવવાને માટે તે અલ્પ સમય સુધી તો પુસ્તકને પોતાના મ્હોં આગળ ધરી રહ્યો, પરંતુ તેવી અવસ્થામાં તેનાથી નહિ બેસી શકાવાથી તે પુનઃ ઉઠીને બહાર ચાલ્યો ગયો. રાધાનાથની પત્નીએ આજે ગૃહમાં આહારાદિની કાંઈ પણ વ્યવસ્થા થવા દીધી નહિ. રાત્રે સકળ જન નિરાહાર વ્રત કરીને શયન કરી ગયાં. ગૃહસ્વામીનીએ પણ આજે કાંઇ આહાર કર્યો નહિ.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રમાનાથ પોતાના લૉ કલાસ (કાયદાના વર્ગ) માં જઇને બેઠો હતો. તે દિવસે તેનું મુખ ચિંતાતુર જોઈ તેના એક મિત્રે તેને પ્રશ્ન કર્યો: "કેમ રમાનાથ! આજે તમારા ચ્હેરા ઉપર ઉદાસી જણાય છે? મુખ હૃદયના આરસા જેવું થઇ રહ્યું છે. આજે શું પ્રકાર બન્યો છે તે કહે તો ખરો?"

રમાનાથે પોતાનો મનોગત ભાવ છૂપાવતાં કહ્યું: "કાંઇ નથી. સુસ્તીને લીધે એવો ભાસ થતો હશે."

"ના, ના, એમ તો કાંઈ નથી પરંતુ ત્હારે ત્હારો મનોગત હેતુ ગુપ્ત રાખવો હોય તો ભલે જેવી ત્હારી ઈચ્છા." આમ કહી તેનો મિત્ર શાંત થઇ ગયો.

રમાનાથનો સ્વભાવ એવો તો માયાળુ હતો કે જેથી તેના ઉપર તેના વર્ગના સકળ વિદ્યાર્થીઓની અપૂર્વ માયા તેમજ મમતા હતી; વળી આમ હોવાનું બીજું પણ એક કારણ એ હતું કે, રમાનાથ અધ્યયન કરવામાં પણ ઘણોજ નિપુણ

હોવાથી જો કોઇ વિદ્યાર્થીને કાંઇ સમજ ન પડતી તો તે રમાનાથ પાસે ખુલાસો મેળવતો. આ સકળ વિદ્યાર્થીઓ પૈકી એક વકિલનો પુત્ર શ્યામસુંદર, રમાનાથ ઉપર સર્વેના કરતાં વિશેષ હેત-પ્રેમ રાખતો હતો. રમાનાથની પણ શ્યામસુંદર પ્રતિ એવીજ મમતા હતી. બે ત્રણ વર્ષથી સાથેજ અભ્યાસ કરતા હોવાથી તેમના વચ્ચે જે નૈસર્ગિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો તે અપૂર્વ હતો. ઉભય એક બીજાને પોતાની ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત કહેવાને સહજ પણ સંકોચાતા નહિ. આજે શ્યામસુંદરે રમાનાથનું ચિંતાતુર મુખ જોઈ તેના મુખેથી બનેલી સકળ ઘટના જાણી લીધી અને ત્યાર પછી તેણે સ્વગૃહે જઈને પોતાના ખાનગી ખર્ચ માટે એકઠા કરેલા રૂપિયામાંથી એકાવન રૂપિયા લાવીને રમાનાથને ઘણાજ આગ્રહપૂર્વક આપ્યા.

૪

પત્નીના ક્રોધનો ભોગ થઈ પડેલો રાધાનાથ પોતાના દિવાનખાનામાં મ્લાનવદને બેઠો હતો હતો. રમાનાથે વડિલ બંધુ આગળ ઉપસ્થિત થઇ તેમને પ્રણામ કરી તેના ચરણોમાં એકાવન રૂપિયા મૂકી નમ્રતાથી સકળ હકીકત નિવેદન કરી. કનિષ્ઠ બંધુની હકીકત શ્રવણ કરતાં કરતાં તેનાં નેત્રોમાં પ્રેમાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં. રમાનાથનો પણ કંઠ રૂદ્ધ થઇ ગયો. અહા ! કેવો આદર્શમય ભ્રાતૃસ્નેહ !

અલ્પ સમય સુધી શાંતતાથી પ્રેમાશ્રુઓને વહન થવા દીધા પછી રાધાનાથે પ્રેમદર્શક સ્વરે પોતાના બંધુને કહ્યું: " રમાનાથ ! આ રૂપિયા તું જાતેજ જઇને ત્હારી ભાભીને આપી આવ. ત્હારા ભાગ્યથી ગૃહમાં શાંતિ થશે. તને આવો

નિઃસ્વાર્થી સ્નેહી મળ્યો છે એ ઘણા સૌભાગ્યની વાત છે! ભાઈ! આપણા દેશની સ્ત્રીઓ સુશિક્ષાના અભાવને લીધેજ સકુંચિત વૃત્તિઓવાળી થઈ ગઈ છે, માટે એમના બોલવા તરફ લક્ષ આપવા જેવું નથી.”

રમાનાથની ભાભી રૂપિયા પ્રાપ્ત થવાથી ઘણી ખુશી થઇ. પુનઃ ઘણા દિવસ સુધી તેના ક્રોધાગ્નિને સળગી ઉઠવાનો અવસર મળ્યો નહિ. રમાનાથ ખાનગી ભણાવવાનું રાખીને તેમાંથી પોતાની ફી ભરી દઈ વધારાના પચીસ રૂપિયા દર માસે તે પોતાની ભાભીને આપતો રહ્યો. આથી કરીને તે રમાનાથ ઉપર હવે ઘણીજ સંતુષ્ટ રહેતી હતી.

૫

દિવસોને વીતી જતાં વિલંબ લાગતો નથી. રમાનાથ કાયદાનો અભ્યાસ કરી એલ. એલ. બી. માં પાસ થઇ ગયાને લગભગ હવે એક વર્ષ થઇ ગયું છે. હવે તેને માસિક સો દોઢસો રૂપિયાની આવક પણ થવા લાગી. જે જે વાદી પ્રતિવાદીઓ એક વખત રમાનાથની પાસે આવતા તે તેની યોગ્યતા, બુદ્ધિની તિવ્રતા, સદ્‌વ્યવહાર તથા મિષ્ટ ભાષાથી એવા તો સંતુષ્ટ થઈ જતા કે, તેઓ રમાનાથનેજ પોતાનો વકિલ કરતા હતા. કોઇ કોઇ વાદી પ્રતિવાદી નવીન વકિલ જાણી કદાચ મ્હોટો કેસ તેને આપવાને ચહાતા નહિ, તોપણ બીજાની સાથે એને પણ વકિલ તરિકે નીમ્યા સિવાય રહેતા નહિ. એક પ્રખ્યાત વકિલ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા હોવાને લીધે અધિક શ્રમ કરી શકતો નહોતો. તેણે રમાનાથની યોગ્યતા સમજી જઇ પોતાના ન્હાના ન્હાના કેસ તેને સોંપવા માંડયા તથા તે

સાથે પોતાનાં અતિ કિંમતી કાયદાનાં પુસ્તકો તથા કાયદાના રિપોર્ટો ઉપયોગમાં લેવાની પણ તેને રજા આપી. આ સહાયતાથી રમાનાથની વકિલાત ઘણી ત્વરાથી માન પામવા લાગી. અલ્પ સમયમાંજ તે માસિક ત્રણુસેં રૂપિયા કરતાં પણ વધારે રકમ પેદા કરવા લાગ્યો. અનક જનની એવી ધારણા હતી કે દિનપ્રતિદિન તેની આવક વધતીજ જશે. તેનામાં એક મુખ્ય પ્રશંસનીય ગુણ એ હતો કે, તે જેનો કેસ લેતો તેની સકળ હકીકત ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરીને તથા સાક્ષિ વગેરેની હકીકત ઉપર પૂર્ણ વિચાર કરીને સર્વે આવશ્યક કાગળોનો બંદોબસ્ત કરી તે પોતાની પાસેજ રાખતો; તથા યથાસમય તેને જોઇને તે ઘણીજ ચાલાકીથી કેસ ચલાવતો હતો. જો કોઇ ગરીબ મનુષ્ય તેને વકિલ કરવા આવતો તો તેની વકીલાત વગર ફીએ કરતો હતો. ફોજદારી કેસો ચલાવવામાં પણ તે પ્રશંસા પામ્યો હતો. ધીમે ધીમે તેણે ફોજદારી કેસોમાં એટલી બધી નિપુણતા દર્શાવી કે, સેશન્સના મ્હોટા મ્હોટા કેસો તેની પાસે આવવા લાગ્યા. એક આરોપીને તેણે ફોજદારી કેસમાંથી મુક્ત કરાવ્યો તે બદલ તેને પોતાની ફીની રકમ ઉપરાંત ઇનામ તરિકે રૂપિયા પાંચ હજાર પ્રાપ્ત થયા. તે પોતે જે કાંઈ રૂપિયા પેદા કરતો હતો તે સઘળા પોતાની ભાભીનેજ સોંપતો હતો. તેનો ભાઈ તો સાધુ પ્રકૃતિનો હતો. તેણે તો પોતાની જીંદગીભરમાં અર્થ જેવી ચીજ પોતાની પાસે રાખીજ નહોતી. રમાનાથે પોતાને પુરસ્કારમાં પ્રાપ્ત થએલી પાંચ હજાર રૂપિયાની ગીનીઓ પૂજ્ય જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા, જે પ્રાતઃકાળની પૂજા કરી ઉઠયા હતા તેના

ચરણુ સમીપ મૂકી, હાથ જોડી નિવેદન કર્યું કેઃ "હું આપને એક વર્ષથી નિવેદન કરી રહ્યો છું કે, હવે આપને નોકરી કરવાની કાંઇ આવશ્યકતા નથી. છતાં આપ 'મ્હારી શારીરિક સ્થિતિ સારી છે તથા નોકરી કરવામાં મને કાંઈ કષ્ટ પડતું નથી' એમ કહીને મ્હારી વાત ઉપર ધ્યાન આપતા નથી; પરંતુ આપના ખર્ચ–ખુટણુ માટે હું આ રકમ આપના નામ ઉપર આજથી કોઈ બૅંકમાં જમા કરાવી દઉં છું. આ રકમના વ્યાજમાંથી આપ આપનું ખર્ચ–ખુટણુ જીવનપર્યંત ચલાવી શકશો. હવે આપની દૃષ્ટિશક્તિ પણુ મંદ પડી ગઇ છે. વળી હવે હું આપની સેવા–ચાકરી કરવા જેવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં અને ઈશ્વરે મને તેમ કરવાનો પ્રસંગ અર્પણુ કરેલો હોવા છતાં આપને કષ્ટ વેઠતા જોઉં એ અયોગ્ય છે."

ઘણુા સમય સુધી વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી રાધાનાથે નોકરીનો ત્યાગ કરવાનું સ્વીકાર્યું; પરંતુ જ્યારે તેમની પત્નીએ પતિની નોકરી ત્યાગ કરવા સંબંધીની ખબર જાણી ત્યારે તે ઘણીજ ઉદાસ બની ગઇ. તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કેઃ "હજી પતિ નોકરી કરી શકવાને સમર્થ છે. તો પછી ગૃહમાં હાથે કરીને શા માટે સાઠ રૂપિયાનું નુકસાન કરવું ? વળી જો આ પ્રકાર લોકોના જાણુવામાં આવશે તો તેઓ એમજ વાતો કરવાના કે, જે દિયરને કાયદાનો અભ્યાસ કરાવવાને માટે ફક્ત પચાસ રૂપિયા જેવી નજીવી રકમ આપવા બદલમાં ભાભીએ કલહ કર્યો હતો તેજ ભાભી પોતાના ધણી સાથે આજે દિયરની કમાઇ ઉપર પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરે છે."

યથાસમયે રાધાનાથે જ્યારે પોતાનો નિશ્ચય પત્નીને

જણાવ્યો ત્યારે તે બોલી: “ આપ નોકરીનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવો છો, પરંતુ મને તે યોગ્ય જણાતું નથી. આપણા કુટુંબનો ભાર આપણાજ ઉપર છે; વળી હાલ કમળાકાન્તની ઉમર ૭ વર્ષની છે તથા વિમળાની અવસ્થા દસ વર્ષની છે. થોડા સમય પશ્ચાત્ તેમના વિવાહપ્રસંગે ઘણું ખર્ચ કરવું પડશે........ ”

એકાએક રમાનાથ આજ સમયે ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. ભાભીનું અંતિમ વાકય તેને કાને પડયું હતું તેથી તેણે ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: “ ભાભી ! એ બન્નેને માટે તમે લેશ માત્ર પણ ચિંતા કરશો નહિ. આજ સુધીમાં હું જેટલા રૂપિયા કમાયો છું, તેમાંથી જે કાંઇ તમારી પાસે છે તે સકળ દ્રવ્ય તમારી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના ખર્ચ માટે તમારી પાસે રાખો. વળી હવેથી મ્હારી જે આવક આવશે તે આવકમાંથી એક વર્ષ સુધી દર માસે સવાસો રૂપિયા વિમળાના વિવાહ માટે બૅંકમાં જમા કરાવતો રહીશ. તમે મ્હારી વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખી મ્હારા વડિલ ભ્રાતાને નોકરીથી મુક્ત થવાની રજા આપો ”

રમાનાથનું આ કથન શ્રવણ કરી તેની ભાભી લજ્જિત થઈ તથા અસત્ય હાસ્ય કરી કહેવા લાગી: “ હવે જ્યારે તમે સર્વે લાયક થઈ ગયાં છો તો પછી હું કહેવા–સાંભળવા-વાળી કોણ ? તમારી વાતનો હું તેમજ એ કાંઈ ઓછાંજ અસ્વીકાર કરી શકીએ એમ છીએ. અમને તો હવે ફક્ત બબ્બે રોટલી મળી એટલે સંતોષ છે. હવે ગૃહસ્થાશ્રમનો સકળ ભાર તમારી ઉપરજ રહેલો છે. ”

છેવટે રમાનાથના કહેવા પ્રમાણે તેના વડિલ ભ્રાતા રાધાનાથે

નોકરીનો ત્યાગ કરી દીધો. સત્તાવિસ વર્ષ સુધી નોકરી કરવાના કારણને લીધે તેને માસિક પચીસ રૂપિયા સુધીનું પેન્શન પણ થઈ ગયું હતું, પરંતુ તેને હવે પેન્શન લેવાની આવશ્યકતા નહિ રહેલી હોવાને લીધે તેણે પાંચ પાંચ રૂપિયા માસિકની પાંચ શિષ્યવૃત્તિઓ નિયત કરીને જેની બીજી ભાષા સંસ્કૃત હોય એવા પાંચ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને એ પેન્શનમાંથી આપવાનો નિયમ કર્યો.

રમાનાથની સ્ત્રી સુશિક્ષિતા તેમજ સુશીલા હતી. પતિ-પત્ની ઉભય ઉત્તમ સ્વભાવનાં હોય એવો યોગ ભાગ્યેજ બની આવે છે. રમાનાથે જ્યારથી વકિલાત કરવા માંડી ત્યારથી વકિલાતની સઘળી આવક તેણે પોતાની ભાભીને આપી દેવા માંડી તોપણ તેની સુશીલા પત્નીએ તે માટે કોઇ પણ દિવસ હરકત ઉઠાવી નહિ, યા તો પતિના ઉપર ક્રોધ કર્યો નહિ. જ્યારે કોઇ આડોસપાડોસમાં રહેતી દ્વેષી સ્વભાવવાળી સ્ત્રી તેને કહેતી કે તું આ ગૃહમાં દાસીની માફક શા માટે કામ કરે છે ? ત્હારો ધણી પણ કેવો વિચિત્ર છે કે તે કમાઈ કમાઇને બધું ભાભીનેજ આપે છે ! ત્યારે રામનાથની ગૃહલક્ષ્મી સરલાદેવી આ વાત ઉપર ઘણુંજ હસતી તેથી પુનઃ તેને કોઇ કાંઈ પણ કહેતું નહિ. જ્યારે કોઈ સ્ત્રી સરલાદેવી પાસેથી પ્રત્યુત્તર મેળવવાને ઉત્સુક હોય ત્યારે સરલાદેવી એવો ઉત્તર આપતી કેઃ “ જેઠાણીનો સ્વભાવ સહજ કડવો હોય તેથી શું અમારે તેમના ઉપકારોને ભૂલી જવા ? મ્હારા સ્વામી ભાઇ તથા ભાભીને લીધેજ આટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. તેમની માતા તો તેમને ત્રણ વર્ષની વયના મૂકી

પરલોકવાસ કરી ગયાં હતાં. મ્હારાં જેઠાણીજીએજ અત્યાર સુધી તેમનું પાલન કર્યું છે; અને હજુ પણ તેમના ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખે છે. સહજ માથું દુઃખવા આવતાં તેઓ પોતાના હાથે તેમનું માથું દબાવે છે. ગૃહનું કામકાજ કરવામાં તેઓ મને પોતાનાથી બનતી મદદ કરે છે. સમગ્ર ગૃહનો ભાર તેમણે પોતાના ઉપર ઉઠાવી લીધો છે. વળી મ્હારા સ્વામી વકિલ બન્યા છે તે પણ તેમના વડિલ ભ્રાતાએ કરેલી સાહાય્યનુંજ પરિણામ છે. જો તેમણે અતિશય દ્રવ્યનો વ્યય કરી તેમને ભણાવ્યા નહોત તો તેઓ અત્યારે ક્યાંથી આટલી પ્રાપ્તિ કરી શકત? આથી કરીને અમારી બન્નેની ફરજ છે કે અમારાથી બની શકે તેટલી અમારે તેમની તાબેદારી ઉઠાવવી.”

એકાદ વખત આવી બુદ્ધિમત્તાનાં વચનો શ્રવણ કરવાનું સૌભાગ્ય રમાનાથને પણ પ્રાપ્ત થયું. તે પોતાની પ્રાણપ્રિયાની બુદ્ધિ જોઇ મુગ્ધ બની ગયો તથા પોતાના ભાગ્યને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. બે ચાર વખત સરલાદેવીનાં આ વચનો તેની જેઠાણીના સાંભળવામાં પણ આવ્યાં હતા. વાસ્તવિક રીતે રમાનાથ તથા સરલાદેવી પોતાનાં માતાપિતાની સમાન પોતાનાં વડિલોની અત્યંત પ્રેમથી સેવા-શુશ્રૂષા કરતાં હતાં. **જે ગૃહોમાં વૃદ્ધ પુરૂષોની આવી રીતે સેવા-શુશ્રૂષા થાય છે એ ગૃહોને ધન્ય છે!**

પ્રભુ! આવો આજ્ઞાધીન બંધુ સર્વેને આપે એવી પ્રાર્થના સાથે આ વાર્તા પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

૧૦—નિર્ભાગી નિર્મળા.

૧

પિતાએ ક્રોધદર્શક સ્વરે રક્તનેત્ર કરી કહ્યું: "જ્યારે અમારાં વચનો ત્હારાથી સહન કરી શકાતાં નથી ત્યારે તો તું અમારા ગૃહમાંથી ચાલ્યો જા. ત્હારો આવો મિજાજ અમારાથી સાંખી શકાશે નહિ."

માતા પાસેજ ઉભી હતી. તે પોતાના પતિની વાતમાં વાત મેળવી બોલી ઉઠી: "આપણા ગૃહમાં આવી વહુ કદાપિ આવી નહોતી. આવતાંની સાથેજ તેણે આપણા પુત્રના કાનમાં કોણ જાણે કેવોએ મંત્ર મૂકી દીધો છે કે, જેથી કરીને તે રાત્રિ દિવસ તેમના કહ્યા પ્રમાણેજ કર્યા કરે છે. જે છોકરાના મ્હોંમાંથી આપણી આગળ પૂર્વે એક અક્ષર પણ નહોતો નીકળી શકતો, તેજ છોકરો આજે પોતાની પત્નીનો પક્ષ લઇ આપણી સાથે લડવાને તૈયાર થયો છે! કેમ ન થાય? કળિયુગ આવ્યો છે ને?!"

માતાપિતાનાં વચનો શ્રવણ કરી મસ્તક નીચું નમાવી શશિકાંત ચાલ્યો ગયો; કારણ તેણે એમ વિચાર્યું કે: "જો હવે આ સ્થળે વિશેષ સમય ઉભો રહીશ તો માતાપિતા હજી કોણ જાણે કેવાંએ કઠોર વચનો કહેશે, તથા યદા કદાચિત્ જો એ વચનો બીમાર સ્ત્રીના કાન ઉપર પડશે તો તેને વિશેષ કષ્ટ થશે."

પોતાના ગૃહમાં જઇને શશિકાંતે જોયું તો નિર્મળા બિછાના ઉપરથી ઉઠી દ્વારની પાસે બેસી બહાર દૃષ્ટિ કરી રહી હતી. તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું હતું. સ્વામીના ચરણોનો અવાજ શ્રવણ કરી તેણે પોતાનું મુખ ફેરવી લીધું. શશિકાંતે કહ્યું: "નિર્મળા! દ્વાર પાસે કેમ બેઠી છે? ત્યાં બેસવાથી ત્હારા શરીરને ઠંડી લાગશે."

મહામુશિબતે હૃદયાવેગને છુપાવી પોતાનાં નેત્રો તેમજ મુખ ઉપર હાસ્યનો દેખાવ લાવીને નિર્મળાએ કહ્યું: "હવે હું પ્રથમના જેટલી બીમાર નથી. રાત્રિ દિવસ શય્યા ઉપર પડી રહેવાથી મ્હારો જીવ કંટાળી જાય છે. આથી કરીને સહજ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અહિં આવીને બેઠી છું."

મુખ એ હૃદયનો આરસો છે. તેના ઉપરથી હૃદયના ભાવ ગમે તેટલા છુપાવ્યા છતાં છુપાઈ શકતા નથી. શશિકાંત પત્નીના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થએલા ભાવને જોઇને તેનું અંતર સમજી ગયા સિવાય રહ્યો નહિ. તેને ખાત્રી થઈ ગઇ કે નિર્મળાએ માતાપિતાનાં કઠોર વચનો સાંભળ્યાં છે. એક દીર્ઘ શ્વાસ નાખીને તેણે કહ્યું: "શું ડૉકટરે કહ્યું છે, તે ત્હારી ધ્યાન બહાર ગયું કે?"

નિર્મળાએ હાસ્ય કરી કહ્યું: "ડૉકટરોની સઘળી વાતો માન્ય કરવી જોઇએ નહિ. એ લોકો રોગ થોડો હોય તોપણ વધારે સૂચવે છે; ઘરમાં ને ઘરમાંજ એવા નિયમોને કેવી રીતે પાળી શકાય?"

આવા સમયે પણ નિર્મળાના મુખ ઉપર હાસ્યની રેખાઓ જોઇને શશિકાંતનું હૃદય ટુકડે ટુકડા થઈ ગયું. તે સમજી

ગયો કે પત્નીનું હાસ્ય પોતાને ભૂલાવવાને માટે છે. એકાએક તેના મુખમાંથી એક અક્ષર સુદ્ધાં નીકળી શક્યો નહિ. અનિમેષ નયને તે નિર્મળાના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો.

સ્વામીના હૃદયના ભાવને જાણી જવાથી નિર્મળાને પણ દુઃખ થયું. વંટોળિયાના સપાટાથી ઘનઘોર વાદળ વેરાઈ જાય, તેમ પતિના હૃદયનો અંધકાર દૂર કરવાને માટે તેણે મંદ હાસ્ય કરી કહ્યું: "શું વિચાર કરો છો? શું હું મરી જઇશ?"

નિર્મળાએ જે પ્રશ્ન કર્યો તે સંબંધીજ શશિકાંત વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. રોગને લીધે નિર્મળાની એવી દશા થઈ હતી કે જે દશાને જોઇને પથ્થર જેવું હૃદય પણ દ્રવીભૂત થઈ એક વખત પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કર્યા સિવાય રહે નહિ. બિચારી નિર્મળાનો પ્રાણ કાચા સૂતરને તાંતણે બંધાઇ રહ્યો હતો–'જેમ વિકસિત ગુલાબનું પુષ્પ આંગળીવડે સહજમાં ચૂંટાઇ જાય તેમ નિર્મળા પણ કાળની સહજ આંગળીના આઘાતથી પ્રાણ વિનાની થઈ જશે.' વળી ડૉકટરે પણ કહ્યું છે કે: "રોગીની દશા અધિક ખરાબ થઈ ગઇ છે. આવી દશામાં અન્ય કોઈ સ્થળે હવાફેર માટે ગયા સિવાય પ્રાણનું સંરક્ષણ થવું એ અસંભવિત છે. અહિં વિશેષ સમય રહેશો તો તેને ક્ષયરોગ થતાં વિલંબ થશે નહિ."

જ્યારથી શશિકાંતે ડૉકટરનાં એ વચનો શ્રવણ કર્યાં છે ત્યારથી તે જ્યારે પત્નીના પ્રતિ જુએ છે ત્યારે આકુળ–વ્યાકુળ બની જાય છે. એજ નિર્મળા વિવાહને દીવસે બ્રહ્માની સૃષ્ટિના એક સુંદર નમૂના સ્વરૂપ હતી! કમનસીબ વિધવાની તે એકની

એકજ કન્યા છે. સ્વામી તથા ચાર પાંચ પુત્રીઓના પરલોક પહોંચી જવાથી તેની દુઃખિ માતાએ અત્યંત દુઃખથી પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી રાખ્યો હતો. લગ્નને બીજે દિવસે જ્યારે કન્યાને વિદાય કરવાનો સમય આવ્યો ત્યારે નિર્મળાની માતાએ દુઃખપૂર્વક જે વચનો કહ્યાં હતાં તે શશિકાંતને આ સમયે યાદ આવ્યાં. તેણે કહ્યું હતું કેઃ “ સર્વે સ્વજનોને તો મ્હેં યમના હાથમાં સોંપી દીધા, પરંતુ હવે નિરાધારના આધાર સ્વરૂપ આ એક કન્યા છે તે હું તમને સોપું છું. એ મ્હારી આંખોની કીકી સમાન છે માટે અભાગિની સાસુ ઉપર કૃપાં કરી તેની **નિર્ભાગી નિર્મળાનું** પ્રેમપૂર્વક પાલન કરજો. ”

આ સર્વ યાદ આવતાંજ શશિકાંતનું રોમેરોમ કંપી ઉઠયું. છેવટે તેણે બીજો ઉપાય નહિ જોવાથી પત્નીને પોતાની સાથે હવાફેર કરવા માટે લઇ જવાની પિતા પાસે સંમતિ માગી. પુત્રની વાતને શ્રવણ કરી પિતાએ મહાઉદાસી સાથે કહ્યું: “ શું તને મ્હારી પાસે એટલા બધા પુષ્કળ પૈસા જણાય છે કે તું એ માટે સંમતિ માગે છે ? ”

માતાએ કહ્યું: “ રોગ થયો છે તો મટી જશે. તેને માટે આવી રીતે આકાશ પાતાળને એક કરી નાખવાની શું જરૂર ? શું અમે પણ કોઇ સમયે બીમાર નથી થતાં ? અમને તો કહિએ હવાફેર કરવા જવું પડતું નથી ! ”

સ્નેહમયી માતા તેમજ પિતાના મુખથી આવાં સ્નેહહીન વચનો શ્રવણે પડતાંજ શશિકાંતના હૃદય ઉપર દુઃખનો સખ્ત આઘાત થયો. તેની બંને આંખો જળપૂર્ણ થઈ ગઈ. એ સારૂ

કરીને તે પોતાની સ્નેહી પત્ની પાસે ગયો. નિર્મળાએ પતિની સર્વ અવસ્થા સમજી જઈ કહ્યુંઃ “ મ્હારે માટે આટલી બધી ફિકર રાખવા જેવું ક્યાં છે ? ”

“ નિર્મળાઃ–”

“ કેમ ! શું હું મરી જઇશ એમ તમે ધારો છો ? નહિ નહિ એવું ધારશો નહિ. જુઓ હવે તો મ્હારી પ્રકૃતિ સુધરતી જાય છે. આ પ્રાણુ કાંઇ સહજમાં ચાલ્યો જાય એમ નથી. તમે નિડર રહો.”

સ્વામીનાં નેત્રોમાં ભરાઇ આવેલાં આંસુ જોઇને નિર્મળાની છાતી ફાટી જતી હતી; છતાં તે પોતાના અધીર મનને મહા મહેનતે રોકીને સ્વામીને સમજાવવાનો યત્ન કરવા લાગી. સ્વામીને શાંત રહેલા જોઈ તેણે પ્રશ્ન કર્યોઃ–“ હવે હું ઘણીજ સારી થતી જાઉં છું. તમને અત્યારે જે નિર્બળતા જણાય છે તે ખાનપાન શરૂ કર્યાથી દૂર થઈ જશે. આવી રીતે ચિંતા કરવી ઉચિત નથી. તમે સમજુ હોવા છતાં આ પ્રમાણે કરો એ અયોગ્ય છે. હવે તમારે તમારા અભ્યાસ પ્રતિ વિશેષ લક્ષ આપવું જોઇએ. વધારે નહિ તો એમ. એ. પાસ કરી લેવાય એટલે બસ.”

શશિકાંતનાં નેત્રોની વિકળતા નિર્મળાનાં ઉપલાં વચનોથી બદલાઈ નહિ. તે વિચારી રહ્યો હતો કેઃ “ન કરે નારાયણ ને નિર્મળા હતી નહતી થઈ જાય તો–? એવું થાય તો મ્હારે તેની માતાને શું કહીને સમજાવવી ? એ વિધવાનો જીવન આધાર ફક્ત આ–તેની એકની એક પુત્રી સિવાય અન્ય કોઇ નથી. શું તેને હું એમ કહી શકીશ ખરો કે જેવી રીતે મ્હેં

તમારી નિર્મળાને રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પ્રમાણે હું તેને રાખી શકયો નહિ અને મૃત્યુરૂપી ચોરો તેને ચોરી ગયા ! અરેરે ! નિર્મળાના જીવન-સંરક્ષણ માટે હવે ઉપાય ! હરિ ! હરિ !”

૨.

નિર્મળાની સાસુ એક સમયે શાક સુધારી રહ્યાં હતાં, ત્યારે મહામુશિબતે ભીંતની સાહાય્યથી નિર્મળાએ સાસુ પાસે જઈને કહ્યું:-“ મા—”

સાસુનું મુખ જોતાંજ નિર્મળા સમજી ગઈ હતી કે આજે કાંઈ રંગ સારો જણાતો નથી. તેણે સાસુજીની પાસેથી છરી લઈને શાક સુધારવા ઈચ્છયું, પરંતુ સાસુએ ભયંકર મુદ્રા ધારણ કરી વ્યંગ વચનો કહ્યાં કે: “ રહેવા દે, તું રોગી છે. હમણાં ત્હારી અવસ્થા કામ કરવા જેવી નથી. ”

નિર્મળાની છાતી કંપવા લાગી. કંપિત સ્વરે તેણે કહ્યું: “ માતા ! તમો શા માટે ચિંતા રાખો છો ? પૂર્વ કરતાં હવે મને કાંઈક આરામ છે; લાવો, બાકી રહેલું શાક હું સુધારી આપું !”

“ ના, તું ત્હારે જઈને સૂઈ જા. શ્રમ કરવા જઈશ તો પ્રકૃતિ વિશેષ બગડશે. ”

“ ના બા, એટલામાં શાની પ્રકૃતિ બગડી જાય એમ છે ! ”

“ જો પાછો દુરાગ્રહ કરવા માંડયો ! જા અહિંથી જતી રહે. શશિ જોશે તો ક્રોધે ભરાશે. ”

નિર્મળા સમજી ગઈ કે આ પ્રેમનો નિષેધ નથી; પરંતુ પતિના ઉપર ચડેલા ક્રોધનો નિષેધ છે. તે શાંતિથી બેસીજ રહી.

સાસુના શરીરમાંથી એક પ્રકારની જવાળા નીકળી રહી

હતી. તેમણે કહ્યું: “ કેમ નથી સાંભળતી કે ? આટલી બધી ઠંડીમાં અહિં શા માટે બેઠી છે ? ત્હારા ઓરડામાં જઇને શા માટે સૂઇ જતી નથી ? ”

કરૂણ સ્વરે નિર્મળાએ કહ્યું:—“ મને થોડા સમય સુધી અહિં બેસવા દો. ઠંડીથી કશું થનાર નથી. ઓરડામાં સૂઈ રહીને મ્હારો જીવ છેકજ કંટાળી ગયો છે. ”

સાસુએ પુનઃ કહ્યું:—“ કેમ ? શશિ ક્યાં ગયો ? તે વહુની પાસે શા માટે નથી બેસી રહેતો ! ”

જો હૃદયભેદક વચનોથી મનુષ્યોનું મૃત્યુ થતું હોત તો આ સમયેજ નિર્મળાનો પ્રાણ પ્રયાણ કરી ગયો હોત. તેના હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થવા લાગ્યું. તેનો શ્વાસ અટકી જવા લાગ્યો. તેને પોતાની આસપાસ સર્વ દિશાઓમાં અગ્નિ સળગતો હોય તથા પોતે તે અગ્નિનો ભોગ થઈ પડી હોય એમ લાગ્યું. સ્વામીના ઉપર તેને કાંઇક ક્રોધ આવ્યો; કારણકે તેનો સ્વામી આઠે પ્રહર તેની શય્યાસમીપ બેસી રહેતો હતો. સ્નાન કરવાનું—ખાવાપીવાનું ભૂલી લેખન વાચનને તિલાંજલી આપી પોતાની વ્યાધિગ્રસ્ત પત્નીની પાસેજ બેસી રહી પત્નીની સેવા—શુશ્રૂષા કરતો હતો. આ સબંધી લોકોમાં પણ એટલી બધી ચર્ચા ચાલી રહી કે દુનિયામાં મ્હોં બતાવતાં પણ તેને શરમ આવવા લાગી.

નિર્મળાને પણ સાસુનાં વચનોથી પતિની વર્તણુંક માટે ઘણું લાગી આવ્યું. વિચાર કરતાં કરતાં તેને પોતાને અલ્પ સમયમાંજ મૂર્છા આવશે એમ લાગ્યું. આથી કરીને એવી સ્થિતિમાં સાસુ પાસે બેસવું ઉચિત નથી એમ ધારી તે ઉઠીને

ઉભી થઈ તથા જે પ્રમાણે દિવાલની સહાય્યથી આવી હતી તેજ પ્રકારે પોતાના શયનાલયમાં જઇને સૂતી. તેના કાનમાં કોઈ પ્રકારના ભણકારા થતા હતા. મસ્તકની પીડા વધી પડી. પલંગપર પડી પડી તે અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગી. વિચાર કરતાં કરતાં તે સ્વતઃ બોલવા લાગીઃ “ મ્હારા ગૃહનાં સકળ સ્વજનોનો નાશ થયો તોપછી મ્હારો શા માટે ન થયો ? ” આટલું બોલી રહ્યા પછી તુરતજ તેને પોતાના સ્વામીનો સ્નેહ યાદ આવ્યો. પુનઃ તે બોલીઃ “ અહા ! આટલો સ્નેહ, આટલી સેવા–કઇ સ્ત્રી પોતાના પતિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે ? ”

જ્યારે પણ સ્વામીનો સ્નેહ યાદ આવતો ત્યારે કોઇ પણ વખત તેનું મુખ આનંદી થયા વિના રહેતું નહિ. એવા સ્વામીના હૃદયપર તેના મૃત્યુથી કેવા પ્રકારનો સખ્ત આઘાત થશે ? આ વિચારથી નિર્મળાના નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યું.

એટલામાં કોઇનાં પગલાંનો અવાજ નિર્મળાના કાન ઉપર પડયો. સ્વામી આવતા હશે, એવા વિચારથી તેણે પોતાનાં આંસુને સાફ કરી તકિયામાં પોતાનું માથું નમાવી સ્વામીના આગમનની રાહ જોવા માંડી. અલ્પ ક્ષણમાંજ શશિકાંતે ઓરડામાં આવીને પોતાના હાથમાંના રૂમાલમાં બાંધેલો મેવો છોડીને ટેબલ ઉપર મૂકવા માંડયો. બે ચાર દિવસથી શશિ-કાંતની મુખમુદ્રા બદલાઇ ગઈ હતી. તેની ગૌર કાંતિ મલિન થઇ ગઇ હતી. તેનાં નેત્રોની નીચે એક કાળો ડાઘ પડી રહ્યો હતો.

મેવાને ટેબલ ઉપર મૂકી શશિ ઘડીઆળ તરફ જોઇને

વ્યગ્ર કંઠે બોલી ઉઠયો: " અરે ! આઠ તો વાગી ગયા ! નિર્મળા શું હજી સુધી ત્હેં દવા પીધી નથી ? "

" રહેવા દો–હવે હું દવા પી.... " નેત્રમાંના જળને સાફ કરવા છતાં નિર્મળા પોતાના સ્વરને સ્પષ્ટ કરી શકી નહિ.

એક ન્હાના કાચના પ્યાલામાં દવા નાખીને શશિકાંત નિર્મળાની શય્યાસમીપ ગયો. પત્નીના મુખ ઉપર વિખરાયલા કેશગુચ્છોને યથાસ્થાન કરી તેણે કહ્યું: " લે પ્રિયા ! આ દવા પી જા જોઇએ. "

નિર્મળા પતિના મુખ તરફ જોવા લાગી. અલ્પ સમય સુધી આ પ્રમાણે અનિમેષે સ્વામીનું મુખદર્શન કરી રહ્યા પછી તેણે કહ્યું: " નહિ નાથ; કૃપા કરી હવે મને દવા ન પાઓ. દવાથી હું છેકજ કંટાળી ગઈ છું, વળી હવે હું દિવસે દિવસે સારી થતી જાઉં છું; તોપછી દવાઓના શીશા ગળામાં રેડવાની શી જરૂર છે ? "

" ત્હેં દવા નથી પીધી માટે હું પાઉં છું "

" હા મ્હેં નથી પીધી, જો જરૂર જેવું હોત તો હું પોતેજ શા માટે ના પી લેત ? "

સ્વામીના મલિન મુખ ઉપર આ સાંભળીને એકાએક અધિક મલિનતા છવાઈ ગઈ. તેનું મુખ એટલું બધું લેવાઈ ગયું કે નિર્મળા પતિની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ વર્તી શકી નહિ. તેણે દવા પીધી.

૩.

બીજે દિવસે ડૉકટરે આવી નિર્મળાને માટે એક નવી દવા તૈયાર કરી શશિકાંતને કહ્યું: " હવા ફેર કરવા જવાનું નક્કી કર્યું ? હું તમને વારંવાર કહ્યા કરૂં છું કે એકલી દવાથીજ

આરામ થવો અશક્ય છે. હવે વિલંબ કરશો તો અનિષ્ટ પરિણામ આવશે.”

ડૉકટરનાં આ વચનોથી શશિકાંતનું કાળજું ફાટી ગયું. તે બિચારાનું મ્હોં લેવાઈ ગયું. પત્નીને હવાફેર માટે લઈ જવાને એ અશક્તિવાન હતો. માતાપિતા આગળ જો એ વાત કહાડતો તો તેના કહેવાપર લક્ષ અપાતું નહિ. તેના હાથમાં રૂપિયા પણ નહોતા. તે કમનસીબ હતો, દરિદ્ર હતો.

પત્નીને હવાફેર માટે લઈ જવાની તેને ઘણીજ ઇચ્છા હતી. તે ઘણા સમયથી વિચાર કર્યા કરતો હતો કે કયો ઉપાય કરીને પત્નીને હવાફેર માટે લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવી? પરંતુ અંતે તે એકકે ઉપાય કરી શકતો નહિ. તેને પોતાના ભાગ્ય ઉપર ઘણું લાગી આવતું, પરંતુ લાચાર!

ઈચ્છા અનિચ્છાએ નહિ જેવો આહાર કરી, પુસ્તકને હાથમાં લઇ શશિકાંત ગૃહની બહાર નીકળી પડયો. બહાર જતી વખતે તેણે આતુરતાથી પત્નીપ્રતિ દૃષ્ટિ કરી. નિર્મળા તે સમયે નિદ્રાધીન હતી. આ સમયે નિર્મળાને ગાઢ નિદ્રા આવી નહોતી, પરંતુ અત્યંત દુર્બળતાથી તેની સકળ ઇંદ્રિયો શિથિલ થઇ ગઈ હતી. તેની બન્ને આંખો કોઈ કોઈ સમયે ઝૂકી જતી હતી, તો કોઈ સમયે અર્ધી ખુલ્લી જતી હતી. અર્દ્ધ નિદ્રિત તેમજ અર્દ્ધ જાગ્રતાવાસ્થામાંજ તેનો સકળ સમય વ્યતીત થતો હતો. આવી અવસ્થામાં પણ જ્યારે શશિકાંત પાસે હોય ત્યારે તેના શરીરમાં કોણ જાણે કયાંથી કોઈ એક પ્રકારની વિદ્યૂત્-શક્તિ આવી પહોંચતી હતી; અને વાત તથા હાસ્યની રેખા ભરતીના જળની પેઠે તેના વદન ઉપર ફૂટી નીકળતી હતી.

શ્વસુર બહારના ઓરડામાં ભોજન કરવા બેઠા હતા. સાસુ પાસે બેઠી બેઠી વિષપૂર્ણ વચનો ઉચ્ચારી રહી હતીઃ-" જુઓ, વહુના ફંદામાં ફસાઈ જઈ શશિએ પોતાના અભ્યાસનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. રાત્રિ દિવસ તે વહુજીનું મ્હોં જોઈનેજ બેસી રહે છે."

શ્વસુરે કહ્યુંઃ-" અરે! એ વાતનું તો જાણે ઠીક છે, પરંતુ તું નથી જોતી કે રાત્રિ દિવસ એ ડૉકટરને બોલાવ્યા કરે છે! એટલા બધા રૂપિયા તે કયાંથી કહાડવા? આવું ખર્ચ તો નવાબના ગૃહમાં પણ ન ચાલી શકે."

સાસુએ કહ્યુંઃ-" પ્રથમથીજ મ્હેં તમને કહ્યું નહોતું કે જોઈ વિચારીને વિવાહ કરજો. આમ છતાં તમોએ મ્હારી વાત પ્રતિ દુર્લક્ષ્ય કર્યું તેનુંજ આ પરિણામ!"

આ સકળ વચનો નિર્મળાના શ્રવણે પડયાં. આ વચનોએ તેના મર્મપ્રદેશ ઉપર એવો તો આઘાત કર્યો કે જેથી તેનાં નેત્રોમાંથી અનેક અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. રૂદન કરતાં કરતાં તેણે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરી કેઃ-" હે પ્રભુ! હે નારાયણ! મ્હેં એવાં તે શાં પાપ કર્યાં છે કે જેથી કરીને તમે મને આટલું બધું દુઃખ દો છો! હવે આ રોગની જ્વાળાને હું સહન કરી શકતી નથી. મને સારી કરો યા તો આપના ચરણમાં સ્થાન આપો.

સંધ્યાસમયે સ્વામીએ આવી નિર્મળાના શિર ઉપર હાથ મૂકી કહ્યુંઃ-" નિર્મળા-"

નિર્મળાએ સ્વામીના દુઃખી વદન પ્રતિ નજર કરી. શશિકાંતને પત્નીનાં નેત્રો સૂજી આવેલાં જણાયાં, છતાં તેણે ધૈર્ય

ધારણ કરી કહ્યુંઃ–" નિર્મળા ! આજે હું ત્હારે માટે નવી દવા લાવ્યો છું–અનેક દુકાનોએ ફર્યો ત્યારેજ તે મળી છે. આ દવા ઘણીજ ઉત્તમ છે. લે આ પી."

નિર્મળા અનિમેષ નયને પતિના વદન પ્રતિ જોઈ રહી. શશિકાંતે પુનઃ કહ્યું:–" નિર્મળા ! આ દવા પી. વખત ન ગુમાવ."

નિર્મળાએ પોતાનું મુખ અન્ય દિશા પ્રતિ ફેરવ્યું. પત્નીને આ પ્રમાણે કરતી જોઈ શશિકાંતે પ્રશ્ન કર્યોઃ " વ્હાલી ! આમ મુખ શા માટે ફેરવે છે ? શું તું આ દવા પીશ નહિ ? "

નિર્મળાએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસની સાથે કહ્યું: " ના."

શશિકાંતે કહ્યું:–" શા માટે નહિ પીએ ? શું મ્હારા ઉપર તું ક્રોધે ભરાઈ છે ? "

" ના. "

" ત્યારે ? "

નિર્મળાએ પુનઃ પોતાનું મુખ સ્વામીના પ્રતિ ફેરવ્યું, તથા ગદ્‌ગદ્ કંઠે તેણે કહ્યું:–" પ્રભુ ! હવે મને દવા પાઇ પાઇને શા માટે અકળાવો છો ? મ્હારી પ્રકૃતિ સુધરતી જાય છે છતાં તમે મ્હારાં વચનોપ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં આખો દિવસ દવા ને ડૉકટરનીજ ધમાલ કર્યા કરો છો. ડૉકટરને ફી ભરવામાં તથા દવાઓ ખરીદવામાં કેટલા બધા રૂપિયા પાણીની માફક ચાલ્યા જાય છે ! હવે જો દવા પાઇ પાઇને મને દુઃખી કરશો તો......" પોતાનું વાકય પૂર્ણ ન કરતાં નિર્મળા રડી પડી.

શશિકાંતે નિર્મળાની શય્યા ઉપર બેસીને તેનું શિર પોતાના ખોળામાં લીધું; તથા અત્યંત સ્નેહપૂર્વક તેણે પોતાનો હાથ

પત્નીના મ્લાન મુખ પર ફેરવતાં કહ્યું: "નિર્મળા..."

નિર્મળા પોતાના બગલમાંના તકિયાને ઘણીજ મજબૂતાઈથી પકડી દિવાલ તરફ દૃષ્ટિ કરી બોલી: "નહિ, હું નહિ સાંભળું, હવે તમારી એક પણ વાત હું સાંભળનાર નથી. આટલું આટલું મ્હેં તમને કહ્યું......"

તૂટક સ્વરે શશિકાંતે પ્રશ્ન કર્યો: "તેં શું કહ્યું છે નિર્મળા ?"

નિર્મળાએ ઉત્તર આપ્યો: "રાત્રિ દિવસ—ચોવીસે કલાક તમે મ્હારી પાસે બેસી ન રહો. તમે અહિંથી જાઓ. શું તમારે કાંઈ કામ પણ નથી ? અભ્યાસ પણ નથી કરવો ? શા માટે તમે હવે કોઈ પણ દિવસ કૉલેજમાં જતા નથી ?"

શશિકાંત નિર્મળાનાં વચનોનું કારણ અનુમાનથી સમજી ગયો. તેને ખાત્રી થઈ ગઇ કે, "બે ચાર દિવસથી ગૃહમાં જે વાતાવરણ ફેલાઇ રહ્યું છે તેજ વાતાવરણનો પ્રભાવ નિર્મળાના ઉપર પણ જામી ગયો છે. આથી કરીનેજ તે ડૉકટરની, દવાની, રૂપિયાની તથા અભ્યાસની વાત કહાડે છે."

આ વિચારથી ક્રોધની એક પ્રચંડ જવાળા વિદ્યુતની માફક શશિકાંતના હૃદયમાં લાગી ગઇ; પરંતુ તેના પોતાના ક્રોધાગ્નિમાં તે જાતેજ બળી મરવા લાગ્યો.

પોતાના ક્રોધને છૂપાવીને શશિકાંતે કહ્યું:—"બહુ સારૂં, હવે હું અભ્યાસ કરવા જાઉં છું—વળી ત્હારી પાસે પણ હવે હું આખો દિવસ બેસી રહીશ નહિ; પરંતુ પ્રથમ તું આ દવા પી જા. ત્યાર પછી તું જોજે કે હું ત્હારાં વચનોને માન્ય કરૂં છું કે નહિ."

"ના; મ્હેં તો તમને પ્રથમથીજ કહી દીધું છે કે, હું હવે દવા પીનાર નથી."

"ત્યારે શું તું આ દવા નહિજ પીએ કે?"

"મને ક્ષમા કરો. દવા પીવાથી તો હવે ઉલટો મ્હારો જીવ વહેલો જશે."

તુરતજ શશિએ નિર્મળાના મસ્તકને પોતાના ખોળામાંથી ઉંચું કરી શય્યા ઉપર રાખ્યું તથા તે ઉભો થઈ બોલ્યો: "નહિ પીએ? ઠીક છે ના પીશ; પરંતુ તું જાણે છે કે તું દવા નહિ પીએ તો હું કેટલો બધો નિરાશ થઈશ! મને એમ દુઃખી કરીનેજ તું પ્રસન્ન થઇશને?"

નિર્મળાએ જોયું કે પતિનું મુખ લાલ બની ગયું છે, બન્ને નેત્રો પણ લાલચોળ થઈ ગયાં છે; તે જાણતી હતી કે પતિને નારાજ કરવાથી એ બહુજ દુઃખી થશે.

છેવટે નિર્મળા સમજી ગઈ કે આવી અવસ્થામાં પતિનું કહેવું માન્ય રાખવુંજ જોઇએ. આમ વિચારી તે મહા મુશિબતે સ્મિત હાસ્ય કરતી બોલી:—"હા, હું અવશ્ય પ્રસન્ન થઈશ; પરંતુ એતો કહો કે તમે આટલા દિવસથી એ વાતને કેમ નહોતા સમજતા કે તમારા દુઃખી થવાથી હું પ્રસન્ન થઈશ? જો પ્રથમથીજ તમે આવું સમજતા હોત તો મ્હારે આટલું બધું દુઃખ શા માટે સહન કરવું પડત."

નિર્મળાનાં આ વચનોનો શશિકાંતે કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે અનિમેષ નયને પત્ની પ્રતિ જોઇ રહ્યો.

નિર્મળાએ પુનઃ કહ્યું: "કેમ નારાજ થાઓ ને! મને પ્રસન્ન પણ કરોને!"

શશિકાંતને પોતાના મુખમાંથી બહાર પડેલાં વાકયોમાટે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, "નિર્મળા નિર્બળ છે; અને આવી નિર્બળ અવસ્થામાં આવાં વચનો તેની નિર્બળતામાં વૃદ્ધિ કરશે" આમ વિચારી તેણે કહ્યું: "લે દવા પી જા."

નિર્મળાએ દવા પીધી. પી રહ્યા પછી કહ્યું: "આ દવા તો પીવામાં ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ છે. એટલી બધી મિષ્ટ છે કે પીતાંની સાથેજ ગળું બળી જવા લાગ્યું. કોઇ અંગ્રેજની દુકાનેથી ખરીદી હોવી જોઇએ!"

શશિએ ઉત્તર આપ્યો: "હા એમજ છે."

નિર્મળાએ વિચાર્યું કે "તેણે પોતાનાં એક બે વચનોમાંજ પતિનો પૂર્વનો ક્રોધ ભુલાવી દીધો છે. અહા! આવો સરળ સ્વામી! કે જે ફક્ત બે મિષ્ટ વચનોમાંજ વિશ્વાસુ બની ગયો. તેની સેવા કરવાની તો દૂર રહી, તેમને સહાય કરવાનું પણ રહ્યું ને ઉલટી બિમાર દેહ લઇ તેમની પાસે મ્હારી સેવા કરાવી રહી છું! સ્વામીની સેવા ન કરતાં ઉલટું તેમની પાસેજ પોતાની સેવા કરાવવી એના કરતાં મ્હારા જેવી સ્ત્રી જાતને માટે દુર્ભાગ્યની બીજી વાત શી હોઇ શકે? મ્હારે માટેજ સ્વામી અનેક કઠોર વચનો તથા આટલો અનાદર સહન કરે છે; શું મ્હારા આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત નહિજ હોય?"

શશિકાંતે પ્રશ્ન કર્યો: "શું વિચાર કરે છે નિર્મળા?"

નિર્મળાએ ઉત્તર આપ્યો: "વિના કારણ ડૉકટરને અત્રે બોલાવી શા માટે પૈસાનું પાણી કરો છો? ફક્ત ડૉકટરને પ્રકૃતિના સમાચાર જણાવી દવા મંગાવતા હો તો શું ખોટું?"

"આવી અવસ્થામાં એમ કરવું યોગ્ય નથી. વચ્ચે વચ્ચે ડૉકટરને પ્રકૃતિ દેખાડવીજ જોઇએ.."

નિર્મળાએ કહ્યું: "માતાપિતાના કરતાં તમે કાંઇ અધિક બુદ્ધિમાન નથી–તમે તેમના બાળક છો. જ્યારે ડૉકટરને બોલાવવાની જરૂર જણાશે ત્યારે એ લોકો ડૉકટરને બોલાવીને મ્હારી પ્રકૃતિની ચિકિત્સા કરાવશે. તમે એ લોકો હયાત હોવા છતાં શા માટે આવી સ્વતંત્રતા ચલાવો છો ? આથી કરીનેજ મ્હેં દવા પીવાની ના પાડી હતી."

આટલા સમય પછીજ શશિકાંત હવે સર્વ પ્રકાર સ્પષ્ટ સમજી શકયો. તેણે વિચાર્યું કે: "મ્હારા બહાર ગયા પછી ડૉકટરની વાત ઉપર અવશ્ય કાંઇ વાદવિવાદ થયો છે. ડૉકટરને જોતાંજ આજે પિતાનું મુખ પણ અધિક લાલચોળ થઈ ગયું હતું. ડૉકટર સાથે તેઓ બોલ્યા સુદ્ધાં નહોતા. ગમે તેમ હોય પરંતુ આ સકળ ઘટનાના કારણરૂપ તો માતાપિતાજ છે!" આમ વિચારી શશિકાંતે નિર્મળાને પ્રશ્ન કર્યો: "મ્હારા બહાર ગયા પછી માતાપિતા કાંઈ બોલ્યાં હતાં કે?"

અતિ આશ્ચર્યપૂર્વક નિર્મળાએ ઉત્તર આપ્યો: "એ લોકો શું કહે!"

"આ ડૉકટરની વાત–રૂપિયા સંબંધીની વાત?"

નિર્મળાના મસ્તકમાં થોડા સમયસુધી એક પ્રકારનું ભીષણ યુદ્ધ ચાલ્યા કર્યું. છેવટે તેણે કહ્યું: "એ સંબંધી તેમને શા માટે કાંઇ કહેવું પડે?"

"નહિ, નહિ; નિર્મળા! તું અસત્ય વચન શા માટે ઉચ્ચારે છે?" આમ કહી શશિકાંતે અતિ પ્રેમપૂર્વક તેના કપાળપર હાથ ફેરવી તેના કિંચિત્ ખસેલા વાળ સરખા કર્યા.

૪.

આજ બપોરના સમયે શશિકાંત ઘેર નહોતો. નિર્મળા બિછાના ઉપર પડી પડી ' સરસ્વતીચંદ્ર ' વાંચતી હતી. પુસ્તક વાંચવા માટે ડૉકટરે મના કરી હતી, પરંતુ આખો દિવસ શાંતિથી તે પસાર કરી શકતી નહોતી. પાસે વાતચીત કરનાર પણ કોઈ નહોતું–આથી કરીને તેણે અપાર રૂદન કરીને શશિકાંત પાસેથી પુસ્તક વાંચવાની રજા લીધી હતી. શશિકાંતે એ શર્ત ઉપર પુસ્તક વાંચવાની આજ્ઞા આપી હતી કે, દરેક બે પૃષ્ઠ વાંચી રહ્યા પછી દસ મિનિટ આરામ લીધા પછીજ આગળ વાંચવું.

આજે નિર્મળાની સાસુની પાસે સ્ત્રી પાર્લામેંટ (બૈરક મંડળ) એકત્ર થઇ હતી; તથા આ પાર્લામેંટમાં અનેક વાચાળ સ્ત્રીઓ આવીને અનેક લોકોની રીતભાત ઉપર ટીકા કર્યા કરતી હતી. એક સ્ત્રીએ પાડોશમાં રહેતી લક્ષ્મીની બહેન નર્મદાના પતિની ક્રૂરતા સંબંધી વાત કહાડી. આ વાત ઉપર અનેક સ્ત્રી સભાસદ પોતપોતાનો મત પ્રકટ કરવા લાગી. એટલામાંજ જગન્નાથની સ્ત્રીએ નિર્મળાની સાસુને પૂછયું: “ કેમ હજુસુધી તમારી વહુની પ્રકૃતિ સુધરી નથી કે શું ? ડૉકટર તો વારંવાર જતા આવતા જણાય છે. એવી તે કેવા પ્રકારની બીમારી છે ? ”

નિર્મળાની સાસુએ તે સ્ત્રીને સંબોધીને કહ્યું:–“ અરે બ્હેન ! રોગની તે શું વાત કરવી ? વહુની બીમારીને લીધે તો અમારા જીવમાં જીવ રહ્યો નથી. સકળ ધન ડૉકટરને ફી આપવામાંજ સ્વાહા થઈ ગયું, ને પેટે જન્મેલો પુત્ર પણ પારકો થઈ ગયો.”

રૂકમણીબાઇ બોલ્યાં:–" હાસ્તો! ડૉકટરને તે કેટલા રૂપિયા અપાય. નસીબમાં સારૂં થવાનું હોય તો આટલી આટલી દવાઓ કરતાં સારૂં ન થઈ જાય?"

આ ઉપર પુનઃ નિર્મળાની સાસુએ કહ્યું:–" શું કહીએ બ્હેન! છોકરો તો વહુને લઇને હવાફેર કરવા જવાનું ઇચ્છે છે. જ્યારે તેણે પોતાની ઈચ્છા અમારી આગળ પ્રકટ કરી ત્યારે અમે કહ્યું કે શું દરેક લોકો પોતાની બૈરીની તબિયત બગડતાં હવાફેર કરવા માટે જતા હશે! તેનો તે એવો ઉત્તર આપે છે કે, તમે એ વાત સમજી શકો નહિ. તમે તમારે ગમે તેમ કહો, પરંતુ હું તો મ્હારી પત્નીને લઇ હવાફેર માટે જઇશજ."

કિશોરીની માતા કહેવા લાગી: " આજ કાલના ભણેલા ગણેલા છોકરાઓ પોતાનાં માબાપને એવા ઉચ્છૃંખલ ઉત્તરો ન આપે તોપછી તેમનું ભણતર કયાંથી જાણી શકાય? તેમના ભણતરનો અર્થજ એ છે કે માબાપને લાતો મારવી ને સ્ત્રીની સેવા–ચાકરી કરવી."

બિછાના ઉપર પડી પડી નિર્મળા આ સકળ વચનો શ્રવણ કરી રોઇ રહી હતી.

૫.

સંધ્યા સમયે શશિકાંતે આવીને કહ્યું: " નિર્મળા! મ્હેં સઘળી વ્યવસ્થા કરી નાખી છે. નોકર–ચાકરનો પણ બંદોબસ્ત કરી નાખ્યો છે. આપણે જ્યાં હવાફેર માટે જવાનું છે ત્યાં મ્હારો એક મિત્ર રહે છે તેણે પોતાનું ગૃહ આપવાનું લખી જણાવ્યું છે. આપણને એ મકાનનું ભાડું ભરવું પડે

એમ નથી. વળી ત્યાં આગળ જવાથી આપણા ખાનપાનમાં તેમજ ત્હારી દવાદારૂમાં જે ખર્ચ થાય તેજ છે. એ ખર્ચનો નિર્વાહ કરવાને માટે મ્હેં મ્હારો સોનાનો અછોડો, સોનાની મુદ્રા વગેરે જે વસ્તુઓ મને વિવાહ પ્રસંગે ત્હારા પિયેરથી મળી છે; એ સર્વે વેચી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એથી પાંચસો રૂપિયા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. એટલા રૂપિયામાંથી તો આપણો નિર્વાહ બે ત્રણ માસ સુધી સારી રીતે ચાલી શકશે. કાલે કે પરમ દિવસે અત્રેથી ઉપડી જવાનો મ્હારો વિચાર છે. ત્હારો આ સંબંધી શું મત છે?"

આજે નિર્મળા મહા પરિશ્રમથી પોતાના મન ઉપર સંયમ રાખી શકી હતી. આજે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે: "ગમે તેમ હોય તોપણ આજે હું ક્રોધ કરીશ નહિ. શાંતિથી હું સ્વામીને સમજાવીશ; તથા જે માટે હમણાંજ આટલો વાદ-વિવાદ થયો છે તે કાર્યને રોકવાનો હું પ્રબંધ કરીશ." આમ હોવાથી તેણે પતિને પ્રશ્ન કર્યો: "આ સંબંધમાં માતા પિતાનો મત લીધો છે?"

શશિકાંતે કહ્યું: "એમનો મત લેવાની કાંઇ આવશ્યકતા નથી. તેઓ આ બાબતમાં પોતાની સંમતિ કદિપણ આપનાર નથી. વળી આ બાબત માટે હું એમની પાસેથી પૈસાની ઇચ્છા પણ રાખતોજ નથી, તોપછી વિના કારણ શા માટે તેમની આગળ આ વાત કહાડી ગૃહમાં કલહ ઉપસ્થિત કરવો?"

નિર્મળાના મનમાં બપોરે ભૈરકમંડળના મુખમાંથી તથા પોતાની સાસુના મુખમાંથી જે વચનો નીકળ્યાં હતાં તે યાદ આવ્યા છતાં પતિ દેવતા માતાપિતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વર્તે

એવું જોવાની નિર્મળાની ઈચ્છા નહોતી; તેથી તેણે કહ્યું: "જુઓ! માતાપિતાની અનુમતિ લીધા સિવાય કોઈ પણ કાર્ય કરવું ઉચિત નથી. એમ કરવાથી તેમનો આત્મા દુઃખી થશે. **આ સંસારમાં માતાપિતાજ સાકાર દેવતા છે...**"

નિર્મળાને બોલતી અટકાવી શશિકાંતે કહ્યું: "અને જ્યારે એ દેવતાજ અજ્ઞાની હોય તોપછી તેમને આધીન કેવી રીતે રહેવું?"

નિર્મળાએ કહ્યું: "નાથ! માતાપિતાને અજ્ઞાની કહીને શા માટે પાપ બાંધવું? એમનો એવોજ મત છે કે હવાફેર કરવા જવાથી કાંઈ વિશેષ આરામ થાય તેમ નથી તો પછી........"

આ વાક્ય શ્રવણ કરતાંજ શશિકાંતનું શરીર કંપી ઉઠયું. તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યાં, આમ છતાં તેણે ધૈર્યને ધારણ રાખીને કહ્યું: "તોપણ મનુષ્યે બનતો યત્ન કરવોજ જોઇએ; અને તેમ છતાં પણ જો કાંઈ અમંગળ પરિણામ આવે તો મનુષ્યના આત્માને એટલો પણ સંતોષ થાય છે કે, મ્હેં મ્હારાથી યથાસાધ્ય યત્ન કર્યો હતો; પરંતુ દૈવની આગળ મ્હારા યત્નો વિફળ થઈ પડયા." આટલું બોલતાં બોલતાં શશિકાંતના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી

નિર્મળાએ સ્મિત કરી કહ્યું: "શા માટે આવા અમંગળ વિચારોને તમારા મનમાં સ્થાન આપો છો? '**યાદ્દશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદ્દશી**' એ મહાવાકયનું રહસ્ય શું તમે નથી જાણતા? જો માતાપિતાની એવીજ ઈચ્છા છે કે હવા-ફેર કરવા જવાની જરૂર નથી તોપછી નાહક ચારસેં પાંચસેં

રૂપિયા ઉપર પાણી ફેરવી દેવાની જરૂર નથી ! શું માતાપિતાનાં વચનો ઉપર તમને વિશ્વાસ નથી ? મને તો તેમનાં વચનો વ્યાજબી લાગે છે. ”

શશિકાંતને એમ લાગ્યું કે નિર્મળા દીવાની બની ગઈ છે. નહિ તો તે આમ બોલે નહિ. શશિકાંતે કહ્યું: “ નહિ નિર્મળા ! આવી ગાંડી વાતો મ્હારી આગળ કરીશ નહિ. તું મને મ્હારા આ કાર્યમાં રોકીશ નહિ. મ્હારી વાત ઉપર ધ્યાન આપ અને મ્હારી સાથે તું હવાફેર કરવા માટે આવવાને તૈયાર થા. એમ કરવાથી ત્હારી પ્રકૃતિ સુધરી જશે–મ્હારા આત્માનું દુઃખ દૂર થશે. ત્હારી પ્રકૃતિ સુધરી જવાથી ફક્ત તને લાભ થનાર છે; એટલુંજ નથી પરંતુ તે સાથે મને પણ લાભ થનાર છે. તું નિરોગી થતાંની સાથે હું પણ નિરોગી બની જઈશ; અને અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવી શકીશ. જો તું મ્હારી પ્રાર્થના અમાન્ય કરીશ તોપછી મ્હારા દુઃખની સીમાજ રહેનારી નથી.”

નિર્મળાનું મન વેદનાથી દુઃખી થવા લાગ્યું. પતિ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી તેણે કહ્યું: “ ઉભા શા માટે રહ્યા છો ? આવો મ્હારી પાસે બેસો ! શાંત થઈ મ્હારૂં કહેવું સાંભળો ! ”

શશિકાંતે કહ્યું: “ નિર્મળા ! હું ત્હારાં વચનો સમજી શકતો નથી. ડૉકટરના કહેવા પ્રમાણે મ્હારે કરવુંજ જોઇએ.”

નિર્મળા બોલી ઉઠી: “ હું એમ ધારૂં છું કે તમે ડૉકટ-રને બ્રહ્માસ્વરૂપ સમજી બેઠા છો. તેનાં વચનોએ તમારા મનમાં વેદવાકયોના જેવી અસર કરી દીધી છે. ”

નિર્મળા સમજી ગઇ કે અનેક ઉપાયો કરવા છતાં સ્વામીના મનનું સમાધાન થઈ શકે એમ ન હોવાથી ખરી વાર્તા

કહ્યા સિવાય એક પણ ઉપાય હવે રહ્યો નથી; પરંતુ તે બિચારીના મુખમાંથી કેવી રીતે સત્ય હકીકત પ્રકાશમાં આવી શકે? તે કેવી રીતે કહી શકે કે જો તમે મને હવાફેર કરવા માટે લઈ જશો તો માતાપિતા તમારા ઉપર અધિક ગુસ્સે થઈ તમારો ત્યાગ કરશે!

છેવટે અનેક ક્ષણુ સુધી વિચારના તરંગો સાથે યુદ્ધ કર્યા પછી નિર્મળાએ પતિને કહ્યું: "જુઓ! આ પ્રમાણે માતાપિતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ આપણે હવાફેર કરવા જઇશું તો લોકો તમારી નિંદા કરશે. સર્વે એમજ કહેશે કે આને માટે ભાઈ સાહેબે માબાપનું પણ અપમાન કર્યું. શું તમને લોકનિંદાનો ભય નથી?"

શશિકાંતે બેપરવાઇથી ઉત્તર આપ્યો: "લોકો તો જેમ ફાવે તેમ કહે, તેથી શું? **જો સર્વ અંશે લોકલજ્જા રાખવા જઇએ તોપછી એક પણ કામ કરી શકાય નહિ.**"

નિર્મળાએ પુનઃ સ્વામીને આગ્રહ કર્યો; પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે, પોતાનાં વચનોનું કાંઇજ સાર્થક થતું નથી, ત્યારે તે શાંત રહી તથા સ્વામીના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ રાખી રૂદન કરવા લાગી.

૬.

દીપક નિર્વાણુ પામ્યો હતો. ગૃહમાં સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. શશિકાંત સૂઈ રહ્યો હતો. એકાએક નિર્મળાએ તેને જાગ્રત કર્યો: "નાથ!"

સહસા જાગ્રત થતાં ઉઠીને બેઠા થઈ શશિકાંતે પૂછ્યું:—"કેમ શું છે નિર્મળા?"

હાંફતાં હાંફતાં નિર્મળાએ કહ્યું:–" બારી–બારણાં ઉઘાડી નાખો. મને ઘણી ગરમી લાગે છે."

શશિકાંતે ઉઠીને એક બે બારીઓ ઉઘાડી નાખી. બહારથી સવારનાં સોનેરી કિરણોએ વાયુના તરંગ સાથે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. નિર્મળાએ કહ્યું:–" આઃ !"

તુરતજ શશિકાંત પત્નીના ઉશિકા સમીપ જઇને બેઠો તથા જોયું તો શું ! નિર્મળાના મુખ ઉપર એક પ્રકારની જ્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી. પરસેવાથી તેનો કેશકલાપ ભીંજાઈ ગયો હતો. અંગમાંથી જાણે જળની ધારાઓ વહી નીકળી હોય તેમ સર્વાંગ પ્રસ્વેદથી ભીંજાઈ ગયું હતું.

શશિકાંતે પ્રશ્ન કર્યો:–" શું રાત્રે નિદ્રા નહોતી આવી ?"

મંદસ્વરે નિર્મળાએ ઉત્તર આપ્યો:—" ના, સમગ્ર રાત્રિ આમ તેમ પાસું ફેરવવામાંજ પસાર કરી છે. કોણ જાણે કે છાતીમાં એક પ્રકારનું અસહ્ય દુઃખ થાય છે."

" નિર્મળા ! તેં મને શા માટે પ્રથમથીજ જાગ્રત કર્યો નહિ ?" આમ કહી તે રૂમાલ લઈ નિર્મળાનું શરીર લુછીને સાફ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તે દ્વાર પ્રતિ વળ્યો. તેને દ્વાર ઉઘાડતો જોઇ નિર્મળાએ પ્રશ્ન કર્યો: " ક્યાં જાઓ છો ?"

" ડૉકટરને ત્યાં."

" ના, ના, ડૉકટરને ત્યાં ન જશો. ત્યાં જવાની કાંઈ જરૂર નથી."

પત્નીના નકાર તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી શશિકાંત ડૉકટરને ત્યાં ચાલ્યો ગયો.

એ સમયે ફક્ત એક બે કાગડાનો અવાજ કાને પડતો

હતો. કચરાપટ્ટી કહાડનારાઓ રસ્તા ઉપરથી કચરો કહાડી રહ્યા હતા. સડક ઉપર થોડે દૂર એક ગાડી ઉભી હતી, શશિએ એ ગાડીને ભાડે કરી ડૉકટરને લઇ આવવા માટે પ્રયાણ કર્યું. રસ્તે જતાં જતાં તે એકાગ્રચિત્તે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો કેઃ— "હે ભગવન્! મ્હારી નિર્મળાના દુઃખને દૂર કરો. તેના રોગને પરહરો. પ્રભુ! અનાથના નાથ! રંકના બેલી! તમારા સિવાય હું રાંકના રત્નનું રક્ષણ કોણ કરી શકે તેમ છે?"

* * * *

ડૉકટરને લઇને શશિકાંત સ્વગૃહે આવી પહોંચ્યો ત્યારે ગૃહની ચાકરડી ગૃહમાં પૂંજો વાળતી હતી. અન્ય સર્વે જન નિદ્રાધીન હતાં.

મેડા ઉપર ચ્હડતાં ચ્હડતાંજ શશિકાંતનું શરીર કંપી ઉઠયું. તેને પોતાના ચરણ ભારે થએલા માલૂમ પડયા. મહા મુશિબતે તે ઉપર ચ્હડવા લાગ્યો.

ડૉકટરને ત્યાં જતી વખતે તેણે ઓરડાનું દ્વાર જે અવસ્થામાં રાખ્યું હતું તેજ અવસ્થામાં હમણાં પણ તે હતું. ડૉકટરે દ્વારને બરોબર ખુલ્લું કરી અંદર પ્રવેશ કર્યો. શશિકાંત પણ તેમની પાછળ પાછળ ગયો.

નિર્મળાની શય્યા સમીપ જઇ પહોંચતાંજ ડૉકટર આશ્ચર્ય પામી નિર્જીવ પુતળાની પ્રમાણે ઉભોજ રહ્યા. તેમની પાછળથી મ્હોં લંબાવી શશિકાંતે જોયું તો શય્યાની અંદર નિર્મળા પોતાનું મ્હોં છુપાવી સૂતી હતી. તેનું મસ્તક તકિયાની આગળથી ખસી ગયું હતું. બન્ને હાથ પલંગની બન્ને બાજુએ લાકડા જેવા થઇને પડી રહ્યા હતા. સમગ્ર શરીર સ્થિર હતું.

સહજ પણ સંચાલન નહોતું. જાણે કે વિકસિત થતું કમળ મનુષ્યના હાથે ચુંટાઇ જવાથી સૂકાઈ કેમ ન ગયું હોય ? એવી અત્યારે ' નિર્ભાગી નિર્મળા 'ની સ્થિતિ હતી.

" નિર્મળા ! " આવી કિકિયારી કરી શશિકાંત પત્નીના પ્રાણહીન શરીરની પાસે ઢળી પડયો. હરિ ! હરિ ! સાસુ સસરાના ત્રાસમાંથી દુઃખિની નિર્મળા સદાને માટે મુક્ત થઇ.

વાચક બ્હેન અને બંધુ ! સાસુ કે સસરો બનવાનો પ્રસંગ આવતાં ભૂલે ચૂકે તમારાથી પણ આવાં મહાપાતકી ન બની જવાય એ ધ્યાનમાં રાખજો ! !

૧૧–શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ

શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ એમ. એ. એલ. એલ. બી. એક સુપ્રસિદ્ધ યુવક વકીલ છે. તેઓ પોતાનો ઘણોખરો સમય દેશોપકારી કાર્યો કરવામાંજ વ્યતીત કરે છે. તેઓ વકિલાત એટલાજ માટે કરે છે કે જેથી કરીને તેમની જીવિકાનો નિર્વાહ તેઓ સ્વતંત્રતાથી કરી શકે; તથા અનેક દીન–દુઃખી–નિરાધાર લોકોને કાયદાની તેમજ પૈસા–ટકાની સાહાય્ય આપી શકે. તેઓ કોઈ પણ દિવસે અસત્ય કેસને પોતાના હાથમાં લેતા નથી. વળી તેઓ પોતાની ફી પણ વ્યાજબીજ લે છે. તેઓ ઘણીજ સાદાઇ તેમજ પવિત્રતાથી રહે છે; અને બહુજ હદસર ખર્ચ કરીને પોતાનો જીવનનો નિર્વાહ કરે છે. પોતાના આવશ્યક ખર્ચ ઉપરાંત પોતાની પાસે જે કાંઈ રકમ બચે છે તે સઘળી રકમનો તેઓ પરોપકારી કાર્યોમાં વ્યય કરે છે. અનેક કુલીન સહાયપાત્ર વિધવાઓને તેઓ ગુપ્ત રીતે સાહાય્ય કરે છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ફી, પુસ્તકાદિની વ્યવસ્થા કરી આપે છે. કેટલીક સભાઓના તેઓ પ્રમુખ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કાર્યવાહક સેક્રેટરી સુદ્ધાં છે. તેમણે પોતાના સમયના વિભાગ એવી તો ઉત્તમ રીતે કરી રાખ્યા છે કે, સકળ કાર્ય નિયમપૂર્વક યથાસમય પૂર્ણ થઈ જાય છે. તેઓ દિવસે બિલકુલ વિશ્રામ લેતા નથી. તેમનું એમજ કહેવું છે કે દિવસ

આરામ ભોગવવાને માટે નહિ પરંતુ કામ કરવાને માટે નિર્માણ થએલો છે. પોતાના આવા વિચારને લીધે તેમનો સમગ્ર દિવસ કામકાજમાંજ વ્યતીત થાય છે. રાત્રે દસ વાગે તેઓ શય્યાવશ થાય છે; અને મળસ્કે ચાર વાગે જાગ્રત થાય છે. જાગ્રત થઇને શૌચથી નિવૃત્ત થયા પછી તેઓ શીતળ જળથી સ્નાન કરી લે છે; પશ્ચાત્ પાંચ વાગ્યા સુધી સંધ્યાવંદન તથા અગ્નિહોત્ર કરે છે. પાંચ વાગતાંજ તેઓ પગે ચાલીને એક બે માઇલ સુધી ફરી આવ્યા પછી નિત્યનાં કરવાનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. કોઈ પણ દિવસે આઠ કલાકથી ઓછો સમય તેઓ કામ કરતા નથી; અને એટલા સમયમાં તેઓ એટલું બધું કાર્ય કરી નાખે છે કે જેથી જનસમાજને આશ્ચર્ય લાગ્યા સિવાય રહેતું નથી. આવશ્યક કાર્ય સિવાય તેઓ કોઇને મળવા સુદ્ધાં જતા નથી; તેમણે સંધ્યા સમયનો એક કલાક તથા રવિવારનો પ્રાતઃકાળનો ત્રણ કલાકનો સમય સર્વે સ્નેહી સંબંધીઓને મળવાને માટે નક્કી કરી રાખ્યો છે. વાતચીત ઘણી થોડી પરંતુ ઉપયોગનીજ કરે છે. કોઈના ઉપર તેઓ કોઇ પણ સમયે અપ્રસન્ન થતા નથી. ધર્માંધતાની વાત તેઓ પસંદ કરતા નથી. કોઈ પણ મતવાળા મનુષ્યો સાથે તેમને દ્વેષભાવ નથી. તેઓ હિંદુધર્મસભાના પ્રમુખ છે છતાં આર્ય સમાજના અનેક રિવાજો તથા સાર્વજનિક ઉપયોગી કાર્યો પણ તેમને બહુ પસંદ છે. પોતાની જાતના ભૂદેવો કે જેઓ આચાર વિચારમાં શૂન્ય છે તેમની અવિદ્યા તથા આળસને માટે તેમને ઘણીજ ચિંતા થયા કરે છે. તેમની પિતૃભક્તિ તથા માતૃભક્તિ આદર્શ સમાન છે. તેઓ માતાપિતાની સેવા-શુશ્રુષાને

પણ પોતાનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય સમજે છે. તેઓનું એમ કહેવું છે કેઃ–"માતાપિતાનું ઋણ સંતાનોથી કદાપિ વાળી શકાતું નથી. પોતાની નિર્ધન અવસ્થામાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરી તેઓએ મને એમ. એ. સુધી ભણાવ્યો છે. શું એમના આ મહદ્ ઉપકારનો હું યત્કિંચિત પણ બદલો વાળી શકું તેમ છું?" જ્યારે તેઓ પોતાનાં માતાપિતાના ગુણોનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવે છે. તેમનું ચારિત્ર પણ આદર્શરૂપ છે. તેમના આચાર વિચાર અનુકરણીય છે. કચેરીમાં કાર્ય ઉપર ગયા હોય તે સિવાય તેઓ અન્ય સ્થળે ઇંગ્રેજી બોલતા નથી. સંસ્કૃતના તેઓ મ્હોટા વિદ્વાન હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યના પણ ઘણાજ શોખીન છે. તેઓ કહ્યા કરે છે કે, માતૃભાષાની ઉન્નતિ થયા સિવાય દેશની ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. તેઓ બનતાંસુધી પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાંજ વાર્ત્તાલાપ કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિ થાય એ હેતુને ધ્યાનમાં રાખી તેઓ એ સંબંધી અનેક પ્રકારના યત્નો કર્યા કરે છે. ખાસ કરીને ગુર્જર વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી શિક્ષણથી શિક્ષિત થવાને માટે ઉત્સાહિત કરે છે. તેઓ પ્રત્યેક વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ પાસે એક ઉત્તમ વિષય ઉપર ગુજરાતી નિબંધ લખાવે છે; તથા જેનો નિબંધ સર્વોત્તમ નીવડે છે તે લેખક વિદ્યાર્થીને એક સોનાનો ચાંદ ઇનામમાં આપ્યા કરે છે. તેમની સોબતથી તેમના સહવાસમાં આવતા વકિલો પણ કચેરીના કાર્ય સિવાય ગુજરાતી ભાષામાંજ વાતચીત કરવાનું શીખ્યા છે.

સ્વદેશીના તેઓ ઘણા પક્ષપાતી છે, પરંતુ એ સંબંધમાં

કોઈ પણ પ્રકારની ખટપટ કર્યા સિવાય શાંતિથી સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવાનું તેમને વિશેષ પસંદ છે. તેમના વિચારો વિનીત પક્ષવાળા મનુષ્યોના જેવા છતાં કોઇના ઉપર અન્યાય કે અનુચિત વ્યવહાર થતો તેઓ જોઈ શકતા નથી. ખોટી ખુશામદ તથા હામાં હા ભણવાનો તેમને અંતઃકરણપૂર્વક તિરસ્કાર છે. પોતાના સદ્‌ગુણોને લીધે તેમની પ્રશંસા ચારે દિશાએ ફેલાઈ રહી છે. દેશોપકારી જેટલાં કાર્યો છે, તે સકળ કાર્યોના તેઓ સહાયક છે તથા તે કાર્યોને માટે તન, મન તથા ધનથી બનતી પ્રત્યેક પ્રકારની સહાય કરવામાં તેઓ પાછી પાની કરતા નથી. દીન તથા દુઃખી પુરૂષોના તેઓ વિશ્રામ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ તેમનું તન, મન તથા ધન પરોપકાર અર્થેજ છે. હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ વગેરે કોમો તરફથી તેમજ ગવર્નમેન્ટ તરફથી તેમને સન્માનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. કેટલાક લોકો કે જેનો સ્વભાવ અવશ્ય કરીને અન્ય મનુષ્યોની નિંદા કરવાનો હોય છે, તેઓ પણ શ્રીયુત શારદાપ્રસાદની પ્રશંસા કરે છે. ઉત્તમ પ્રકારના લોકો તો ફક્ત એમની પ્રશંસા કરીનેજ શાંત નહિ રહેતાં યથા સમયે અનેક આવશ્યક વાર્તામાં તેમની સહાયની આશા રાખે છે; તથા તેમના ભરોંસા ઉપર રહીને સ્વતંત્રતાપૂર્વક દેશહિતનાં કાર્યો કરે છે. આવાં આવાં અનેક દેશોપકારક તથા પરોપકારક કાર્યો તેઓ કરે છે, છતાં તેમના મનમાં એમ નથી આવતું કે હું એક પણ મ્હોટું કાર્ય કરૂં છું. જો કોઇ તેમના એકાદ ઉત્તમ કાર્યની તેમની આગળ પ્રશંસા કરે છે તો તેઓ એવો ઉત્તર આપે છે કેઃ “ એમાં પ્રશંસા કરવા જેવું શું છે ? એ તો મ્હેં મ્હારૂં કર્ત્તવ્યજ

અજાણ્યું છે.” તેમને પોતાની મ્હોટાઇની વાત બિલકુલ પસંદ નથી. કોઇ તેમની પ્રશંસા કરે છે તો તેઓ પોતાના મનમાં એવા સંકુચિત તથા લજ્જિત થાય છે કે જાણે કોઇએ તેમની નિંદાજ કેમ ન કરી હોય ! વૃદ્ધ પુરૂષો તેમને દીર્ઘાયુષ્યનો આશીર્વાદ અર્પણ કરીને એમ કહ્યા કરે છે કે, શારદાપ્રસાદની માતાને ધન્ય છે કે જેણે પોતાના પેટે આવા સકળ ગુણાલંકૃત પુત્રને જન્મ આપ્યો. સત્યજ કહ્યું છે કે:—

“ જનની જણ તો ભક્ત જણ, કાં દાતા કાં શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ નૂર.”

શ્રીયુત શારદાપ્રસાદના પિતાએ એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપન કરી રાખી હતી. એ શાળામાંથી જે થોડી ઘણી પ્રાપ્તિ થતી હતી તેવડે તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કર્યા કરતા હતા, પરંતુ હવે શ્રીયુત શારદાપ્રસાદે આ પાઠશાળામાં ત્રણ સંસ્કૃત પંડિતોને મ્હોટા પગારે શિક્ષક તરીકે રાખ્યા છે. ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે પણ એ શાળામાં ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી છે. વળી કોઈ પણ વિદ્યાર્થી પાસેથી ફી લેવામાં આવતી નથી. આ વર્ષથી મેટ્રીકયુલેશન સુધીના અંગ્રેજી શિક્ષણનો તથા આચાર્યની પરીક્ષા સુધીના સંસ્કૃત શિક્ષણનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી તે હદ સુધીનું શિક્ષણ આપવું શરૂ કર્યું છે. આ પ્રસંગે ખાસ તેમને પોતાના નગરવાસીઓ પાસેથી આર્થિક સહાય લેવાની જરૂર પડી, પરંતુ ફક્ત તેમના કહેવાથીજ વાતવાતમાં દોઢ લાખ રૂપિયા એકત્ર થઈ ગયા. આ રૂપિયામાંથી પચાસ હજાર રૂપિયાનું એક મકાન બંધાવવામાં આવ્યું તથા પચ્ચીસ હજાર રૂપિયાથી એક સાર્વજનિક

પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવામાં આવી. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા એક કૃપણ શેઠીઆએ શ્રીયુત શારદાપ્રસાદના સાધારણ ઉપદેશ ઉપરથીજ આપ્યા હતા. આજ ગૃહસ્થ શ્રીયુત શારદાપ્રસાદની કાયદાની યોગ્યતાથી એક લાખ રૂપિયાનો એક દીવાની કૉર્ટનો કેસ કે જેમાં ફત્તેહમંદ થવાની આશા નહોતી, તે જીત્યો હોવાથી ડિક્રી થઈ જતાંની સાથેજ તેણે પચ્ચીસ હજાર રૂપિયા બહુ હર્ષ સાથે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવા માટે દાનમાં આપ્યા હતા. તેમનાં ઉત્તમ કાર્યો માટે આ વર્ષે ગવર્નમેન્ટ તરફથી કૈસરેહિન્દનો સોનાનો ચાંદ મળવાના માનમાં એક ન્હાનો સરખો મેળાવડો થયો. એ મેળવડામાં કલેકટર સાહેબે શ્રીયુત શારદાપ્રસાદનાં અનેક સાર્વજનિક કાર્યોની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે: "હું આશા રાખું છું કે ગવર્નમેન્ટ તરફથી આપને વિના વિલંબે રાવબહાદુરની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થશે."

આ વચનો સાંભળી તેમણે કલેકટર સાહેબને તો કાંઈ ન કહ્યું, પરંતુ સ્વગૃહે આવીને તેઓ પોતાના મિત્રોને કહેવા લાગ્યા કે: "મ્હારા જેવા બ્રાહ્મણ-પુત્રને રાવબહાદુરનું શું પ્રયોજન ?" છેવટે એક દિવસ તેઓ એકલા કલેકટર સાહેબને બંગલે જઇને કહી આવ્યા કે મને ઉપાધિની આવશ્યકતા નથી. હું જે કાંઈ જાહેર કાર્યો કરૂં છું તે કોઇ પણ રીતે પ્રતિષ્ઠા યા તો પ્રસિદ્ધતાની પ્રાપ્તિ કરવા અર્થે કરતો નથી.

અત્યાર સુધી અમે શ્રીયુત શારદાપ્રસાદનાં ગુણનાં કીર્ત્તન કર્યાં છે, હવે અમે તેમની બાલ્યાવસ્થાનો તથા તેમના પૂર્વજોનો કાંઈક પરિચય વાચકવર્ગને કરાવવો આવશ્યક સમજીએ છીએ.

શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ ગૌડ બ્રાહ્મણ છે. તેમના પૂર્વજોની સ્થિતિ કેટલીક પેઢીઓથી સાધારણ પ્રકારનીજ ચાલી આવી છે, પરંતુ પ્રત્યેક પેઢીમાં વિદ્યાનો પ્રચાર ઘણોજ થએલો છે. તેમના કુળમાં મ્હોટા મ્હોટા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો થઈ ગયા છે. તેમના પિતા પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ધુરંધર પંડિત છે. તેમનો હમણાંનો સમય પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોના અધ્યયનમાંજ વ્યતીત થાય છે. તેમનાં માતા ગુજરાતી ભાષાનાં રસજ્ઞ છે તેમજ સાધારણ સંસ્કૃત પણ જાણે છે. તેમને પોતાના પતિ પાસેથી શાસ્ત્રીય કથા-વાર્ત્તાઓ સાંભળવાને ઘણો શોખ હોવાથી અનેક પૌરાણિક કથાઓ તથા શાસ્ત્રીય વાતો તેમને કંઠ થઇ ચૂકી છે.

જ્યારે શારદાપ્રસાદ થોડું ઘણું બોલતા તથા સમજતા થયા ત્યારે પ્રથમ તો તેમનાં માતુશ્રીએ તેમને હિતોપદેશની કથાઓ, રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણોમાંનાં ઉપદેશપૂર્ણ ઉદાહરણો કહી સંભળાવવા માંડયાં. ગુજરાતી શિક્ષણ પણ શ્રીયુત શારદાપ્રસાદને તેમનાં માતા પાસેથીજ મળ્યું.

પાંચ વર્ષની અવસ્થા પૂર્ણ થયા પછી તેમના પિતાએ તેમને સંસ્કૃત શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી. પ્રથમ સમજાવ્યા સિવાય લઘુ કૌમુદી અને વ્યાકરણનાં સૂત્રોને કંઠસ્થ કરાવવા માંડયાં; તથા જ્યારે શારદાપ્રસાદ યોગ્ય ઉમરના થયા ત્યારે તે સકળ શિક્ષણનું રહસ્ય તેમના પિતા તેમને સમજાવવા લાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે અલ્પ સમયમાંજ શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ અનેક પ્રકારનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચી તેને સમજવા લાગ્યા. બાર વર્ષ જેટલી ઉમર થતાંમાં તો તેઓ માતાપિતાની સાથે સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરવા સુદ્ધાંનું શીખી

ગયા. તેમના પિતાએ પણ પુત્રનું સંસ્કૃત શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારનું નીવડે એ હેતુથી રાત્રિ દિવસ પુત્રની સાથે સંસ્કૃત-માંજ વાતચીત કરવાનો નિયમ ચાલુ કર્યો. જો કે શ્રીયુત શારદાપ્રસાદના પિતાની ઈચ્છા તેમને ફક્ત સંસ્કૃત શિક્ષણ આપવાનીજ હતી; પરંતુ પોતાની ધર્મપત્નીના આગ્રહથી સમ-યાનુસાર રાજભાષા થઈ પડેલી અંગ્રેજીવિદ્યાનો પણ અભ્યાસ કરાવવો યોગ્ય સમજીને પોતાના પુત્રને સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી, બન્ને ભાષાઓની ઉચ્ચ પરીક્ષાઓ પસાર કરાવવા માટે તેમણે નિશ્ચય કર્યો. બાર વર્ષની ઉમરે શ્રીયુત શારદાપ્રસાદે શાસ્ત્રીની પરીક્ષા પસાર કરી. બીજાં ત્રણ વર્ષમાં તો તેમણે ઇંગ્લીશ મિડલ કલાસ સુધીનો અભ્યાસ કરી નાખ્યો, અને ત્યાર પછી એક વર્ષમાંજ તેઓએ એન્ટ્રેન્સની પરીક્ષા પણ પાસ કરી. તેઓ મિડલ તથા એન્ટ્રેન્સ, એ બન્ને પરીક્ષાઓમાં પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયા એ સમયે મિડલમાં પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થનાર ચાળીસ વિદ્યાર્થીઓને સ્કૉલરશીપ મળતી હતી તથા શ્રીયુત શારદાપ્રસાદનો આ ચાળીસ પૈકી પાંચમો નંબર આવ-વાથી તેમને પણ માસિક આઠ રૂપિયાની સ્કૉલરશીપ મળવા લાગી. તે પછી એન્ટ્રેન્સમાં પણ તેમનો ત્રીજો નંબર આવ-વાથી એફ. એ. માં અભ્યાસ કરતી વખતે માસિક દશ રૂપિયાની ગવર્નમેન્ટ તરફની અને માસિક પાંચ રૂપિયાની એક લોકલ સ્કૉલરશીપ મળવા લાગી. તેમની ચપળતા તથા વિદ્યા પ્રત્યેની અતિશય અભિરૂચિના પરિણામે તેમની કૉલેજની ફી સુદ્ધાં માફ થઇ ગઇ. શ્રીયુત શારદાપ્રસાદને પ્રતિ માસે પંદર રૂપિયા ઉપર પ્રમાણે મળતા તે તેઓ પોતાનાં માતુશ્રીને

આપતા હતા. એ પંદર રૂપિયા પૈકી પાંચ રૂપિયા તેમનાં માતુશ્રી પુત્રને માટે દૂધ ઘીના ખોરાકમાં વાપરી દેતાં હતાં, તથા દસ રૂપિયા પુત્રને ભણાવવા માટેના ખર્ચમાં જૂદા રાખ્યાં કરતાં હતાં.

જે વર્ષે શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ ફર્સ્ટ ઈઅરમાં હતા તે સમયે તેમણે શાસ્ત્ર વિશારદની પરીક્ષા પસાર કરી. એ પરીક્ષામાં તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયા. તે પછી એક વર્ષે રહીને તેઓ એફ. એ. માં પ્રથમ નંબરે પાસ થયા અને આથી કરીને બી. એ. ના કલાસમાં અધ્યયન કરવાને માટે તેમને માસિક પચીસ રૂપિયાની સ્કૉલરશિપ મળવી શરૂ થઈ. બીજે વર્ષે બી. એ. ની પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયા; અને પછી બે વર્ષે એમ. એ. તથા એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષા એક એક સપ્તાહના અંતરે આપી. બન્ને પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયા.

શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ પાઠશાળા તથા મહા પાઠશાળામાં જ્યારે અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તેમના આચાર વિચાર ઘણા ઉત્તમ પ્રકારના હતા. તેમના વર્તનની શુદ્ધતા તથા તેમની વિદ્વત્તાને લીધે પ્રત્યેક વર્ગમાંના વિદ્યાર્થીઓ તેમનું સન્માન કરતા હતા તથા શિક્ષકો પણ તેમની સૌમ્ય પ્રકૃતિ તેમજ બુદ્ધિની તીવ્રતાને લીધે તેમના ઉપર બહુ સ્નેહ રાખતા હતા. શ્રીયુત શારદાપ્રસાદે પોતાના ગુણોના પ્રભાવથી પ્રત્યેકને પોતાના પ્રેમી બનાવ્યા હતા.

શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ પ્રતિવર્ષ કોઈ નહિ ને કોઇ પણ પરીક્ષા આપતા રહેતા હોવાથી તેઓ પોતાના સમયના ઉપયોગ પ્રત્યે અતિશય લક્ષ આપતા હતા. તેમની એક પણ

મિનિટ નકામી જતી નહોતી. તેમણે પાઠશાળા તથા મહાપાઠશાળાના વખત સિવાયના વખતના પણ બરોબર વિભાગ કરી રાખ્યા હતા. જે કાર્ય જે સમયે કરવાનું ઠરાવ્યું હોય તે સમયે તે કાર્ય સંપૂર્ણ કરી નાખતા હતા. પ્રતિદિન સંધ્યા સમયે તેઓ એક કલાક ક્રિકેટ યા તો ફુટબૉલ રમવા જતા હતા. મળસ્કે ઉઠીને શૌચ, સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થઇ વાયુ સેવનને માટે ફરવા જતા હતા. આથી કરીને તેમની શારીરિક સંપત્તિ ઉત્તમ પ્રકારની રહેતી અને દિનપ્રતિદિન એ સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ થયા કરતી હતી. શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ સંયમ તથા સચ્ચરિત્રથી પોતાના બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરતા હતા. આથી કરીને તેમના મુખ ઉપર અપૂર્વ કાન્તિ નિવાસ કરી રહી હતી. અનેક લોકો તેમનું તેજસ્વી વદન, વિશાળ ભાળ તથા સુપુષ્ટ દેહ જોઇ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા હતા. શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ ખાસ આવશ્યક કાર્ય સિવાય કોઇને ત્યાં જતા–આવતા નહોતા. એકાંતમાં બેસી હરનિશ તેઓ પોતાના અભ્યાસમાંજ નિમગ્ન રહેતા. તેઓનું કામ એવી તો તન્મયતાથી ચાલ્યાં કરતું હતું કે કલાકોના કલાકો કયાં વીતી જાય છે તેની તેમને ખબર પણ નહોતી પડતી. અનેક વિદ્યાર્થીઓ એવા હોય છે કે જેઓ ખાવાપીવાનો, સુવાબેસવાનો અને લખવાવાંચવાનો સમય નક્કી કરી રાખ્યા સિવાય ઈચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે કામ કરે છે. આથી તેમનું મન દિવસે દિવસે નિર્બળ થઈ જતાં તેમની શારીરિક સંપત્તિનો પણ નાશ થાય છે. શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ તો હમ્મેશાં દસ વાગ્યા સુધી અભ્યાસ કરી તરતજ સૂઈ જતા તે મળસ્કે ચાર

વાગ્યે જાગ્રત થતા. પાઠશાળા તથા મહાપાઠશાળામાં રજાઓ પડતી તોપણુ તેઓ પોતાના કાર્યથી વિમુખ થતા નહિ. તેઓ અભ્યાસ કરવામાં પ્રતિદિન નિયમ પ્રમાણે પરિશ્રમ કરતા હોવાથી તેમને પરીક્ષા સમયે જરાપણુ અધિક શ્રમ કરવો પડતો નહિ.

શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ બી. એ. માં માન સાથે પાસ થયા પછી અનેક સજ્જનો તેમનો વિવાહ સંબંધ સાંધવાને ઇચ્છા કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમનાં માતાપિતા સકળ જનોને એવો ઉત્તર આપતાં કેઃ–"જ્યારે શારદાપ્રસાદ પૂર્ણ શિક્ષણુ પ્રાપ્ત કરી રહીને પોતાની જીવિકાનો નિર્વાહ કરવાને યોગ્ય થઈ જશે ત્યારે વિવાહ કરીશું."

શ્રીયુત શારદાપ્રસાદના એમ. એ. માં પાસ થઇ ગયા પછી એક સુશિક્ષિત ડેપ્યુટી કલેકટર તેમને પોતાની સુયોગ્ય કન્યા કમળાને અર્પણ કરવાની ઈચ્છા ધરાવવા લાગ્યા. ડેપ્યુટી સાહેબનાં સંબંધીજનો તેમની આગળ શ્રીયુત શારદાપ્રસાદનાં માતાપિતાની ગરીબી અવસ્થાની વાત કહાડી તેમને પોતાની ઇચ્છા માંડી વાળવાનું જણાવતાં હતાં; પરંતુ ડેપ્યુટી સાહેબ એ સકળ સંબંધીઓને એવો ઉત્તર આપતા કેઃ–" કે શારદાપ્રસાદ વિદ્વાન છે. બ્રાહ્મણુને માટે વિદ્યાધનથી વધારે કોઇ વસ્તુ નથી, તેથી અમારે માટે તેમનાથી અધિક ધનવાન અન્ય કોણુ મળી શકે તેમ છે? મ્હારી કમળાના નસીબમાં શારદાપ્રસાદ જેવો પતિ નિર્માણુ થયો હોય તો હું તો તેનાં ધનભાગ્યજ સમજું."

છેવટે એક શુભ મુહૂર્ત ઉપર શ્રીયુત શારદાપ્રસાદ અને

કમળાનાં લગ્ન થયાં તથા આ લગ્નથી ઉભય પાત્રને અપૂર્વ આનંદ થયો.

કેવું ઉત્તમ જીવન !

વાચક ! **પોતાનાં સંતાનોને આવાં સચ્ચરિત્ર-અને વિજયી બનાવવાનું કાર્ય દરેક મનુષ્યના પોતાનાજ હાથમાં છે !**

૧૨—આદર્શ ભાઈભોજાઈ

૧–બંધુનો ઉપદેશ

એક દિવસે મ્હારા બંધુએ મને બોલાવીને કહ્યું: "દીનુ ! હવે તું ન્હાનો નથી. ગૃહની કોઇ પણ વાત ત્હારાથી છૂપી નથી. કોણુ જાણે કોના પુણ્ય પ્રતાપે બે મુઠી અન્ન મળ્યે જાય છે. જો માતાપિતાના કહેવા પ્રમાણે હું સારી રીતે ભણ્યો હોત તો આજે ફક્ત વીસ રૂપિયાને માટે હમ્મેશાં બે ગાઉ સુધી જવું આવવું પડત નહિ, તથા આપણા દિવસો આવા દુઃખપૂર્ણ બનત નહિ. તેમની મારપીટથી હું જે કંઇ ભણ્યો તે ભણુતરનાજ પ્રતાપે આજે કાચું પાકું ખાઇને તથા જાડું પાતળું પહેરીને આપણે દિવસો વ્યતીત કરીએ છીએ. જો એ સમયે હું આટલું પણ ન ભણ્યો હોત તો કોણુ જાણે કે શી દશા થઇ હોત ?"

આટલું કહેતાં કહેતાં બંધુનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવ્યું. આજ સુધીમાં મ્હેં ગુરૂજી તથા માસ્તરનો ઘણો માર સહન કર્યો હતો અને આડોસીપાડોસીઓનો પુષ્કળ ઉપદેશ શ્રવણ કર્યો હતો; પરંતુ તે સર્વની મ્હારા ઉપર કાંઈજ અસર થઈ નહોતી. સર્વ સદુપદેશ માત્ર કાન સુધીજ પહોંચ્યો હતો–ચિત્તમાં પ્રવેશ કરી શકયો નહોતો. મારપીટનો તો હિસાબજ કોને હતો? એ તો જાણે એમજ કે શરીર ઉપરની ધૂળજ ઉડી જાય છે! પરંતુ કોણ જાણે શાથી આજે વડિલ ભ્રાતાનું કથન મ્હારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરી ગયું. મ્હેં નીચું મ્હોં રાખી ભાઈનો સકળ સદુપદેશ શ્રવણ કર્યો અને કેટલીક ક્ષણ સુધી હું ત્યાં આગળ શાંતિથી બેઠા પશ્ચાત્ ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. બીજા દીવસથી મ્હેં અભ્યાસમાં એટલું બધું લક્ષ આપવા માંડયું કે મ્હારા ગુરૂ તથા જોડીયાઓના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. તે સાથે મ્હારી બુદ્ધિ પણ ફરી ગઇ. મ્હારી ચાલચલણ માટે કેટલાક દિવસો પૂર્વે જે લોકો મ્હારી ધૃણા કરતા હતા તેજ લોકો હવે મ્હારા ઉપર પ્રેમ રાખી મ્હારી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. સોળ વર્ષની ઉમરે મ્હેં મિડલ પરીક્ષા આપી અને તેમાં હું પસાર થયો.

૨–મ્હારો પરિચય

સંસારમાં બાળકોના બે આધાર હોય છે. માતા અને પિતા. કમનસીબે મ્હારી બાલ્યાવસ્થામાંજ મ્હારા પિતાનો પરલોકવાસ થયો હતો. એ સમયે શું શું બન્યું હતું તેની મને અત્યારે લેશ પણ માહિતી નથી. પિતાના મૃત્યુ પછીથી મ્હારી સ્નેહમયી માતાએજ મ્હારૂં લાલનપાલન કર્યું હતું.

મ્હારી બાર વર્ષની ઉમર થતાં માતા પણ દેવલોકને પામી. એ સમયે મને સમગ્ર જગત અંધકારમય દેખાવા લાગ્યું, પરંતુ ઈશ્વરની વિચિત્ર લીલા પ્રમાણે જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ મ્હારા હૃદય ઉપરથી માતૃવિયોગનો શોક ધીમે ધીમે હલકો થવા લાગ્યો.

હવે રહ્યા હું અને મ્હારા વડિલ બંધુ. તે સમયે મ્હારી ઉમર બાર વર્ષની અને મ્હારા વડિલ બંધુની ઓગણીસ વર્ષની હતી. માતાની હયાતિમાંજ મ્હોટા ભાઇનો વિવાહ થઇ ગયો હતો; મ્હારાં ભાભી પણ અમારે ત્યાંજ રહેતાં હતાં. તેમની ઉમર એ સમયે પંદર વર્ષની હતી. હવે સંસાર સંભાળવાનો સઘળો ભાર તેમના ઉપર આવી પડયો. મ્હારી માતાએ ભાભીને પોતાની હયાતિમાંજ સંસારનાં સકળકાર્યોનું શિક્ષણ ઉતમ પ્રકારે આપેલું હોવાથી તેમણે ગૃહને એવી તો નિપુણતાથી સંભાળી લીધું કે અમને માતાના મૃત્યુનો શોક વિશેષ સમય સાલ્યો નહિ. માતાનો મ્હારા ઉપર જેવો સ્નેહ હતો તે કરતાં પણ વિશેષ સ્નેહથી મ્હારાં ભાભી મ્હારૂં લાલન પાલન કરતાં હતાં.

મ્હારા પિતા પોતાની પાછળ જે કાંઈ થોડું ઘણું મૂકી ગયા હતા તેમાંથી માતાજીએ અમારૂં પાલન કર્યું તથા મ્હારા વડિલ ભ્રાતાને શિક્ષણ આપ્યું. મ્હારા વડિલ ભ્રાતાને તેમણે એફ. એ. સુધી ભણાવ્યા હતા, પરંતુ આગળ અભ્યાસ કરાવવાની વ્યવસ્થા નહિ થઈ શકવાથી મ્હારી માતાએ તેમને આગળ ભણાવવાનું માંડી વાળ્યું હતું. છેવટે અનેક યત્નો કરવાથી મ્હારા ભ્રાતાને અમારા ગામની સ્કુલમાં હેડમાસ્તરની

જગ્યા મળી હતી. આ હેડમાસ્તરની જગ્યા ઉપર તેમને વીસ રૂપીયા પગાર મળતો હતો. એટલી આવકમાંથી અમારી માતા અમારો ગૃહસંસાર ચલાવતી હતી. માતાના મૃત્યુ પછી જે કાંઈ રકમ એકઠી થઇ હતી તે સઘળી તેમની ક્રિયામાં અર્થાત ગૃહાચાર્યો અને કુળાચાર્યોનું ઉદર મોદકથી પરિતૃપ્ત કરવામાં ખરચાઈ ગઈ. હવે માત્ર માસિક રૂપીયા વીસનોજ અમને આશ્રય રહ્યો. હું પણ જે નિશાળમાં ભાઇ હેડમાસ્તર હતા તેજ નિશાળમાં ભણવા જતો હતો, છતાં મને કહેતાં શરમ આવે છે કે મ્હારી તે સમયે બાર વર્ષ જેટલી ઉમર હોવા છતાં હું પાંચમી ચોપડીમાંજ અભ્યાસ કરતો હતો; કારણ મ્હારૂં ધ્યાન રમવા કૂદવા સિવાય અન્ય બાબત તરફ નહોતું. વળી માસ્તરનો તો લેશ પણ ભયજ નહોતો, કારણકે મ્હારા વડિલ ભ્રાતા એજ નિશાળમાં હેડમાસ્તર હોવાથી હું નિર્ભય હતો. મ્હારા ભ્રાતા પણ મને એટલા માટેજ શિક્ષા નહોતા કરતા કે વખત છે ને તેમને લોકો એમ કહે કેઃ–" માબાપ મરી ગયાં એટલે ભાઇભોજાઇ વચ્ચેથી પોતાનો કાંટો દૂર કરવા ઇચ્છે છે." આથી હું નિર્ભયતાથી મોજશોખમાં મ્હારા દિવસો વ્યતીત કરતો હતો. બાર વર્ષસુધીની ઉમર તો મ્હારી રમવા કૂદવામાંજ ચાલી ગઈ હતી.

૩–અધ્યયનનો વિચાર

મિડલ પરીક્ષા તો પાસ કરી પરંતુ પછીથી એ ફિકર પેઠી કે ઍન્ટ્રેન્સ (પ્રવેશક) નો અભ્યાસ ક્યાં કરવો અને તેનું ખર્ચ ક્યાંથી મેળવવું ? ભ્રાતાના વીસ રૂપિયામાં તો ગૃહખર્ચ પણ પૂરૂં થતું નહોતું, તેમજ બીજી પણ કશી આવક નહોતી.

માતાને હવે મ્હારા અભ્યાસની ઘણી ચિંતા થવા લાગી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેમના મુખ ઉપર ઉદાસી જણાતી હતી. મ્હારી ઉમર પણ સોળ વર્ષની થઈ હતી, જેથી વિશેષ સમય વ્યતીત કરવો પણ વ્યાજબી નહોતો. એક દિવસે હું મ્હારા ભાઈની સાથે ભોજન કરવા બેઠો હતો ત્યારે ભાભીએ કહ્યું:–“ હવે દીનુભાઈને આગળ અભ્યાસ કરાવવા સંબંધી શું નિશ્ચય કર્યો ? ”

ભાઈએ કહ્યું:–“ હું પણ રાત્રિ દિવસ એજ ચિંતામાં છું. અત્યાર સુધી તો જેમ તેમ કરીને તેમને શિક્ષણ આપ્યું, પરંતુ હવે ઍન્ટ્રેન્સનો અભ્યાસ તો મુંબઈ કે વડોદરા મોકલ્યા સિવાય કરાવી શકાય તેમ નથી. ત્યાં મોકલવામાં રૂપિયાની આવશ્યકતા પડે તે લાવવા કયાંથી ? ”

ભાભીએ કહ્યું:–“ ત્યારે શું હવે રૂપિયાની અડચણને લીધે અભ્યાસજ છોડાવી દેશો ? એ તો ઉલટું “ **ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે નહિ ઘાટનો** ” એવું થવાનું. ગમે તેમ પણ આગળ અભ્યાસ તો કરાવવોજ જોઈએ; પણ હે ભગવાન ! દીનુભાઈને હું પરદેશ કેવી રીતે મોકલી શકીશ ? તે એકલા પરદેશમાં કેવી રીતે રહી શકશે ? કોણ તેમને ભોજન કરી આપી જમાડશે ? કોની સંભાળમાં રહેશે ? હવે આગળનો અભ્યાસ અહિંજ કેમ નથી કરાવતા ? ”

ભાઈએ કહ્યું: “ અહિં જ્યાંસુધી ભણાવવામાં આવે છે ત્યાંસુધી તો દીનુ ભણી ચૂકયો છે. હવે વધુ અભ્યાસ અહિં બની શકે તેમ નથી. ”

“ ત્યારે શું અહિંના માસ્તર જેટલું એ ભણી ચૂકયા ? ”

"અરે! હું તે તને કયાં સુધી સમજાવું? અહિંનો અભ્યાસ પૂર્ણ થઇ ગયો. અહિંઆં એટલા સુધીજ શીખવવાનો સરકારનો હુકમ છે."

ભાભીએ ગુસ્સામાં આવી જઈ કહ્યું:–"અરે! સરકારે એટલો તો વિચાર કરવો હતો કે, જે લોકો પોતાનાં બાળબચ્ચાંને વિશેષ ખર્ચ કરીને બહારગામ મોકલી શકે તેમ ન હોય તેમનું કેમ થશે?"

ભાઇએ કંટાળીને ઉત્તર આપ્યો કે:–"સરકાર કયાં લોકોને તેમનાં બાળબચ્ચાંને શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ કરે છે! એ તો તેમનાં વડિલોની ઇચ્છા ઉપર છે."

ભાભીએ છેવટે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી કહ્યું:–"ત્યારે હવે શું થશે?"

"જો રૂપિયા હોય તો બધું બની જાય."

"ત્યારે જો એમજ હોય તો મ્હારા બે ચાર અલંકારો છે તે વેચી નાખો, અને દીનુભાઈના અભ્યાસનો પ્રબંધ કરો!"

ભાઇભોજાઈ વચ્ચે આટલી વાતચીત થઈ ત્યાંસુધી તો હું શાંતતાથી બેસી રહ્યો હતો; પરંતુ ભાભીનું અંતિમવાકય સાંભળી મ્હેં મૌનનો ભંગ કરી કહ્યું:–"નહિ ભાભી! તમારા અલંકારો હું વેચવા દઇશ નહિ. તેને વેચી દેશો તો પાછા તે કેવી રીતે બનશે?"

ભાભીએ સ્હેજ હાસ્ય કરી ઉત્તર આપ્યો:–"કેમ તમે કમાતા થઇને કરાવી આપજો. શું કમાઇને મને નહિ આપો? હજુ વહુ તો આવી નથી!"

હું બોલીને પસ્તાયો તથા લજ્જિત થઈ જઇને બેસી રહ્યો.

ભાઈએ મ્હારી ભાભીને કહ્યું: "તું ત્હારા અલંકારો વેચવાની વાત શા માટે કહાડે છે? શું કાંઈ બે ચાર હજારની માલમતા તો ત્હારી પાસે નથી? વડિલોના પુણ્યપ્રતાપથીજ આ બે ચાર અલંકારો તને પ્રાપ્ત થયા છે તે કેમ વેચાય?"

ભાભીએ ગંભીરતાથી કહ્યું: "અરે અલંકારોમાં તે શું વધારે છે? તમે બન્ને ભાઈઓ કુશળ રહો એટલે મ્હારે કોઇ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા નથી. વળી દશાનું ચક્ર ફરતાં વિલંબ લાગતો નથી. મનુષ્યનું નસીબ પાંદડાંને ઓથે હોય છે. ઈશ્વર-કૃપા હશે તો દીનુભાઈ ભણી ગણીને કમાતા થઈ જશે અને બે ચારને બદલે દસવીસ અલંકારો ઘડાવી આપશે."

ભાઈએ અલ્પ સમય સુધી વિચાર કરી કહ્યું: "ઠીક છે જોઇશું. કોઇ પણ પ્રકારે પૈસાની વ્યવસ્થા તો કરવીજ પડશે."

આમ કહીને ભાઈ ભોજનપરથી ઉઠી હાથ મ્હોં ધોઈ, કપડાં પહેરી નિશાળે ગયા. હું પણ ભાઈના દિવાનખાનામાં જઇને બેઠો. સંધ્યા સમયે ભાઇ ગૃહે આવ્યા ત્યારે તેમણે મને તથા મ્હારી ભાભીને બોલાવી કહ્યું કે: "ઈશ્વરની કૃપાથી દીનુ એવો ભાગ્યવાન છે કે પ્રભુ તેને ચિરંજીવી રાખે. તે આપણું દારિદ્ર દૂર કરી આપણા નામને ઉજ્વળ કરશે."

ભાઈની કથા શ્રવણ કરી હું તો શાંતિથી બેસી રહ્યો; પરંતુ મ્હારી ભાભીએ પૂછ્યું: "કેમ આજે કાંઈ આમ બોલો છો? શું કોઈ સારી નોકરી મળી છે કે શું?"

"અરે! નોકરીની ક્યાં વાત છે?"

"ત્યારે છે શું?"

"દીનુભાઈના અભ્યાસની સર્વ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે."

"કેવી રીતે ?"

"રામપ્રસાદ શેઠનો છોકરો મ્હારી પાસેજ અભ્યાસ કરે છે, અને હું તેને માટે પણ બનતી કાળજી રાખું છું; જેથી તેના સંબંધમાં કાંઈક વાતચિત કરવાને આજે મને રામપ્રસાદ શેઠે પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો હતો. ત્યાં કેટલીક વાતો થયા પછી તેમણે મને દીનુની હકીકત પૂછી. મ્હેં કહ્યું કેઃ "એ મિડલમાં તો પાસ થઇ ગયો છે; પરંતુ હવે નિરૂપાયે તેનો અભ્યાસ બંધ પડતો જોઇ મને ઘણી ચિંતા થાય છે."

તેમણે પ્રશ્ન કર્યોઃ "શા માટે અભ્યાસ બંધ કરવો પડે છે ?"

મ્હેં ઉત્તર આપ્યો કેઃ "હવે મુંબઇ યા તો વડોદરે જાય તો એ ઍન્ટ્રેન્સમાં અભ્યાસ કરે, પરંતુ મ્હારી એવી સ્થિતિ નથી કે હું મ્હારા વીસ રૂપિયાના પગારમાંથી ગૃહ-ખર્ચ ચલાવી તેના અભ્યાસનો ખર્ચ કહાડી શકું."

રામપ્રસાદ શેઠના ન્હાના ભાઈ કૃષ્ણપ્રસાદે મ્હારાં વચનો શ્રવણ કરી કહ્યું કેઃ "મ્હારી તો એવી સલાહ છે કે તેને ઍન્ટ્રેન્સનો અભ્યાસ ન કરાવતાં ડૉકટરીનો અભ્યાસ કરાવો તો વધારે સારૂં. તેને મુંબઈ મોકલો અને જો તે ત્યાંથી પાસ થઇ આવ્યો તો તેનું નસીબ સુધરી જશે; કારણ કે આજકાલ ડૉકટરોની આવક ઘણી સારી હોય છે."

મ્હેં કહ્યુંઃ "શેઠજી ! આપની સલાહ પણ ઠીક છે, પરંતુ મ્હારે તેને મુંબઇ કેવી રીતે મોકલવો ? વળી મ્હારી અવસ્થા અત્યારે એવી પણ નથી કે મને કોઇ પાંચસેં કે હજાર રૂપિયા ઉછીના આપે."

ઉભય બંધુઓએ થોડો સમય કાંઈ વિચાર કરી પછી કૃષ્ણપ્રસાદે કહ્યું: "ભાઇ ! આજકાલ ઘણે સ્થળે એવું જોવામાં આવે છે કે, '**ગરજ સરી એટલે વૈદ્ય વેરી.**' પછી સ્વાર્થી મનુષ્યો પોતાના ઉપર થએલા ઉપકારો ભૂલી જાય છે."

તેમની આવી વાત સાંભળી મ્હેં નમ્રતાથી કહ્યું: "શેઠજી ! આપનું કહેવું સત્ય છે, પરંતુ સર્વ લોકો એકજ પ્રકારના હોતા નથી. કંટકમાં પણ ગુલાબ ખિલે છેજ. હું કેવી રીતે આપને ભરોંસો આપું ? પરંતુ શ્રીનારાયણ ઘટ ઘટનો અંતર્યામી છે."

આટલું કહેતાં કહેતાંમાં તો મ્હારાં નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવ્યું. કૃષ્ણપ્રસાદ શેઠે મ્હારા ભાવોનું દર્શન કરી કહ્યું: "ત્યારે જુઓ માસ્તર ! સંસારમાં લોકો અનેક પ્રકારનો જુગાર રમે છે તેમ હું પણ આ એક ધર્મનો જુગાર રમું છું. તમે કોઈ સારૂં મુહૂર્ત જોઈ તમારા બંધુ દીનાનાથને મુંબઇ મોકલવાની તૈયારી કરી રાખજો. ત્યાં આગળ આપણી એક પેઢી ચાલે છે તેના મુનીમને લખી દઇશું એટલે ત્યાં આગળ રહેવા વગેરેનો સર્વ બંદોબસ્ત થઇ જશે."

ભાઈનું કથન શ્રવણ કરી રહ્યા પછી મ્હારી ભાભીએ હર્ષનાં આંસુઓ વર્ષાવતાં કહ્યું:—"ધન્ય પ્રભુ ! પ્રભુએજ આપણા ઉપર કૃપા કરી કૃષ્ણપ્રસાદ શેઠના અંતરમાં વાસ કર્યો ! એ નારાયણજ દરેકના ઉપર કૃપા કરે છે. હે સત્યનારાયણ પ્રભુ ! મ્હેં ગઈ કાલે માનતા માની હતી કે દીનુભાઇના અભ્યાસની કોઈ પણ પ્રકારે વ્યવસ્થા થઈ જશે તો હું કથા કહેવડાવીશ; અને આજ તો વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ. પ્રભુ ! જેવી મ્હારી વિનતિ

ધ્યાને ધરી છે તેવીજ રીતે સમગ્ર સંસારની વિનતિ પણ ધ્યાને ધરજો અને સર્વ ગરીબોનાં દુઃખોને દૂર કરજો. જુઓ હવે તો આપણે કાલેજ કથા કહેવડાવી દો; એવા કાર્યમાં વિલંબ કરવો ઉચિત નથી."

ભાઇએ કહ્યું:-"હવે પગાર મળવાને માટે થોડાજ દિવસનો વિલંબ છે."

ભાભીએ ઉત્તર આપ્યો:-"મ્હેં કાંઈ તમારા ભરોંસા ઉપર માનતા માની નથી."

"ત્યારે મ્હારી ક્યાં ના છે? અમે તો એવુંજ ઇચ્છીએ છીએ કે, સત્યનારાયણની કથા હમ્મેશાં થયા કરો તથા તેમનો પ્રસાદ પંચામૃત અમને મળ્યા કરો."

ભાભીએ કહ્યું:-"પ્રભુની કૃપાથી કોઇ પણ કાર્ય અટકી રહેતું નથી. કથા કરાવવાની સકળ વ્યવસ્થા કરી શકાય તેમ છે, માટે તમે જઇને હરિનારાયણ શાસ્ત્રીજીને કથા કહેવા માટે બોલાવી લાવો."

ભાઇએ ઉત્તર આપ્યો:-"હા, હું જઇને બોલાવી લાવું છું. તું અત્રેની સકળ વ્યવસ્થા કરી રાખજે."

૪-મુંબઇની મુસાફરી.

જે દિવસે ભ્રાતાએ આવીને કૃષ્ણપ્રસાદ શેઠે કરેલી કૃપાની વાત કરી ત્યારથી ભાભીના શિર ઉપર કામનો ઘણો બોજો આવી પડયો. જ્યારે જોઇએ ત્યારે તે એક નહિ તો બીજા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થએલાંજ જણાતાં હતાં. કેટલીક વખત હું તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવેલું જોતો હતો તો

કેટલીક વખત તેમના મુખ ઉપર હાસ્યની રેખાઓ અંકિત થએલી જોતો હતો.

આજે બપોરના ગ્હારે મુંબઈની મુસાફરી કરવાની હતી. સવારથીજ ભાભી અનેક પ્રકારનો સામાન બાંધતાં હતાં. પ્રાતઃકાળે તેમણે મને જાગ્રત કરી નિત્યકર્માદિથી નિવૃત્ત થવાનું સૂચવ્યું. હું સ્નાન સંધ્યાદિ કરી રહી ભાભીની પાસે ગયો. ત્યારે ભાભીએ આંખોમાંથી આંસુ સારતાં ગદ્ગદ્ કંઠે કહ્યુઃ-"ત્યારે દીનુભાઈ! શું તમે જશોજ કે? જુઓ પત્ર લખવામાં વિલંબ કરો તો તમને મ્હારા સોગન છે."

છેવટે મ્હેં યથોચિત વચનો કહી ભાભીના આત્માને શાંત કર્યો તથા પ્રત્યેક સપ્તાહે પત્ર લખવાનું જણાવ્યું.

ધીમે ધીમે ભોજનનો સમય થયો. જે જે વસ્તુઓ મને પસંદ હતી તે સર્વ આજે ભાભીએ થોડી થોડી બનાવી હતી; અર્થાત્ આજનું ભોજન અન્નકૂટ સમાન હતું. ભોજન કરી રહ્યા પછી તેમણે મ્હારે માટે જે જે સામાન તૈયાર કર્યો હતો તે ધીમે ધીમે મને સોંપવા માંડયો. ભાભીનો અપૂર્વ પ્રેમ જોઇ મ્હારા હૃદયમાં ઘણુંજ લાગી આવ્યું કે, આવાં હેતાળ ભાભીના વિયોગમાં મ્હારે રહેવું પડશે. મને સોપારી ખાવાની વિશેષ ટેવ હોવાને લીધે ભાભીએ સરસામાનમાં થોડી ઘણી સોપારી પણ કાતરીને એક પડીકામાં બાંધીને મૂકી હતી.

થોડા સમયમાંજ મ્હારા ભ્રાતાએ કહ્યુંઃ-"સમય થઇ ગયો છે માટે હવે વિશેષ વિલંબ ન કરો."

ભાભીએ તુરતજ ગણેશપૂજાની તૈયારી કરી. પાડોશમાંથી કુમારિકાઓને બોલાવી લાવ્યાં તથા ગ્હારા હાથે ગૌરીગણેશની

પૂજા કરાવી. ત્યાર પછી કપાળે તિલક કરી મ્હારા હાથમાં લાડુ તથા એક રૂપિયો આપી મને આશીષ દીધી. હું તેમને પ્રણામ કરીને ઉઠ્યો. ભ્રાતાની આગળ જઈ તેમના ચરણોમાં પણ મ્હેં મ્હારૂં મસ્તિષ્ક નમાવ્યું. ભાઇએ મને આશીર્વાદ દઇ મ્હારા હાથમાં દસ રૂપિયા મૂકતાં કહ્યું: “ ત્યાં જઇને કપડાં સીવડાવી લેજે. ”

હું તથા ભાઈ તરતજ જઇને બળદગાડીમાં બેઠા. ભાભીએ અશ્રુપૂરિત નેત્રોએ મને રજા આપી. મ્હારાં નેત્રોમાં પણ જળ ભરાઇ આવ્યું. ધીમે ધીમે ગાડી ચાલવા લાગી. ગામથી સ્ટેશન બે ગાઉ દૂર થતું હતું. રસ્તે જતાં જતાં ભાઈએ મને રૂડા પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો. છેવટે અમે સ્ટેશન ઉપર જઇ પહોંચ્યા. ભાઇ ટીકીટ ઑફિસમાં જઇને મુંબઈની ટીકીટ કરાવી લાવ્યા અને ગાડી પણ આવી પહોંચી. મ્હારી પાસે સરસામાન વિશેષ હોવાથી મ્હેં તથા મ્હારા ભ્રાતાએ મળી મહામુશિબતે તે સર્વ સામાન ગાડીમાં ગોઠવી દીધો. સામાન ગોઠવતાંની સાથેજ ગાર્ડની સીટી થઈ. હું ગાડીમાં દ્વાર પાસે ઉભો રહી ભાઈની સાથે વાતચીત કરવા જતો હતો, એવામાં એક કાળી ડગલીવાળાએ આવીને ભાઇને દૂર હઠાવ્યા અને ગાડી ઉપડી; જેથી હું ભાઇની સાથે કાંઈ વાતચીત કરી શક્યો નહિ, તેમ ભાઈ મ્હારી સાથે પણ કરી શક્યા નહિ.

ગાડી માર્ગ કાપતી ગઇ તેમ તેમ અનેક પ્રકારના વિચારો મ્હારા ચિત્તને ચિંતાતુર કરતા હતા. એક તો ગૃહત્યાગ, બીજું ભાભીનું વાત્સલ્ય, ત્રીજું નવીન નગર પ્રતિ પ્રયાણ અને પારકાને ત્યાં આશ્રિત થઈ રહેવું, એ વગેરે અનેક વિચારોએ

મ્હારા મનને વિહ્વળ કરી મૂક્યું. કોઇ કોઇ વખત ગાડીમાંથી બહાર દૃષ્ટિ કરી જોતાં સુંદર દેખાવનું દર્શન થતાં હૃદયને અલ્પ સમય કાંઈક આનંદ પણ થતો.

૫-ડૉકટરી શિક્ષણ.

મુંબઈ જઈને હું કૃષ્ણપ્રસાદ શેઠની પેઢી ઉપર ગયો. ત્યાં આગળજ મ્હારો સરસામાન ગોઠવી મુનીમની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો. મ્હારા ભાગ્યવશાત્ મુનીમ ભારે અનુભવી હતો તથા જાતિનો પણ બ્રાહ્મણ હતો. તેણે મને ઘણું આશ્વાસન તથા ઉપદેશ આપ્યો. હું નારાયણનું ધ્યાન ધરી તેને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. બીજે દીવસે આવશ્યકીય કાર્યો પરવારી લઈને હરિ સ્મરણ કરતો કરતો કૉલેજમાં ગયો, ઈશ્વિરેચ્છાથી મને ત્યાં દાખલ થઈ જવામાં વિશેષ હરકત પડી નહિ. એક વિદ્યાર્થીદ્વારા વર્ગમાં ચાલતાં પુસ્તકોની નોંધ કરી લઇ તે પુસ્તકો એકત્ર કરવાની ચિંતા કરવા લાગ્યો.

પ્રભુ સાનુકૂળ થાય છે, ત્યારે અનેક રીતે થાય છે. મ્હેં મુનીમ આગળ જઈને કહ્યું કે:-"મ્હારૂં નામ તો દાખલ કરી દીધું છે; પરંતુ હવે આટલાં પુસ્તકો ખરીદવાં પડશે."

મ્હારી કથા શ્રવણ કરી મુનીમે ઉત્તર આપ્યો:-"અહિં એક મ્હારા સ્નેહી છે. તેમનો પુત્ર હમણાંજ ડૉકટરનો અભ્યાસ કરી રહ્યો છે માટે જો તેની પાસે તેણે પોતે અભ્યાસ કરેલાં પુસ્તકો હજુ હશે તો હું તે સઘળાં તમને મંગાવી આપીશ; કોઈ પુસ્તક કદાચિત્ ન મળે તો પછી ખરીદી લેજો."

બે દિવસમાંજ મુનીમે મને ઘણાંખરાં પુસ્તકો મંગાવી આપ્યાં, બે ચાર ખરીદવાં પણ પડ્યાં. રાત્રે હું મુનીમજીનાં

બે બાળકોને તથા તેમના પરિચયવાળા બે ત્રણ ગૃહસ્થોનાં બાળકોને એકત્ર કરી અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યો. એટલે એ આવકમાંથી કૉલેજની ફી મળી આવતી હતી; તથા પેઢીમાં આશ્રિત તરિકે રહીને ભોજન કરતો હતો. હું ત્યાંનું એટલું બધું કામ કરતો હતો કે, મને ભોજન કરાવવામાં જે કાંઈ ખર્ચ થતું હતું તે કરતાં પણ વિશેષ લાભ પેઢીને થતો હતો. ધીમે ધીમે મ્હારા સંબંધના સકળ સમાચાર મુનીમે કૃષ્ણપ્રસાદ તથા રામપ્રસાદ શેઠને લખી મોકલ્યા તથા મ્હેં પણ આ સઘળી હકીકતનો એક વિસ્તૃત પત્ર ભાઈના ઉપર લખ્યો. જે પત્ર વાંચતાં ભાઇ તથા ભાભીને મહાહર્ષ થયો હતો. આમ છતાં ભાભીના જે જે પત્રો આવતા હતા તેમાં પ્રત્યેક વખતે લખાઈ આવતું હતું કેઃ ‘તમારા વિના જીવ ઘણોજ વ્યાકુળ રહે છે. જો બની શકે તેમ હોય તો થોડા દિવસની રજા મેળવી ઘેર આવી જજો.’

ભાભીને હું જે ઉત્તર લખતો તે તેમને સંતોષ થાય તેવોજ લખતો. બીજી તરફ અભ્યાસ કરવા ઉપરાંત મને જે થોડો ઘણો વખત મળતો તે હું બાળકોને ભણાવવામાં તથા પેઢીનું કામ કરવામાં વ્યતીત કરતો હતો.

૬–સ્વગૃહે ગમન.

કાળને જતાં વિલંબ થતો નથી. ધીમે ધીમે ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થઈ જવા આવ્યાં. નારાયણની કૃપાથી હું પ્રતિ વર્ષે પરિક્ષામાં પસારજ થયા કરતો. ત્રીજે વર્ષે છેવટની પરીક્ષા આપી સર્ટિફિકેટ લઈ મ્હેં સ્વગૃહપ્રતિ ગમન કર્યું. મને જોતાંની સાથેજ ભાભીનાં નેત્રોમાંથી હર્ષાશ્રુ ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં.

હું પણ ત્વરિત ગતિથી ભાભી પાસે જઇ પહોંચી તેમના ચરણમાં ઢળી પડયો. અનેક આશીષો આપી મ્હારો હસ્ત પકડી તેમણે મને ઉઠાડયો. ત્યાર પછી સંક્ષિપ્તમાં મ્હારા પાસ થયાના સમાચાર શ્રવણ કરી તે ભોજન બનાવવાના કાર્યમાં રોકાયાં. થોડા સમયમાં ભાઈ પણ આવી પહોંચ્યા. મ્હેં ભાઇને સવિનય પ્રણામ કર્યા. તેમણે મને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો. આજે ત્રણ વર્ષ પછી પુનઃ અમે બન્ને ભાઇઓ સાથે ભોજન કરવાને બેઠા. ભોજન કરતાં કરતાં ત્રણ વર્ષમાં શું શું બન્યું તે સકળ વાર્તા ભાભી પૂછતાં ગયાં અને હું પણ તેમને યથોચિત ઉત્તર આપતો ગયો.

ભોજન કરી રહ્યા પછી હું ભ્રાતાની સાથે શેઠને મળવા ગયો. અમે ગયા ત્યારે ઉભય બંધુઓ ભોજનથી નિવૃત્ત થઇ દિવાનખાનામાં બેઠા બેઠા પાન ખાતા હતા. મ્હેં જઈ બન્નેને પ્રણામ કર્યા તથા હાથ જોડી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કેઃ-" આપ મહાનુભાવોની દયાના પરિણામેજ હું માનસહિત પાસ થઇ શકયો છું." આમ કહી મ્હેં તેમની આગળ મ્હારૂં સર્ટિફિકેટ મૂકયું. કૃષ્ણપ્રસાદ ઈંગ્રેજી જાણતા હોવાથી તેમણે તે લઈ વાંચ્યું અને તેનો ભાવાર્થ પોતાના વડિલ ભ્રાતા રામપ્રસાદને સમજાવ્યો. રામપ્રસાદ શેઠે મ્હારા તરફ દ્રષ્ટિ કરી કહ્યું:- "ચાલો, ઘણું સારૂં થયું. એ તો ઠીક, પરંતુ ન કરે નારાયણ અને અમે કોઇ બિમાર થયા તો ડૅાકટર સાહેબ અમારી સેવા -શુશ્રૂષા તો કરશો ને ?"

મ્હેં કહ્યું:-" જગન્નિયંતા નારાયણ આપ ઉભયને તથા આપના કુટુંબને સદાસર્વદા નિરોગી રાખે એજ હું હૃદયપૂર્વ ઇચ્છું છું, વળી હું તો આપનો વેચાણ છું."

આ પ્રમાણે અનેક વાર્તાલાપ કરીને અમે તેમની પાસેથી વિદાયગીરી લઇ સ્વગૃહે આવ્યા તથા પુનઃ ભાભી સાથે વાતચિત કરવા માંડી. મ્હેં કહ્યું:–“પૂનામાં મને સો રૂપિયાની નોકરી મળે છે, જો તમે રજા આપતાં હો તો હું જાઉં.”

ભાભીએ પ્રશ્ન કર્યો:–“પૂના અહિંથી કેટલું દૂર છે?”

મ્હેં ઉત્તર આપ્યો:–“મુંબઇથી થોડેજ દૂર છે.”

ભાભીએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:–“ના ભાઈ, આપણે તો એટલે દૂર જવાની કાંઇ જરૂર નથી. જે નસીબમાં હશે તે અહિં બેઠાં બેઠાંજ મળી રહેશે.”

મ્હેં કહ્યું:–“ઠીક, જેવી તમારી તેમજ મ્હારા ભ્રાતાની ઇચ્છા. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એજ મ્હારી ફરજ છે.”

૭–મ્હારી ડૉકટરી.

મ્હારા ભ્રાતા તથા અન્ય લોકો તરફથી છેવટે એવી સલાહ મળી કે: “આપણા ગામમાં કોઈ ડૉકટર, દવાખાનું યા તો ઇંગ્રેજી દવાઓની દુકાન સુદ્ધાં નથી; માટે તમે અત્રેજ એક દવાખાનું ઉઘાડો. જે બે પૈસા તમારા ભાગ્યમાં લખ્યા હશે તે અહિં પણ તમને પ્રાપ્ત થશેજ.”

મ્હારૂં ગૃહે રહેવાનું તો હવે નક્કી થઇ ગયું, પરંતુ દવાખાનું ઉઘાડવાને માટે દુકાનનો સામાન તથા દવાઓ લાવવાને માટે રૂપિયા જોઇએ તે કયાંથી લાવવા એ બાબતની ચિંતાએ મ્હારા મનમાં પ્રવેશ કર્યો.

સંસારમાં ઉપદેશકોની ખોટ નથી, પરંતુ જે ઉપદેશ આપણું મન આપે છે તેજ વાસ્તવિક હોય છે; કારણ કે બહારના લોકો આપણી સ્થિતિ–રીતિ જાણ્યા સિવાય જેવી

ફાવે તેવી સલાહ આપે છે. આથી કરીને છેવટે હું, મ્હારા ભાઇ તથા મ્હારાં ભાભી, ત્રણે મળી વિચાર કરવા લાગ્યાં. છેવટે જ્યારે અન્ય કોઈ માર્ગ નજ સૂઝયો ત્યારે ભાભીએ પોતાના ગળામાંની મોહનમાળા, પગમાંનાં કડાં, હાથમાંની સોનાની બંગડીઓ વગેરે પોતાના સકળ અલંકારો આપી દીધા. ધન્ય છે મ્હારાં ભાભીને કે જેના મનમાં એ સમયે લેશ પણ દુઃખની છાયા સરખી આવી નથી. નહિ તો સ્ત્રીઓને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ પોતાના અલંકારો અધિક પ્રિય હોય છે, તથા તેના ઉપર તેમની અપાર મમતા હોય છે.

અંતે અલંકારોને લઈ, ભાઇ ભોજાઈની રજા મેળવી હું મુંબઈ જવા નીકળ્યો. આઠ દસ દિવસ સુધી મુંબઇમાં રહીને અલંકારો વેચી જે જે વસ્તુઓની આવશ્યકતા હતી તે ખરીદ કરી, સ્વગૃહે આવી દવાખાનું સ્થાપન કર્યું.

ઈશ્વરની કૃપાને લીધે મ્હારૂં દવાખાનું ધીમે ધીમે સારૂં જામવા લાગ્યું. દુનિયાની લીલા કેવી વિચિત્ર છે! પ્રથમ હું દીનુ હતો તે પછીથી દીનાનાથ થયો; અને હવે તો મી. દીનાનાથ ડૉકટર ઍસિસ્ટંટ સરજ્યન બની ગયો! ધન્ય છે સમય ત્હારી લીલાને!

પ્રથમ માસમાં મને પચ્ચીસ રૂપિયાની અને દ્વિતીય માસમાં ત્રીસ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થઈ, તથા આ પ્રમાણે દિન-પ્રતિદિન લક્ષ્મીની મ્હારા પ્રતિ દયાદૃષ્ટિ થતી ગઈ. હું જે કાંઈ પેદા કરતો તે સર્વ ભાભીને આપી દેતો; અને મ્હારા પોતાના ખર્ચને માટે જે રૂપિયા–પૈસાની આવશ્યકતા પડતી તે ભાભીની પાસેથી માગી લેતો. તેઓ પણ ઘણીજ પ્રસન્ન-

તાપૂર્વક મ્હારા માગ્યા પ્રમાણે મને આવશ્યક રકમ આપ્યા કરતાં હતાં. વળી મ્હારાં ભાભી મ્હારાં કપડાંને માટે વારંવાર કહ્યા કરતાં હતાં. તાત્પર્ય એજ કે મને સારૂં ખવડાવવું તથા પહેરાવવું એજ તેમનું લક્ષ્ય હતું. ચોથે મહિને અમારા ગામનોજ એક શેઠ તથા તેનો પુત્ર ઉભય ઘણા બીમાર થઇ ગયા. બન્નેનો રોગ અતશિય વધી ગએલો હોવા છતાં ઈશ્વરના અનુગ્રહથી–મ્હારીજ ચિકિત્સાથી એવો ઉભયને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ થઈ. આથી કરીને એ શેઠે મને ઔષધખર્ચ તથા મ્હારી હમ્મેશની ફી ઉપરાંત મને પુરસ્કાર તરિકે ત્રણસેં રૂપિયા તથા કેટલાંક ઉત્તમ કપડાં આપ્યાં. હવે મ્હેં ભાભી સાથે કપટ કર્યું. મને પુરસ્કાર તરિકે પ્રાપ્ત થએલી રકમની વાત મ્હેં તેમને કહી નહિ. મ્હારી પાસે દવાઓના વેચાણમાંથી જે સો રૂપિયાની રકમ એકત્ર થઈ હતી તે રકમમાં આ ત્રણસેં રૂપિયા એકત્ર કરી મ્હેં ચારસેં રૂપિયાનું સોનું ખરીદ કર્યું અને તેમાંથી એક મોહનમાળા, પગમાંનાં કડાં, તથા હાથની બંગડીઓ વગેરે અલંકારો તૈયાર કરાવી હું ભાભી પાસે ગયો તથા તેમના ચરણો સમીપ એ અલંકારો મૂકી મ્હેં તેમને પ્રણામ કર્યા.

ભાભીએ આશ્ચર્યતાથી પ્રશ્ન કર્યો:–" આ શું ?"

મ્હેં જે હકીકત સત્ય હતી તે કહી દીધી; આથી કરીને મ્હારાં ભાભીને મ્હારા ઉપર એટલો બધો ક્રોધ ચડી આવ્યો કે તેવો ક્રોધ કદાપિ તેમને ચડયો નહોતો.

તેમણે કહ્યું:–" દીનુભાઈ! તમે મને પૂછયા વિના આ પ્રમાણે કર્યું છે તે વાસ્તવિક નથી કર્યું. હમણાં તમારો વિવાહ

કરવા સંબંધની ગોઠવણુ ચાલે છે, જો એ ગોઠવણુ નક્કી થઈ જશે તો બીજા અલંકારો હવે હું કયાંથી કરાવીશ ?"

મ્હેં ઉત્તર આપ્યો:–" ભાભી વિવાહની એટલી બધી શું ઉતાવળ છે ? સમયનાસુર બધું થઇ પડશે, પરંતુ આ તૈયાર કરાવેલા અલંકારો તો તમારે પહેરવાજ પડશે."

છેવટે કેટલોક વાદવિવાદ થયા પશ્ચાત્ મ્હારાં ભાભીએ એ અલંકારો પહેર્યા. અમારા ઉભયમાં આ વાતચીત ચાલતી હતી, એવામાંજ મ્હારા ભાઈ આવી પહોંચ્યા. આવતાંની સાથેજ તેમણે પ્રશ્ન કર્યો:–" આશું દિયર ભોજાઈની લડાઈ ચાલી રહી છે ?"

મ્હેં તો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પરંતુ મ્હારાં ભાભીએ તેમને વિનયપૂર્વક કહ્યું:–"આ જુઓ ! દીનુભાઇ મ્હારે માટે ચારસેં રૂપિયાના અલંકારો બનાવરાવી લાવ્યા છે ?"

ભાઇએ કહ્યું:–" ઠીક ત્યારે હવે તો અમારી પરવા પણ નહિ રાખો."

ભાભી સ્મિત કરી બોલ્યાં:–" થવાનું હતું તે થયું. પરમેશ્વર તેમની માર્કંડેયના જેટલી ઉમ્મર કરે. હવે તો તેમની વહુ આવી જશે ત્યારે મ્હારો આત્મા શાંત થશે. જુઓ દીનુભાઇનો વિવાહ થઈ ગયો હોત તો આટલી અવસ્થામાં એ એકાદ પુત્રના પિતા પણ થઈ ગયા હોત."

મ્હેં કહ્યું:–" મ્હારા ભાઇને તો પ્રથમ પુત્રના પિતા કરો. પછીથી મ્હારી વાત."

ભાભીએ ઠાવકા મુખે કહ્યું:–" હવે મ્હારે અન્ય શી બાબતની ફીકર છે? તમને ફળફૂલની માફક જોઈ મ્હારો

આત્મા શીતળ થાય છે. જો તમે મુંબઈ ન ગયા હોત તો અત્યાર સુધીમાં કયારનોએ મ્હેં તમારો વિવાહ નક્કી કરી નાખ્યો હોત.”

ભાઈએ સ્મિત હાસ્ય કરી ભાભીના તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું:—“ બહુ બહાદુરીની વાત! જન્મતાંની સાથેજ વિવાહ કર્યો હોય તો કેવું ?”

ભાઈએ ઉત્તર આપ્યો:—“ જન્મતાંની સાથે તો શું પરંતુ આપણા દેશમાં કેટલીક એવી જાતિઓ છે કે જેઓ પોતાનાં સંતાનો પેટમાં હોય છે ત્યારથીજ તેમનાં સાટાં નક્કી કરે છે!

સમયાનુસાર હું પણ બોલી ઉઠયો કે:—“ આ બાળ-વિવાહની પ્રથાથીજ આપણા દેશના સ્ર્વસ્વનો નાશ થઈ ગયો છે; ચારે દિશામાં દરિદ્રતાએ નિવાસ કરેલો છે; આજે અનેક બાળવિધવાઓ બાળલગ્ન જેવા ઝેરી રિવાજને લીધેજ પોતાનું જીવન અતિ દુઃખમાં વ્યતીત કરે છે; એવી વિધવાઓનો સંતાપ, તેમનું રૂદન તથા તેમનાં પાપોથીજ દેશની દિવસે દિવસે અધોગતિ થતી જાય છે. અરેરે ! આપણા દેશમાંથી આ કુચાલનો કયારે નાશ થશે ?! ”

ભાભીએ પ્રશ્ન કર્યો:—“ બાળકોનો બાલ્યાવસ્થામાં વિવાહ થાય તો તેથી શું નુકશાન ? નાની સરખી વહુ રૂમઝુમ કરતી ગૃહમાં આવીને ફરે તે જોઇને તો ઉલટો આત્મા શીતળ થાય.”

મ્હેં કહ્યું:—“ ઠીક જુઓ, સહજ વિચાર કરી જોજો. એક ન્હાના બાળકની સગાઈ કરવામાં આવી. પ્રથમ તો શીતળા

વગેરેનો ભય રહે છે. પછી ધારો કે તે મ્હોટો થાય તો તેની રીતભાત કેવા પ્રકારની નીવડશે તેની પ્રથમથી કોઈને માહિતી હોતી નથી. અર્થાત્ મૂર્ખ થશે કે વિદ્વાન, સદાચારી થશે કે દુરાચારી, તે કોઈ જાણતું નથી. માબાપ તો પોતાનાં બાળકોનો વિવાહ કરી પોતાના મનની હોંશ પૂર્ણ કરે છે; પરંતુ જો ભવિષ્યમાં ઉભય પાત્રોનું પરસ્પર સ્નેહસંમિલન થતું નથી અને એક બીજાના આચારો એક બીજાથી જૂદા જૂદા થઈ પડે છે ત્યારે ઉભયના દુઃખની, શોકની તેમજ પાપાચારની પરિસીમા રહેતી નથી. જુઓ; આ મૂર્ખદાસનો વિવાહ તેની બાલ્યાવસ્થામાં થયો છે. પ્રથમ તો તેની શીતળામાં એક આંખ ગઈ. ત્યાર પછીથી એ કાણો એવો તો દુરાચારી નીકળ્યો કે જેના દુરાચારથી આજે પેલી બીચારી છોકરી મહાદુઃખ સહન કરી રહી છે! તેના શરીર ઉપર વસ્ત્ર નથી અને પેટમાં અન્ન નથી. તે બિચારીના સર્વસ્વનો નાશ અત્યારથીજ અર્થાત્ તેની બાલ્યાવસ્થામાંજ થઈ ગયો છે. વળી જે અજ્ઞાન બાલિકા અત્યારે આવા દુઃખમાં રિબાય છે તે ભવિષ્યમાં દુરાચારી નહિ થાય તેનો શું વિશ્વાસ? આવી રીતે ભારતવર્ષમાં અનેક બાળકીઓ દુઃખથી રીબાય છે. જે સમયે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા તરફ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે તે સમયેજ માબાપો પોતાનાં બાળબચ્ચાંઓને ગૃહસ્થાશ્રમનું શિક્ષણ (!) આપવા પ્રતિ લક્ષ્ય દોડાવે છે; અને છેવટે ‘ ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે નહિ ઘાટનો ’ એવી અવસ્થા તેમનાં સંતાનોની પણ થાય છે.”

મ્હારા વિસ્તૃત વિવેચનને શ્રવણ કરી ભાઈ બોલ્યા:—

"દીનુ ! તું શા માટે વિનાપ્રયોજન ત્હારૂં મસ્તક આ અભણુ અી સાથે ફોડે છે ? પથ્થર જેવી બુદ્ધિ ઉપર જ્ઞાનરૂપી વારિ-સિંચન શા ઉપયોગનું ?"

મ્હારાં ભાભીએ કાંઇક ક્રોધમિશ્રિત સ્વરે કહ્યું:—"હું તમારા જેવી પંડિત તે કયાંથી બની જાઉં ? ગમે તેમ પરંતુ આ વર્ષે હું દીનુભાઇને વિવાહ નક્કી કર્યા સિવાય રહેનાર નથી."

ભ્રાતાએ મ્હારાં ભાભીના વિચારને અનુમોદન આપતાં કહ્યું:—"હા સત્ય છે; દીનુ હવે વિવાહ—યોગ્ય થઈ ગયો છે, માટે તેનો વિવાહ કરવો ઉચિત છે."

આ સાંભળતાંજ ભાભીએ હર્ષાવેશમાં આવી જઇ ઉદ્‌ગાર કહાડયા કે:—"થયું ત્યારે; મને તો મ્હારા દીનુભાઇની ચિંતા ! દુનિયાની ચિંતા મ્હારે શા માટે જોઈએ ?"

૮—ભાઈની પરીક્ષા

બીજી તરફ ભાઈ પણુ કેટલાંક વર્ષથી કાયદાનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમની પરીક્ષાનો સમય પાસે આવી પહોંચવાથી તેમને મુંબઈ મુસાફરી માટે થોડા રૂપિયાની જરૂર આવી પડી. મ્હેં ભાઈને પ્રશ્ન કર્યો:—"હવે પરીક્ષાને થોડાજ દિવસ રહ્યા છે તોપછી તમે કયારે જશો ?"

ભાઇએ ઉત્તર આપ્યો:—"હું તો એમજ વિચારૂં છું કે આજેજ ચાલ્યો જઉં, પરંતુ ખર્ચાદિની કંઈક વ્યવસ્થા થાય ત્યારે જવાયને ?"

મ્હેં કહ્યું:—"ખર્ચાદિ માટે તમે કોઇ પણુ પ્રકારની ચિંતા રાખશો નહિ. એક બે દિવસમાં મને પચાસ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થનાર છે તે લઇને તમે બેલાશક મુંબઇ જજો."

મ્હારો ઉત્તર શ્રવણ કરતાંજ ભાભી બોલી ઉઠયાં:-“ જો ઘણીજ ઉતાવળ જેવું હોય તો પચાસ સાઠ રૂપિયા હું આપું; પુનઃ લાવો ત્યારે મનેજ આપજો, કારણ કે હું જે રૂપિયા આપું તે વિવાહની તૈયારીના છે.”

મ્હેં ભાભીનાં વચનો ઉપર હાસ્ય કરીને કહ્યું:-“ વાહ વાહ ! આ તો આપણા ગૃહમાંજ નાણાવટી વસે છે ને શું! હવે રૂપિયાની શું ખોટ ?”

તરતજ મ્હારાં ભાભીએ રૂપિયા કાઢી આપ્યા, જે લઇને મ્હારા ભ્રાતાએ મુંબઈ પ્રતિ પયાણ કર્યું. થોડાજ દિવસમાં ઈશ્વરના અનુગ્રહથી તેઓ પાસ થઇ આવ્યા. ભાઇના પાસ થવાથી મને તથા ભાભીને અપૂર્વ આનંદ થયો.

પ્રથમ તો ભાઇએ સબડિવિઝનની કચેરીમાંજ પોતાની વકિલાત શરૂ કરી. ધીમે ધીમે કેસો પણ મળતા ગયા. છ માસમાં તો ભાઈ ફોજદારી કચેરીના મુખ્ય વકિલ બની ગયા. આવક પણ સારી થવા લાગી. લોકો અમારા સંસારનું ઉદાહરણ આપવા લાગ્યા. બે માસ પછી ભાઇએ અનેક હિતૈષીઓની સલાહથી જીલ્લા કચેરીમાં જવાનું નક્કી કર્યું. ભાભીએ કહ્યું કે દીનુભાઇનો વિવાહ થઇ ગયા પછી ગયા હોત તો ઘણું સારૂં થાત, પરંતુ મ્હારો તથા મ્હારા ભાઇનો વિચાર એવો થયો કે છ માસ સુધી વિવાહ મુલત્વી રાખવો અને ભાઇને જીલ્લા કચેરીમાં જવા દેવા.

૯—મ્હારો વિવાહ

ધીમે ધીમે મ્હારો વિવાહ પ્રસંગ પણ આવી પહોંચ્યો. ગૃહમાં અનેક પ્રકારની ધામધૂમ ચાલી રહી. ભાભીએ પૂર્વે નક્કી કર્યા

કરતાં પણ ખર્ચનો આંકડો ઘણો વધારી દીધો હતો. દ્વાર પાસે સોનીઓ બેઠા બેઠા અનેક પ્રકારના સુવર્ણાલંકારો તૈયાર કરતા હતા, દરજીઓ કપડાં સીવતા હતા, રંગરેજો કપડાં રંગી રંગીને લાવતા હતા, અનેક પ્રકારની મિઠાઇઓ કંદોઇઓ બેસાડી તૈયાર કરાવવામાં આવતી હતી અને અનેક સગાંવહાલાંઓ આ મંગળ પ્રસંગમાં આનંદવૃદ્ધિ કરવા આવ્યાં હતાં. ગૃહની આગળના ભાગમાં એક વિશાળ સુરમ્ય મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. કન્યા પક્ષવાળાનું ગામ અમારા ગામથી ત્રણ ગાઉ દૂર થતું હતું. મ્હારાં ભાભી પણ વિવાહ–કાર્યમાં એટલાં બધાં ગુંથાઇ ગયાં હતાં કે ખાવાપીવાનું તથા સૂવાબેસવાનું પણ ભૂલી ગયાં હતાં. ધીમે ધીમે બધી સ્ત્રીઓએ એકત્ર થઈ અનેક પ્રકારના ગીતધ્વનિથી આકાશને ભેદી નાખવા માંડયું. કેટલીક સ્ત્રીઓએ તો આપણા હિંદુ લોકોની પૂર્વ પ્રથા પ્રમાણે અશ્લીલ ગીતોનો ઉપયોગ પણ કરવા માંડયો. મ્હેં મ્હારા એક સ્નેહીને કહ્યું કે:–" ભાઇ ! તમે જઇને મ્હારા વડિલ ભ્રાતાને કહો કે તેઓ સ્ત્રીઓને આવાં અશ્લીલ ગીતો ગાવા દેવાનો સખ્ત પ્રતિબંધ કરે."

તુરતજ મ્હારા સ્નેહીએ મ્હારા ભ્રાતાને જઇ મ્હારાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં. મ્હારા ભ્રાતાએ મ્હારાં ભાભીને તથા બીજી બે ચાર મુખ્ય સ્ત્રીઓને બોલાવી અશ્લીલ ગીતો ગાવાનું બંધ કરવાને સૂચવ્યું. આ સૂચનાની અન્ય સ્ત્રીઓને ખબર પડતાંજ તેઓ ક્રોધે ભરાઇ. એક સ્ત્રી પાર્લામેંટમાં બોલી ઉઠી:–" વાહરે વાહ ! એમ તે કાંઈ બને કે? વિવાહ વખતે તો એવાં ગીતોજ ગાવાં જોઇએ !"

બીજી બોલી ઉઠીઃ—" અરે! આ પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા રિવાજને તે વળી બંધ કરી શકાય કે?"

ત્રીજી એક અજ્ઞાન સ્ત્રીએ કહ્યુંઃ—" અરે! શાસ્ત્રમાં પણ એમ લખ્યું છે કે રામચંદ્રજીના લગ્ન પ્રસંગે પણ આવાંજ ગીતો ગવાતાં હતાં!"

આ પ્રમાણે અનેક સ્ત્રીઓએ વાદવિવાદ ચલાવ્યા જેથી મ્હારે સ્ત્રીમંડળ આગળ નિરૂપાયે જઇને કહેવું પડયું કે:—" તમને જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ બોલતાં શરમ નથી આવતી? જેની આગળ એક હાથ સુધીના લાંબા ઘુમટા ખેંચો છો, જેની આગળ વાતચીત કરતાં પણ અતિશય શરમ આવે છે; તેમને આવી અશ્લીલ ગાળો દેવાનું સાહસ તમે કેવી રીતે કરી શકો છો?"

મ્હારા ભ્રાતાએ પણ ત્યાં આવીને મ્હારાં વચનોને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે:—" જો આવાં ગીતો ગાવાનું તથા સગાંસંબંધીઓને ગાળો દેવાનું તમને યોગ્ય લાગતું હોય તો તમારામાંથી એક જણ સહજ મ્હારી પાસે આવીને મને ગાળો દઈ જાઓ. જો આમ ન બની શકતું હોય અથવા તો તેમ કરતાં શરમ આવતી હોય તોપછી જરાક છેટે રહીને આવું વર્તન રાખવાની શી જરૂર? એ તો ઘણીજ શરમ ભરેલી વાત કહેવાય."

વધારામાં મ્હેં મ્હારી ભાભીને કહ્યું કે:—"ભાભી! હું તમારા સોગન ખાઇને કહું છું કે, જો કોઈના મુખમાંથી એક પણ અપશબ્દ નીકળશે તો હું અહિં ઉભો પણ રહેનાર નથી."

મ્હારાં વચનોથી ભાભીનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. અન્ય એક સ્ત્રીએ મ્હારા પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી પ્રશ્ન કર્યોઃ—"ત્યારે

કન્યાપક્ષવાળાંઓ આવી રીતે અપશબ્દોનો ઉચ્ચાર કરશે તો શું કરશો ?”

મ્હેં દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યોઃ—“ હા, ત્યાંને માટે પણ એમજ સમજવું. જો તેમનામાંથી પણ કોઈ એવા અપશબ્દોનો ઉચ્ચાર કરશે તો હું ત્યાં પણ એક ક્ષણ વાર રહેનાર નથી.”

આમ કહી રહ્યા પછી અમે ત્યાંથી ઉઠી અન્ય સ્થળે જવા લાગ્યા. જતાં જતાં કોઇ અપરિચિત સ્ત્રીનો સ્વર મ્હારે શ્રવણે પડયો કેઃ—“ જ્યારે પુરૂષવર્ગની સંમતિ નથી તોપછી આપણે એવાં ગીતો ગાવાનું બંધ કરી સોહાગ ગાઓ, ધોડી ગાઓ, ધોળ મંગળ ગાઓ, એની કાંઈ ઓછીજ મના કરે છે ! ”

છેવટે સર્વેને સંતોષ થયો. અમે પણ બહાર જઈ એક માણસને વહેવાઇને ત્યાં મોકલી તેની સાથે કહેવડાવ્યું કેઃ ‘ કોઈ પણ પ્રકારનાં અશ્લીલ ગીતોનો તથા અપશબ્દોનો કોઇના મુખે ઉચ્ચાર થાય નહિ એવો બંદોબસ્ત કરે.”

વિવાહ એ પણ કેવો વિચિત્ર પ્રકાર છે ! ભલેને ગમે તેવો નિર્ધન હોય તોપણ વિવાહને દિવસે જામાતૃનું માન તેમજ મર્યાદા એક રાજા કરતાં પણ વધી જાય છે. જે સમયે મને વસ્ત્રાલંકારો પહેરાવવામાં આવ્યાં તે સમયે ચારે દિશાએથી જનસમૂહે મને ઘેરી લીધો. કોઇ કપડાં પહેરાવવા લાગ્યું તો કોઈ પહેરાવેલાં કપડાંને ઠીકઠાક કરવા લાગ્યું; કોઈ અલંકારો પહેરાવવા લાગ્યું તો કોઇ સૂચના કરવા લાગ્યું કે; ‘ આમ નહિ પરંતુ આમ પહેરાવો. ’ હું તો એક લાકડાના પૂતળા પ્રમાણે સ્થિરતાથી બેસી રહ્યો તથા મનમાં ને મનમાં

વિચાર કરવા લાગ્યો કે 'હે નારાયણ ! આજે મને આ લોકો કેવો બનાવે છે !' છેવટે વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થઇ માથે મુકુટ મૂકી મને બરોબર સજ્જ બનાવવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી નિયમ પ્રમાણે ગણપતિની તથા કુલદેવતાની પૂજા કરી હું બહાર આવ્યો. મ્હેં બહાર આવીને જે જોયું તેનું વર્ણન હું ક્યાંસુધી કરી શકું ? બહારનો ઠાઠ જોઇને હું તો ચકિતજ થઈ ગયો ! ઘણીજ ધામધૂમથી જાન નીકળી. આ સમયે હુંજ એકલો આનંદથી પુલકિત થતો ઘોડા ઉપર બેઠો હતો, બાકી અન્ય કોઇને ક્ષણની પણ નિરાંત નહોતી. એ દિવસે રાજાધિરાજ કરતાં પણ હું વિશેષ મ્હોટો પુરૂષ હતો.

ધીમે ધીમે જાન વહેવાઇના દ્વાર આગળ જઈ પહોંચી. ત્યાં આગળની સ્ત્રીઓના આનંદનો તથા પુરૂષોના ગભરાટનો ફોટો ઉતારવા જેવો હતો. દ્વાર આગળ ઉતરતાંજ અનેક પ્રકારનાં વૈદિક તથા લૌકિક કાર્યો થયાં; તેમાં કેટલાંક એવાં પણ કાર્યો થયાં કે જેને જોતાં હસવું આવતું હતું, તથા લોકોના અજ્ઞાનપણા માટે ખેદ સુદ્ધાં થતો હતો. પુરૂષમંડળમાં તો શિષ્ટાચાર સિવાય એવું કોઈ પણ કાર્ય બન્યું નહિ કે જેની સાથે મ્હારો વિશેષ સંબંધ હોય; પરંતુ જે સમયે મ્હારે માંહ્યરામાં જવું પડયું તે સમયના સુખ દુઃખની કથા તો જેને વીતી હોય તેજ જાણી શકે તેમ છે. એટલી બધી સ્ત્રીઓ ત્યાં એકત્ર થઇ હતી કે વૃદ્ધાઓ સિવાય ગામની ભાગ્યેજ કોઈ યુવતી તે સમયે સ્વગૃહે બેસી રહી હશે. પ્રથમ તો મ્હારા શરીરના એકેએક અંગની સમાલોચના થવા લાગી. કોઇ નાક, કોઇ મ્હોં, કોઇ આંખ તો કોઇ હાથ સંબંધી

સમાલોચના કરવા લાગી.ઈશ્વરની કૃપાથી હું રૂપવાન ગણાતો હતો, અને તે વળી ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારોથી વિભૂષિત થયો હતો; એટલે પછી શું કહેવું ! ઈશ્વરે સ્ત્રીઓને એક પ્રકારની એવી અવલોકન શક્તિ આપી છે કે જેના પ્રભાવથી તેઓ કોનું કયું અંગ પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે તથા કોના કયા અંગમાં સૂક્ષ્મ દોષ છે એ તેઓ સ્હેલાઇથી સમજી જાય છે. અર્દ્ધરાત્રિ વીતી ગયા પછી કન્યાદાનનું મુહૂર્ત હતું; એ સમયે મ્હારા શ્વશુર તમજ સાસુએ કન્યાદાન આપ્યું.

ત્રીજે દિવસે જાન વિદાય થઈ. જે સમયે નવવધૂ પોતાના પરિવારથી વિદાય થાય છે તે સમયે કરૂણારસની સીમા રહેતી નથી. પૂર્વે જે મહાઆનંદ વ્યાપી રહ્યા હતો તે હવે વિદાય-સમયે મહાશોકમાં ફેરવાઇગયો. જો કે મ્હારા શ્વશુર તેમજ સાસુને પોતાની પુત્રીને ફક્ત બે ત્રણ ગાઉ દૂરજ મોકલવાની હતી, છતાં તેમને જાણે પોતાની પુત્રીને જીવનપર્યંત કોઈ દૂર દેશે વિદાય કરવાની હોય એમ થવા લાગ્યું. એ સમયે વાત્સલ્યની પૂર્ણ પરિસીમા દેખાઈ આવતી હતી. આવાજ પ્રસંગે શકુંતલા નાટકમાં કાળીદાસે કણ્વઋષિને મુખે કહે-વડાવ્યું છે કે:—“ હું સંસારત્યાગી તપસી છું. તદુપરાંત આ કન્યા મ્હારી પોતાની નથી છતાં આજે શકુંતલાને વિદાય કરતાં મ્હારૂં ચિત્ત જ્યારે આટલું બધું ચિંતાતુર થઇ રહ્યું છે, તોપછી સંસારીજનોની તો કોણ જાણે આવા પ્રસંગે કેવી દશા થતી હશે ! ”

૧૦–દિવસો ફર્યા

ઈશ્વરની કૃપાથી અમારૂં ગૃહ પણ નવું થઇ ગયું. ગૃહની આસપાસ પચ્ચીસ ત્રીસ વીઘાં જેટલી જમીનમાં એક બગીચો

બનાવવામાં આવ્યો. અમારા દિવસો હવે પૂર્વ કરતાં વિશેષ આનંદમાં વીતવા લાગ્યા. દુઃખ એટલુંજ હતું કે ભાઈનું ગૃહમાં રહેવાનું થતું નહિ. કોઈ સમયે કચેરીનો કેસ હોય ત્યારેજ તેઓ ઘેર આવતા.

ત્રણ વર્ષમાંજ મને ઈશ્વરે બે પુત્રો આપ્યા, પરંતુ ભાભીને એક પણ સંતાન થયું નહિ. તેઓ મ્હારાં બાળકોનેજ પોતાનાં સમજી હમ્મેશાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. તેમનાથી મ્હારી પત્ની જેટલી સુખી રહેતી તેટલી તે મ્હારી માતા જો જીવતી હોત તો તેમનાથી પણ રહેત કે નહિ એ શંકાસ્પદ હતું. લોકોને અમારા ગૃહનો સલાહસંપ જોઇ ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગતું હતું; તથા તેઓ એમજ કહેતાં કે: 'અમુક ગૃહમાં તો સત્યુગજ ચાલી રહ્યો છે!'

દીનપ્રતિદીન ભાઇની આવક વધતી જતી હતી, અને મ્હારી સંતતી વધતી જતી હતી પણ આવક ઘટતી જતી હતી; કારણ કે પ્રથમ તો હું એકલો ડૉકટર હતો, પરંતુ હવે તો અમારા ગામમાં છ સાત ડૉકટરો થઇ ગયા. હોમિયોપેથિકનું તો કાંઈ કહેવા જેવુંજ નહોતું, ગૃહે ગૃહે ડૉક્ટરો હતા.

હવે આખા દિવસનું મ્હારૂં કામ બાળકોને લઇને દિવાનખાનામાં બેસી રહ્યા સિવાય અન્ય એક પણ નહોતું. કોઈ સમયે બગીચામાં માળીઓની સરદારી કરતો તો કોઇ સમયે ખેતરમાં બાળબચ્ચાંને લઈ એકાદ કલાક ફરવાને જતો હતો. સવારના સમયે જે લોકો ગૃહે આવતા તેમને દવા આપતો. મ્હોટાભાઇ પરદેશમાં કમાણી કરી ઘેર ખરચની રકમ મોકલી આપતા હતા; અને હું ગૃહનો વૃદ્ધ બની સંસાર સંભાળતો હતો.

મ્હારાં ભાભી એવાં ઉદાર તથા ગુણવાન હતાં કે, મ્હારી આવક ઓછી થએલી હોવાથી હું ભાઇનીજ કમાણીમાંથી ખાતોપીતો તથા મ્હારા બાળબચ્ચાંનું તેમનીજ કમાણીમાંથી પોષણ કરતો હોવા છતાં તેમના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની જૂદાઈ આવતી નહિ. અમારા સર્વેનો પરસ્પરસનો પ્રેમ અપૂર્વ હતો.

૧૧–પ્રેમમયી ભાભીનો પરલોકવાસ

"ઓ મૃત્યુ તું ઉદધિવીચિ વિષે વસે છે,
સંગીત ગાન સમયે પણ તું રહે છે!
ને તું વસેજ અમ આ ગૃહ શાંતમાં યે,
ને, દૂર દૂર પણ તું સહુ સ્થાનમાં છે!"

—કુંજ.

મ્હારા મ્હોટા પુત્રના વાળ ઉતારવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. આ પ્રસંગે ભાઈ પણ ગૃહે આવ્યા. કેટલાંક સ્વજનોને પણ આ મંગળ સમયે આમંત્રિત કરવામાં આવ્યાં. કેટલાક દિવસ સુધી આ સકળ વેઠ ભાભીને ઉઠાવવી પડી; કારણ કે જે ગૃહમાં ઉત્સવ યા તો કોઇ મંગળ પ્રસંગ આવે છે ત્યારે ગૃહનાં મનુષ્યોને પરિશ્રમ સહન કરવો પડે છે. આનંદપ્રાપ્તિ તો અન્ય મનુષ્યોનેજ થાય છે. ફક્ત માન મેળવવા સિવાય અન્ય એક સુખ એવા પ્રંસગો ઉજવનારને મળતું નથી.

ધીમે ધીમે વાળ પણ ઉતરી ગયા. સકળજનો પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં. બીજે દિવસે રાત્રે હું અને મ્હારા ભાઈ અમારા દિવાનખાનામાંજ સૂતા હતા. આગલે દિવસે સતત પરિશ્રમ કરેલો હોવાથી એવી ગાઢી નિદ્રા આવી કે, રાત્રિ કેવી રીતે પસાર થઈ ગઈ તેની ખબરજ પડી નહિ. સવારે

ઉઠતાંની સાથેજ માલૂમ પડયું કે મ્હારાં ભાભીને રાત્રિના બાર વાગ્યા પછી ઉલટી ઉપર ઉલટી થતી હતી; તથા જ્વર પણ સખ્ત આવ્યો હતો. હું તરતજ ભાભીની પાસે ગયો તો તેમણે પૂર્ણ નેત્રોએ મ્હારા પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી ગદ્દ્‌ગદ્‌ કંઠે કહ્યુંઃ "મ્હારો જીવ ઘણોજ ગભરાય છે. ઉઠવા બેસવાનું સામર્થ્ય પણ મ્હારામાં રહ્યું નથી."

ભાભીની અવસ્થા જોતાંજ મ્હારો આત્મા ઉડી ગયો. હું એવો તો ગભરાઈ ગયો કે મ્હારી ડૉકટરાનું થોડા સમય સુધી મને ભાનજ પણ રહ્યું નહિ. ત્યાર પછી મ્હેં ભાઇને બોલાવ્યા. મ્હારી તથા ભાભીની અવસ્થા જોઇ તેમણે અતિશય ગભરાઇ જઇને કહ્યુંઃ "દીનુ! આ શું થઈ ગયું છે? ત્હારે આવા સમયે ગભરાઇ જવું ઉચિત નથી. જ્યારે આ વિકટ પ્રસંગે તુંજ આ પ્રમાણે ગભરાઈ જઇશ તોપછી આ પ્રસંગ વખત જતાં વધુ વિકટ બનતો જશે. અતિશય કામકાજ કરવાના કારણથી તથા ગરમી–શરદીથી આમ થઇ ગયું હશે. કાંઇક સ્વસ્થ થઈને ચિકિત્સા તો કરી જો."

ભાઇનાં વાકયોથી મને કાંઇક જ્ઞાન આવ્યું. હું મ્હારાં ભાભીની ચિકિત્સા કરવા લાગ્યો, તથા ભાઇને મ્હેં એક મ્હારા ડૉકટર મિત્રને કે જે થોડા દિવસ થયાં મુંબઈથી આવેલા હતા તેને બોલાવવા મોકલ્યા. એ ડૉક્ટર ચિકિત્સક શક્તિમાં ઘણો નિપૂણ હતો.

ભાઇ તો ડૉકટરને બોલાવવા ગયા અને હું મ્હારાથી બની શકે તેટલી ઔષધિનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો. આમ છતાં હું જે જે ઔષધિ આપતો, તે સઘળી પાણીની માફક વૃથા જતી

હતી. અલ્પ સમયમાંજ ભાઈ મ્હારા ડૅાકટર મિત્રને પોતાની સાથેજ તેડી લાવ્યા. આવતાંની સાથેજ મ્હારા મિત્રે મ્હારાં ભાભીની ચિકિત્સા કરી; અને ત્યાર પછીથી મને પ્રશ્ન કર્યો: “ શું કાંઈ ચિકિત્સા કરી છે ? ”

મ્હેં જે જે કર્યું હતું તથા જે જે ઔષધિ આપી હતી. તે સઘળી કહી સંભળાવી. ત્યાર પછી તેણે અન્ય લોકોને આશ્વાસન આપ્યું; પરંતુ ખાનગી રીતે મને કહ્યું કે: “ ઘણીજ થોડી આશા રહે છે. ”

જોત જોતાંમાં તો ભાભીની અવસ્થા વિશેષ બગડવા લાગી.

અલ્પ સમયમાંજ ભાભીનું તેજસ્વી મ્હોં સફેદ પુણી જેવું બની ગયું. કાન તેમજ હોઠો ઉપર લીલાશ આવી ગઈ. આંખો ઉંડી ઉતરી ગઇ. નેત્રોની નીચેની પલકો ઝુકી ગઈ. શરીર ઉપર ચીકણો પરસેવો થઇ આવ્યો. સમગ્ર શરીર ઠંડુ પડતું ચાલ્યું. નાડીની ગતિનું કાંઇ ઠેકાણું રહ્યું નહિ. આવાં અનેક અમંગળસૂચક લક્ષણો દેખાવા લાગ્યાં. છેવટે ત્રુટક સ્વરે તેમણે પ્રશ્ન કર્યો: “ દી.......નુ....ભા....ઇ ! ત....મારા....ભા....ઇ... કયાં....છે ?.... ”

મ્હારા ભાઈ જે મ્હારી ભાભીના ઉશિકા પાછળ ઉદાસી ચ્હેરે બેઠા હતા તે આગળ આવીને બેઠા. તેમને જોતાંજ ભાભીનાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું. તેમણે ભાઇના ચરણો પ્રતિ પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. ભાઇએ પોતાનો પગ આગળ ધર્યો. ભાભીએ મ્હારા ભાઇની ચરણરજ લઇ પોતાના શિર ઉપર મૂકી તથા તે કાંઈ કહેવા ઇચ્છતાં હતાં; પરંતુ તેમનો કંઠ ભરાઇ આવ્યો. કેટલાક સમય પછી પુનઃ તેમણે ક્ષીણ કંઠે

મને ઉદ્દેશીને કહ્યું: "વ....હુ....ત....થા....બાળ....કો....ને....બો....લાવો......."

એ સર્વના આવ્યા પછી પતિનો હાથ પોતાના દુર્બળ હાથથી મહામુશિબતે પકડી તેમના પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી, પતિને જાણે એવો સંકેત સૂચવ્યો કે જાણે 'હું આ સર્વેને તમને સોંપું છું.' ત્યાર પછી મ્હારા શિર ઉપર હસ્ત મૂકતાંજ તેમને મૂર્છા આવી ગઇ. બે ત્રણ વાર સમગ્ર શરીર કંપી ઉઠયું; અને તે સાથેજ તેમનું પ્રાણપક્ષી ઉડી ગયું. સર્વેના રૂદન ધ્વનિથી આકાશ ભેદાઇ જવા લાગ્યું. અમારા આનંદમય ગૃહમાં મહા શોકે આવીને સ્થાન લીધું.

૧૨-ભ્રાતા કાર્ય ઉપર ગયા.

શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા થઇ ગયા પછી ભાઇએ ભાભીના નામ ઉપર અમારા બગીચાની પાસેજ એક તળાવ ખોદાવ્યું અને તેનું નામ મ્હારી ભાભીના નામ પ્રમાણે 'સરયુ તળાવ' રાખ્યું. આ તળાવમાં જળ પુષ્કળ નીકળ્યું; તેમજ તે જળ ઘણુંજ મિષ્ટ હતું. આ તળાવ તૈયાર થવાથી આસપાસના લોકોને અતિશય સુખ થયું. તે એવા તો ઉત્તમ સ્થાનપર બનાવવામાં આવ્યું હતું કે આવતા જતા મુસાફરોને તેનાથી બહુજ સુખ થયું. કેટલાક દિવસો રહીને ભાઇ તો ચાલ્યા ગયા હતા, પરંતુ તળાવ તૈયાર થઇ ગયા પછી તેની પ્રતિષ્ઠાને માટે તેમને પુનઃ સ્વગૃહે આવવું પડયું. તળાવની પ્રતિષ્ઠા થઇ ગયા પશ્ચાત્ ભાઇ ગયા તે પુનઃ પાછા આવ્યાજ નહિ. ચાર પાંચ માસ જેટલી મુદત વીતી ગઇ. મ્હેં ભાઇને ગૃહે

આવી જવાને માટે અનેક પત્રો લખ્યા તોપણુ તેઓ કાર્ય પ્રવૃત્તિનું કારણુ દર્શાવી નજ આવ્યા. છેવટે હુંજ તેમની પાસે ગયો. મને જોતાંની સાથેજ ભાઈના મુખ ઉપર આનંદ ફેલાઈ રહ્યો. અમારા સર્વેના કુશળ વર્તમાન પૂછતાં પૂછતાં તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ઉભરાઇ આવ્યાં. ભાઇના સહવાસમાં નવ દસ દિવસ વીતી ગયા પછી ભાઈએ કહ્યું: “ ભાઇ ! ત્હારાથી જુદા પડવાની મ્હારી ઇચ્છા તો નથીજ; પરંતુ ગૃહે બાળબચ્ચાંને એકલાં મૂકી તું અહિં બેસી રહે એ યોગ્ય નથી. હવે તો ત્હારે જેમ બને તેમ ત્વરાથી સ્વગૃહે જવું જોઇએ.”

છેવટે મ્હેં ભાઈ પાસેથી રજા લઇ સ્વગૃહે સિધાવવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. રજા લેતી સમયે ભાઇએ મ્હારી પત્નીને માટે તથા મ્હારાં બાળબચ્ચાંને માટે અનેક ભેટની ચીજો આપી. સકળ ચીજો લઇ હું જ્યારે વિદાય થયો તે સમયે મ્હેં ભ્રાતાને બે હાથ જોડી નમ્રસ્વરે એકાદ માસ સ્વગૃહે આવીને રહી જવા માટે પ્રાર્થના કરી; તથા ભાઈએ પણુ મ્હારી પ્રાર્થનાને સ્વીકારી. જેટલા દિવસ સુધી હું ભાઇની પાસે રહ્યો તે દરેક દિવસે ભાઇને ત્યાં સ્નેહી સંબંધીઓનું મંડળ એકઠું થઇ ભાઈને પુનર્લગ્ન કરવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતું હતું. કેટલાક તો ફક્ત એકલું પુનર્લગ્ન કરવાનુંજ નહિ કહેતાં પુનર્લગ્ન કરવું એ શાસ્ત્ર સંમત છે કે અસંમત છે તે વિષય ઉપર કલાકોના કલાકો સુધી ચર્ચા ચલાવ્યા કરતા હતા; તથા સકળ મંડળ મળી છેવટે એમ સિદ્ધ કરી બતાવતું હતું કે પુનર્લગ્ન કરવું એ શાસ્ત્ર સંમત છે. આ મંડળમાં કેટલાક એવા પુરૂષોનું આગમન પણુ થતું હતું કે, જેઓ પોતાની પુત્રી

તથા ભત્રિજો યાતો કોઇ નિકટના સગાની કન્યા સાથે સગાઈ કરવાને માટે મ્હારા ભાઈને આગ્રહ કરતા હતા. આ સર્વેના અત્યાગ્રહથી ધીમે ધીમે ભાઈનું મન પણ ચલિત થવા લાગ્યું.

૧૩-ભ્રાતાની કાકી સાસુ

ભ્રાતાને સ્વગૃહે આવી પહોંચવાને એક સપ્તાહ વીતી ગયું હતું. એક દિવસ બપોરના સમયે ભોજન કરી રહ્યા પછી દિવાનખાનામાં ભાઇ તથા અન્ય બે ચાર સંબંધીઓ બેઠા બેઠા શેતરંજ રમતા હતા; એવામાં એકાએક કોઈનો એકકો આવ્યાનો અવાજ શ્રવણે પડયો. એક્કામાં કોઇ સ્ત્રી બેઠી હતી. ભાઇએ નોકરને પ્રશ્ન કર્યો: "જા જોઇએ કોણ આવ્યું છે?"

નોકરે જઇ આવીને ઉત્તર આપ્યો: "આપની કાકી સાસુ આવ્યાં છે?"

ભાઇએ કહ્યું: "ઠીક ત્યારે તેમને ઉતારીને માનસહિત અહિં બોલાવી લાવ તથા તેમને પૂછીને એક્કાવાળાનું ભાડું ચૂકવી દે."

કેટલાક સમય પછી ભાઈ પણ અંદર ગયા. એમને જોતાંજ તેમનાં કાકી સાસુ કે જેનું નામ યમુના હતું તે ઘણુંજ રૂદન કરવા લાગ્યાં. કેટલોક સમય રૂદન કર્યા પશ્ચાત્ અંતે તેમણે કહ્યું: "જુઓ! મ્હારી નજરમાં તો તમે જેવા પ્રથમ હતા તેવાજ અત્યારે પણ છો. પ્રભુ! તમને ચિરાયુ કરો. સર્વેનું સુખ વિધાતાએ મ્હારા નસીબમાં નહિ નિર્માણ કર્યું હોય, બીજું શું? પરંતુ તમારૂં શરીર આવું કેમ થઈ ગયું છે? તમારૂં શરીર સૂકાઇ ગએલા કંટકસમાન થઇ ગયું છે!

અરેરે ! આ બધાનું કારણ મ્હારી સર્યુજ છે. હું તમને કેવી રીતે કહી શકું કે તમે મ્હારી સર્યુને ભૂલી જાઓ. અરેરે ! એના જેવી સુશીલ પુત્રીઓ આ સમગ્ર સંસારમાં ભાગ્યેજ હશે; પરંતુ ! તમે અમને છેકજ વિસારી દીધાં. અમારી પુત્રીના પરલોકવાસ પછી તમે એક પત્ર સુદ્ધાંએ ન લખ્યો એ તે ઠીક કહેવાય ? છેવટે મ્હારેજ તમારી કુશળ સ્થિતિ જોવાને અત્રે આવવું પડયું."

ભાઈએ સંક્ષિપ્તમાં આ સકળ વચનોનો ઉત્તર આપી કુશળ સમાચાર પૂછયા તથા વિશેષમાં પ્રશ્ન કર્યો કેઃ "બીજું કોણ આવ્યું છે ?"

યમુનાબાઇએ ઉત્તર આપ્યો: "આ તમારી સાળી કિશોરીને હું મ્હારી સાથે લાવી છું. જો કે મ્હારે તેને સાથે લઇ આવવાની ઈચ્છા નહોતી; પરંતુ તેણે એવી હઠ લીધી કેઃ 'હું તો મ્હારા બનેવીનાં દર્શન કરવાને આવવાનીજ."

ભ્રાતાએ પ્રશ્ન કર્યો: 'એનો વિવાહ થઇ ગયો છે ?'

તેમણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું: "અરે ! જો એમ થઇ ગયું હોત તો પછી મ્હારા આત્માને ચિંતાજ શું રહેત ? પરંતુ તમે કયાં નથી જાણતા કે અમારા માથા ઉપર કોઇ રહ્યું નથી ! હવે તો કોઇ પણ પ્રકારે એના હાથ પીળા થઇ જાય અને તમારા જેવા ચાર સંબંધીઓ મને પહોંચાડી આવે એટલે ગંગા નાહ્યાં. (મ્હારી સ્રીના પ્રતિ સંકેત કરીને) તમારે ત્યાં ન્હાની વહુ પણ સાક્ષાત્ દેવી સ્વરૂપ છે. જ્યારથી હું આવી છું ત્યારથી તે મ્હારા પ્રતિ એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોઈ રહી છે. પ્રભુ ! તેને અખંડ સૌભાગ્યવંતી કરો, તેનાં બાળબચ્ચાંઓને

ચિરાયુ કરો. મ્હારે મન તો એ મ્હારી સરચુ છે. એ બિચારી આજકાલની છોકરીઓ જેવી ઉચ્છૃંખલ નથી. તેનાં નેત્રોમાં કેટલી બધી શરમ તથા પવિત્રતા ભરેલી છે? હું ધારૂં છું કે તમે તો પરદેશમાંજ રહેતા હશો?"

ભ્રાતાએ ઉત્તર આપ્યો: "એક વર્ષ પશ્ચાત્ આજે પંદર દિવસ થયાં અત્રે આવ્યો છું. જો કે મ્હારી તો હમણાં પણ આવવાની ઇચ્છા નહોતી, છતાં દીનુભાઇના આગ્રહને લીધે આવવું પડયું."

"ત્યારે અહિંનું ખરચ વગેરે તો ત્યાંથીજ મોકલી આપતા હશો?"

"હા, મ્હારાથી જે કાંઈ થોડું ઘણું બની શકે છે તે મોકલી આપું છું. હવે ભાઈમાં કે પુત્રમાં મ્હારે અન્ય કોણ છે? હવે મ્હારે સંપત્તિને શું કરવી છે? હવે તો જો ઈશ્વરની કૃપા હોય તો સકળ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી તેનાજ ભજનમાં દિવસો ગાળવાની અભિલાષા છે."

યમુનાબાઈ બોલી ઉઠયાં: "ના, ના, હજુ તમારે એવું કરવું તો શું પણ બોલવું સુદ્ધાં ઉચિત નથી. મ્હારી દૃષ્ટિમાં તો તમે હજુ બાળક જેવા છો. બિચારી તમારી માતા જ્યારે સુખના દિવસો આવ્યા ત્યારે ન રહ્યાં. અરેરે! તેમણે કેટલું બધું કષ્ટ સહન કરી તમારૂં પ્રતિપાલન કર્યું હતું! જો તેઓ જીવતાં હોત તો આજ સુધી તમને આવી રીતે વધૂ વિનાના રાખત કે?! મ્હારી ભત્રિજીના નસીબમાં મૃત્યુજ નિર્માણ થયું હશે યા તો તે મને દુઃખાગારમાં ડૂબાવી મૂકવાને માટેજ

જન્મી હશે. આમ છતાં હું મ્હારા આત્મા ઉપર પથ્થર મૂકીને પણ તમારો વિવાહ કરીશ."

આ વાતો ચાલી રહી હતી એવામાં નોકરે આવીને કહ્યું: "રામપ્રસાદ શેઠ તથા કૃષ્ણપ્રસાદ શેઠ પધાર્યા છે તે બહાર ઉભા છે." નોકરનું વાકય શ્રવણ કરતાંની સાથેજ ભાઈ બહાર ચાલ્યા ગયા.

૧૪-સંબંધ

To remain faithful to the dead is not in man's nature.

અર્થાત્—**ગુજરી ગએલાં પ્રત્યે વફાદાર રહેવું એ જનસ્વભાવ નથી.**

જે દિવસે યમુનાબાઈ આવ્યાં તેના બીજા દિવસથીજ તેમણે બન્ને સમય ભોજન તૈયાર કરવા માંડયું. ભોજન બનાવવા ઉપરાંત પણ અનેક ગૃહકાર્યાદિ જાણે પોતાનુંજ ગૃહ હોય એવી રીતે તેઓ કરવા મંડયાં. તેઓ મ્હારી અર્ધાંગના તથા બાળબચ્ચાંઓના ઉપર પણ એટલું બધું હેત રાખવા લાગ્યાં કે, એકજ સપ્તાહમાં અમારા પ્રત્યેકના મનને વશ કરી લીધું. મ્હેં પણ એમજ વિચાર્યું કે એમનો સ્વભાવ ઘણોજ મળતાવડો છે. ભાભીના મૃત્યુથી હૃદય ઉપર થએલો સખ્ત આઘાત કે જે રૂઝાતો નહોતો તે યમુનાબાઈના મળતાવડા સ્વભાવથી ધીમે ધીમે રૂઝાતો ચાલ્યો. એક દિવસે મ્હારા પત્નીએ મને કહ્યું: "યમુનાબાઇનો વિચાર પોતાની પુત્રી કિશોરીને તમારા બંધુને દાન કરવાનો છે."

મ્હેં મ્હારી પત્નીને પ્રશ્ન કર્યો: " એ સંબંધે ત્હારો શું મત છે? "

મ્હારી પત્નીએ નિખાલસ હૃદયે ઉત્તર આપ્યો: " મ્હારો તો એવો મત છે કે, વિવાહ થઇ જાય તો ઘણું સારૂં. પાત્ર જે પ્રમાણમાં સુંદર છે તે કરતાં અધિક ગરીબ છે. વળી તમારા વડિલ ભ્રાતાનું ગૃહ મંડાય તો તેમના આત્માને પણ શાંતિ થાય. જે દિવસથી તમારી ભાભીનો પરલોકવાસ થયો છે, તે દિવસથી તો તેમને સંસાર ઉપરથી ધીમે ધીમે માયા છૂટવા લાગી છે; અને અંતે આવા વૈરાગ્યસૂચક વિચારોનું શું પરિણામ આવશે તે કાંઇ કલ્પી શકાતું નથી ! માટે વિવાહ થઈ જાય તો એના જેવી અન્ય એક પણ સારી વાર્તા નથી. "

મ્હેં ઠાવકું મ્હોં રાખી કહ્યું: " ત્હારા વિચાર તો યથાર્થ છે, પરંતુ કોઇ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં તેના પરિણામનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. કદાચિત ભાઇને સંસારી બનાવવા જતાં ત્હારેજ વૈરાગ્ય લેવાનો વખત ન આવે ! "

" તમે આમ કેમ બોલો છો ? તમારા વડિલ ભ્રાતા સંસારી થાય તથા બાળબચ્ચાંવાળા થાય એથી તો ઉલટું આત્માને આનંદ થશે. "

" હજુ તું ઘણીજ ભોળા સ્વભાવવાળી છે. આજકાલ અનેક ગૃહોમાં દેરાણી જેઠાણી વચ્ચે હરહમેશાં કુલહકંકાસ ચાલ્યાજ કરે છે. "

" અરે, નારાયણ નારાયણ કરો ! જે બાળકા આટલી બધા સરળહૃદયા, સુશીલા તેમજ સુંદર જણાય છે; તે ભવિષ્યમાં એવી કલહકારિણી બને એ સર્વથા અસંભવિત છે. "

"ત્યારે શું યમુનાબાઇએ આ સંબંધી કાંઇ વાતચીત કરી છે?"

"ના, સ્પષ્ટતાથી કાંઇ પણ કહ્યું નથી; પરંતુ મર્મસૂચક વાક્યો મ્હેં સાંભળ્યાં છે."

"ત્યારે તું હવે તેમને સ્પષ્ટ રીતે પૂછી જોજે; બીજી તરફ હું મ્હારા વડિલ ભ્રાતાનો શું વિચાર છે, તે પણ જાણી લઈશ."

એ દિવસે આટલીજ વાતચીત થઇ બંધ પડી ગઈ. પરંતુ બીજા બે ત્રણ દિવસો પછી પ્રસંગવશાત્ મ્હેં ભાઇને પુનર્વિવાહ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી તો તેમણે ઉત્તર આપ્યો કેઃ "હવે આ જન્મમાં વિવાહ કરીને મ્હારે શું કરવું છે? ઈશ્વરે તમને જે બાળબચ્ચાં આપેલાં છે તેમને હું મ્હારાં પોતાનાંજ સમજું છું."

ભાઈનાં આ વચનો પ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં પુનર્વિવાહ કરવાને માટે મ્હેં તેમને ઘણું કહ્યું. મ્હારા મતને અન્ય કેટલાક સંબંધીઓએ પણ પુષ્ટિ આપી. બે દિવસ પૂર્વે રામપ્રસાદ શેઠ તથા કૃષ્ણપ્રસાદ શેઠ આવ્યા હતા તેમણે પણ જ્યારે મ્હારા ભ્રાતાનાં કાકીસાસુ તથા સાળી આવ્યાના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તેમણે ભ્રાતાને એવી સલાહ આપી કેઃ "તમારી સાળી કુમારિકા છે તોપછી તમે શા માટે તેની સાથે પુનર્વિવાહ નથી કરતા? વળી લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવે અને તમે મ્હોં ધોવા જાઓ એ યોગ્ય નથી, માટે આવા પ્રસંગનો લાભ લેવા ચૂકશો નહિ. કુમારિકા ઘણીજ સુંદર જણાય છે."

અન્ય બાજુએ મ્હારી પત્નીએ યમુનાબાઈ આગળ જ્યારે પ્રથમ વિવાહ સંબંધી વાત કાઢી, ત્યારે તો તેઓ પુષ્કળ

રૂદન કરવા લાગ્યાં; પરંતુ થોડા સમય પછી ઉભયની અરસ-પરસ અનેક પ્રકારની વાતચીતો થઇ ગયા પછી કાંઇકિ રાજી થયાં. અર્થાત્ આ તરફ ભ્રાતા અને પેલી તરફ યમુનાબાઇ બન્ને રાજી થઇ ગયાં. અમને પણ ઉભયના રાજી થવાથી અપૂર્વ આનંદ થયો, તથા મ્હારી પત્નીને તો લ્હાવો લેવાનો અવસર પ્રાપ્ત થએલો જણાવાથી તેના આનંદની સીમાજ રહી નહિ.

સત્યજ છે કે સ્ત્રીઓ વિવાહમાં અનેક પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરે છે; છતાં તેમના મનમાં ઘણોજ આનંદ તથા ઉત્સાહ હોય છે.

આ સ્થળે મ્હારે જણાવવું જોઇએ કે અમારા ગૃહમાં એક વૃદ્ધ ચાકરડી હતી તેને આ વાત ન રૂચી. તેણે મ્હારી પત્નીને કહ્યું: " બ્હેન ! જેઠનો વિવાહ કરવાને આટલાં બધાં ઉત્સુક તો થઇ રહ્યાં છો, પરંતુ વિવાહ થઇ ગયા પછી ખબર પડશે. જ્યારે વહુરાણીજી આવીને ગૃહને સંભાળશે ત્યારે તમને મ્હારાં વચનો યાદ આવશે; અને વળી આ તો ઉમર લાયક કન્યા હોવાથી ફક્ત છ માસમાંજ સર્વગુણાલંકૃત થઇ જશે. તમે એમ ધારતાં નહિ કે દરેકે દરેક સ્ત્રીઓ તમારી પરલોકવાસી જેઠાણીના જેવી સુશીલા, નમ્ર અને ગુણવાન હોય છે. હું તો આપણા આર્ય સંસારોમાંની અનેક દેરાણી જેઠાણીઓને જોતી જોતી વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી ચૂકી છું. "

૧૫-વિવાહ તથા વિવાદ.

Marraige and hanging go by destiny;
Matches are made in heaven.

Anatomy of *Melancho.*

ભાવાર્થઃ-લગ્ન કે ફાંસી નિવડવી એ તો ભાગ્ય

ઉપરજ છે. જોડાં-યોગ્ય જોડાં તો વિશેષ કરીને સ્વ-ર્ગમાંજ મળી આવે તેમ છે.

ભાઇની ઇચ્છા એવી હતી કે અમારે ત્યાંજ વિવાહ થઇ જાય ત્યારે યમુનાબાઇની ઇચ્છા એથી વિરૂદ્ધ અર્થાત્ પોતાને ગૃહે વિવાહ કરવાની હતી. આમ હોવાથી જ્યારે સર્વ પ્રકારની વાતચીત નક્કી થઇ ગઇ ત્યારે તેઓ સ્વગૃહે ગયાં; પરંતુ ઉછીનાનું મ્હાનું કાઢી રૂપિયા લઇ ગયાં. મુહૂર્ત અનુસાર વિવાહ પણ થઇ ગયો. અમારી સર્વેની ઇચ્છા એવી હતી કે વહુને વિદાય કરાવી લાવવી; પરંતુ એ સંબંધી યમુનાબાઇએ નાખુશી દર્શાવ્યાથી અમે કોઇએ વિશેષ આગ્રહ કર્યો નહિ.

વિવાહ થઇ ગયા પછી ભાઇ પણ પોતાના કામ ઉપર ચાલ્યા ગયા; તથા બીજે ત્રીજે મહિને શ્વશુર પક્ષમાં પણ જવા આવવા માંડયું. ત્રણ વર્ષ નિર્વિઘ્ને પસાર થઇ ગયાં. ત્યાર પછી ભાઇને એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઇ. અમે સર્વે જઇને ભાઇ ભત્રિજાને ગૃહે તેડી લાવ્યાં તથા મ્હારાં નવાં ભાભી પણ સાથે સાથે આવ્યાં. અમે મ્હોટી ધામધૂમ કરી પ્રેમપૂર્વક આનંદદાયક પ્રસંગ તરીકે કેટલાક ગૃહાચાર્યો તથા કુળાચાર્યોનાં ઉદરો મોદકથી પરિતૃપ્ત કર્યા. કેટલાક દિવસો આનંદમાં વીતી ગયા. ત્યાર પછી ભાઈ પણ ચાલ્યા જવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યા, છતાં અમારા કહેવાથી અને વિશેષતઃ એમની સાસુના આગ્રહથી એક સપ્તાહ વધારે રહીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. બીજી બાજુએ એમની સાસુએ પણ જવાની તૈયારી કરી. જતી વખતે તેમણે મને તથા મ્હારી પત્નીને કહ્યું: “ જુઓ ! આ મ્હારી પુત્રી હવે તમારાજ ભરોંસા ઉપર

છે. કોઈ પણ પ્રકારની જૂદાઈ જાણુશો નહિ ! મ્હારે મન તો કિશોરી ને તમારી પત્ની ઉભય સરખાંજ છે. હજુ ગમે તેમ તોપણ એ અલેતી બાલિકા છે, સાંસારિક કાર્યોથી અજ્ઞાત છે; માટે તેનાથી કાંઇ ભૂલચૂક થાય તો ક્રોધે નહિ થતાં તેને સમજાવજો. તમે બન્ને સમજુ અને શાણાં છો એટલે મ્હારે અધિક કહેવું ઉચિત નથી.”

ઈત્યાદિ અનેક શિષ્ટાચારની વાતચીત કરી તેઓ પોતાને ગૃહે ચાલ્યાં ગયાં. આ તરફ મ્હારાં નવાં ભાભીજીએ પણ પૂર્વેની પોતાની સુશીળતાને દેશવટો આપી, લજ્જાને ઉંચે લટકાવી રાખી દિવસે દિવસે નવા નવા રંગઢંગ દર્શાવવાની શરૂઆત કરી. મ્હારી સાથે વાતચીત સુદ્ધાં કરવી તેમણે બંધ કરી. ગૃહમાંનું કામકાજ કરવાનું બિલકુલ બંધ કરી દીધું. મ્હારી સ્ત્રીજ બન્ને સમયે રસોઈ બનાવતી, બાળબચ્ચાંની સંભાળ રાખતી અને મ્હારાં નવાં ભાભી સાહેબ ગૃહભંડારનાં ધણિયાણીપણાનું કામ કરતાં હતાં. રસોઈ બનાવતી સમયે તેજ પોતાના હાથે મ્હારી પત્નીને ઘી, તેલ, મીઠું, મરચું, લોટ, દાળ, ચોખા વગેરે સામાન કાઢી આપતાં હતાં.

કેટલાક દિવસો આ પ્રમાણે ચાલ્યા ગયા, પરંતુ ધીમે ધીમે મ્હારાં નવાં ભાભી ગૃહમાં પોતાની સત્તા અધિક જમાવતાં જઇ અમને તુચ્છ સમજવા લાગ્યાં. કોઇ કોઈ સમયે તેલ તથા શાકના ખર્ચ ઉપર તકરાર ચલાવતાં, તો કોઈ વખત અન્ય કોઇ ખર્ચ ઉપર તકરાર ચલાવતાં. આ તકરાર કરતી વખતે તેમના મુખમાંથી જે જે મહાવાકયો નીકળતાં તે આ જગ્યાએ દર્શાવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. મ્હારી પત્ની જો કોઇ ભિખારી

યા તો સાધુ સંન્યાસીને એકાદ મુઠી ચોખા દાળ આપતી તો એટલું સુદ્ધાં તેમનાથી સહન કરી શકાતું નહોતું. એક દિવસે મ્હારી પત્નીએ એક સંન્યાસિની કે જે ખાસ કરીને એકાદશી દ્વાદશીને દિવસેજ આવતી હતી તેને બે મુઠી અન્ન આપ્યું. આ બાબતની મ્હારાં નવાં ભાભી સાહેબને ખબર પડતાંજ તેઓ ક્રોધપૂર્ણ સ્વરે બોલી ઉઠયાં:–"જ્યારે જોઇએ ત્યારે બસ આપવા આપવાનીજ વાત! કમાવું એક પૈસો પણ નહિ અને આપી દેવું હોય તો આખું ગૃહ સમર્પણ કરી દેવાને તૈયાર! તે કેમ જોઈ શકાય?"

આવાં આવાં અનેક પ્રકારનાં વાકયો એક દિવસેજ નહિ પરંતુ વારંવાર તેમના મુખમાંથી બહાર પડતાં હતાં. હવે એવો એક દિવસ ભાગ્યેજ પસાર થતો કે જે દિવસે મ્હારી પત્નીના નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યા સિવાય રહે. હું તો એમના ગૃહકલેશ પ્રત્યે ધ્યાનજ આપતો નહોતો.

એક મજુર કે જે બગીચામાં કામ કરતો હતો તેને એક દિવસે મ્હેં કહ્યું કે: "આજે ત્હારે વિશેષ કામ કરવાનું હોવાથી જમવાને માટે તું ઘેર જઇશ નહિ, આપણે ત્યાં જઇનેજ ભોજન કરી આવ."

મ્હારા કહેવાથી તે બિચારો ગૃહે ગયો તથા મ્હારૂં નામ દઈ તેણે પોતાને ભોજન કરાવવાની પ્રાર્થના કરી. અન્ન ભંડારની સત્તાધિકારિણી તો મ્હારાં નવાં ભાભી હતાં. તેમણે હાથ તથા મ્હોંને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી રીતે મરડી, આંખોને લાલચોળ બનાવી દઈ કહ્યું: "ભાઈ! તમારે ઘેર જબરી લૂંટ ચાલી રહી છે. વળી બગીચામાં એવા નોકરો રખાતા હશે

કે જેને ઘરધણી ખવરાવે? એમને શું લેવા દેવા છે? ‘પારકો ખડીઓ, પારકી શાહી, મતુ કરે મ્હારા માવજીભાઈ’ એ વાળો ઘાટ છે.”

મ્હારી પત્ની એ વાકયો સહન કરી શકી નહિ. દિવસે દિવસે થતા કલહકંકાસોથી ધીમે ધીમે તેની સહનશીલતા ઘટતી જતી હતી; છતાં તે કોઈ પણ દિવસે પોતાના મુખમાંથી અપશબ્દ કાઢતી નહિ. જેઠાણીજીની ક્રોધરૂપી આગનો ભોગ બિચારો મજુર થઈ પડવાથી મ્હારી પત્ની બોલી ઉઠી: “કેમ, તમે આમ શા માટે બોલો છો? શું જે કોઈ મજુર મજુરી કરવા આવશે તેને ખાવાનું આપ્યા સિવાય ચાલી શકશે કે? અને વળી આ બિચારો કાંઈ પોતાની જાતે ઓછોજ આવ્યો છે? તેને મોકલ્યો ત્યારે તે આવ્યો. તમારે લડવું હોય તો તમારા દિયરજી આવે તેમની સાથે લડજો. મજુર બિચારાને શું કહો છો?”

મ્હારી પત્નીનાં આ વચનોથી તો ઉલટું મ્હારાં નવાં ભાભીના ક્રોધરૂપી અગ્નિમાં ઘૃતનું સિંચન થયું. તેઓ ભયંકર સ્વરે બોલી ઉઠયાં: “તમને ખોટું લાગ્યું કેમ? હું શું અસત્ય કહું છું? અને જો કહું તો તે પણ સાંભળવુંજ પડશે. ન્હાને મુખે આવું બોલવું એ તો મર્યાદા તોડવા જેવું છે.”

મ્હારી પત્નીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: “બસ કરો, એવાં અયોગ્ય વચનો બોલો નહિ. આખો દિવસ મજુરી કરી કરીને મરી જઇએ તેનો બદલો અંતે આજ કે!”

“મજુરી કરો છો તે પોતાના પેટના માટે કરો છો. કાંઈ મ્હારે માટે તો થોડીજ કરો છો? અહિં કાંઇ અન્નના

ભંડાર નથી ભરી મૂકયા. તમને અમે બેઠે બેઠે ખવરાવીએ ? બહુ બોલશો તો પાછળથી પસ્તાશો. ગૃહમાં રહેવું પણ મુશ્કેલ થઇ પડશે.”

“ વારૂ ત્યારે તમે આવ્યાં છો તો અમને કાઢી મૂકવાનું પરાક્રમ નહિ કરો તો બીજું શું કરવાનાં છો ? ”

આટલું કહીને મ્હારી સ્ત્રી ત્યાંથી અન્ય કામે ચાલી ગઇ; પરંતુ ભાભીનો ક્રોધ શાંત થયો નહિ. ઉપલા પ્રસંગ પછી દિવસે દિવસે તેમનો કલહકંકાસ વધતોજ ચાલ્યો. આમ છતાં મ્હેં મ્હારી પત્નીને કહી રાખ્યું હતું કે: ‘ ભાઇના આવી પહોંચ્યા સિવાય તું વિશેષ કાંઇ પણ બોલીશ નહિ. ’

૧૬–જૂદાં થયાં

પુનઃ ભાઇના ગૃહે આવ્યાને ત્રણ દિવસ થઇ ગયા હતા. તેમનો પ્રથમનો સ્વભાવ ફેરવાયલો જણાતો હતો. તેમના મુખપર પણ ઉદાસી છવાયલી જણાતી હતી; અને વાતવાતમાં અકળાઇ જતા હતા. આ સર્વ જોઇને મ્હેં નિશ્ચય કર્યો કે અવશ્ય નવાં ભાભીએ ભાઇના કાન ભંભેર્યા છે.

એક દિવસ ભાઇએ કહ્યું: “ હવે મ્હારી ઇચ્છા કુટુંબને સાથે લઈ જવાની ; કારણ કે હવે દિવસે દિવસે મ્હારી પ્રકૃતિ બગડતી જાય છે તેમ ભોજનાદિની પણ મને ણી હરકત પડે છે. ”

મ્હેં ઉત્તર આપ્યો: “ આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. તો આપની આજ્ઞાને આધીન છું. ફક્ત મ્હારે પૂછવા જેવું એટલું જ છે કે, આપ અમારા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ મૂકીને તો આમ કરતા નથીને ? ”

ભાઇએ કહ્યું: "શું દોષારોપ મૂકવાનો છે? તું ત્હારા પોતાના જેવી કોની કોની બુદ્ધિ કરીશ? ત્હારી ભાભીના પરલોકવાસ પછી ન્હાની વહુ સ્વતંત્ર બની; અને તેનો સ્વભાવ બદલાઇ ગયો. હવે તે સર્વને પોતાને આધીન બનાવવા ઇચ્છે છે, પણ મનુષ્યમાત્રની પકૃતિ એવી થઈ ગઈ છે કે કોઇ કોઈના હાથ નીચે દબાઇને રહેવા ઈચ્છતું નથી. તું ક્યાં નથી જાણુતો કે આજ સુધી મ્હેં તમારાથી બિલકુલ જૂદાઈ જાણી નથી. તેમ પૈસાનો સ્વાર્થ પણ રાખ્યો નથી. જો કાંઇ સમજવા જેવું હોય તો તે તમારેજ છે."

ભાઇનાં વચનો શ્રવણ કરતાંજ મ્હારાં નેત્રોમાં અશ્રુ આવી ગયાં. હું શાંતિથી નીચી ગરદન કરી બેસીજ રહ્યો. આવું જોઈ ભાઇએ કહ્યું: "તું આમ ઉદાસ શા માટે થઈ જાય છે? મ્હેં એમ નથી કહ્યું કે, એ લોકોને સાથે લઈ જઇ હું તમારો ત્યાગ કરીશ. બની શકશે ત્યાંસુધી તમને તમારૂં ખર્ચ મોકલતો રહીશ."

મ્હેં ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહ્યું: "ભાઇ! જો આ સંસારમાં કોઇને પિતામાતા ગણુતો હોઉં તો તે તમને અને મ્હારાં ભાભીનેજ ગણું છું. આપના સિવાય કોઈ મ્હારૂં મુરબ્બી નથી."

૧૭–હું ભાઈને ત્યાં ગયો

ખરાબ દિવસો આવે છે ત્યારે સામટાજ આવે છે. ભાઇ બાળબચ્ચાંને સાથે લઇ જવાથી અમને ઘણુંજ દુ:ખ થયું; હું સમજુ થયો ત્યારથી તે આજ સુધી કદાપિ એ પ્રમાણે બન્યું નહોતું. હવે હું નિરાશ્રય થઇ ગયો. આવા સમયે રોગે પણ એકાએક મ્હારા ઉપર આક્રમણ કર્યું. દસ્તદ્વારા લોહી વહી

જવા લાગ્યું, અને જવરે પણ પોતાની સત્તા પૂર્ણ જોસમાં જમાવી. દિનપ્રતિદિન મ્હારૂં શરીર વિશેષ નિર્બળ થતું ચાલ્યું. છેવટે અનેક પ્રકારના ઔષધોપચારથી બે અઢી મહિને રોગે મને મુક્ત કર્યો. બીજી બાજુએ ભાઇએ રૂપિયા મોકલવાનું તો શું, પરંતુ પત્ર લખવાનું સુદ્ધાં બંધજ કરી દીધું હતું. અમારા એક ક્ષેત્રમાં જે કાંઇ અન્ન પાકયું હતું તે પણ ભાઇએ મંગાવ્યું. લોકો મને એમ સલાહ આપવા લાગ્યા કેઃ–“ એ અનાજ તમે મોકલી આપશો નહિ, કારણ કે તેમાંથી અર્ધો ભાગ તમને મળવો જોઇએ.” આમ છતાં મ્હેં ભાઇ સાથે વિરોધ કરવો એ અયોગ્ય વિચારી તે સઘળું અન્ન તેમને પહોંચાડી દીધું, તેની સાથે એક પત્ર લખી મોકલી મ્હારી બીમારીના સમાચાર પણ મોકલ્યા. છેવટે ઉત્તરમાં ભાઇએ લખ્યું કેઃ–“ તું જાતેજ ડૅાકટર છે, એટલે પછી હું વિશેષ શું લખું ? જ્યાંસુધી બને ત્યાંસુધી પરહેજીપર રહેજે, તથા હવાનું સેવન કરવા ચૂકીશ નહિ.”

ભાઇનું મ્હારા ઉપર ગમે તેવું મન હોય તોપણ તેમને જોયાને ઘણા દિવસ થઇ ગયાથી મ્હારો આત્મા આકુળવ્યાકુળ થતો હતો. વળી હવાફેરથી પ્રકૃતિમાં પણ લાભ થશે એમ ધારીને હું વડિલબંધુને ત્યાં ગયો. હું ત્યાં પહોંચ્યો તે સમયે ભાઇ કચેરીથી આવીને કપડાં ઉતારતા હતા. તરતજ મ્હેં ભાઇ પાસે જઇ તેમના ચરણોમાં ઢળી પડી નમસ્કાર કર્યો. તેમણે મ્હારી પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરી કહ્યુંઃ–“ દીનુ ! તું ઘણોજ દુર્બળ થઇ ગયો છે ! હવે પ્રકૃતિ કેવી છે ? ”

કોણ જાણે શાથી ભાઇનાં દર્શન થતાંજ મ્હારૂં હૃદય

ભરાઈ આવ્યું. મ્હેં મહામુશિબતે હૃદયના વેગને રોકી રાખી એટલુંજ કહ્યું કે: "હમણાં તો હવે આપની કૃપાથી કાંઈક સ્વસ્થ છું; બાકી આપનાં દર્શન દુર્લભ થઇ પડયાથીજ જીવ ગયો નહિ; જીવન ટકી રહેશે એવી બિલકુલ આશા નહોતી."

આ પ્રમાણે અમારી વાતચીત ચાલતી હતી તેવામાં કેટલાક ગૃહસ્થો આવી પહોંચ્યા. આથી કરીને ભાઈ દિવાનખાનામાં ગયા અને હું શાંતિથી ત્યાંજ બેસી રહ્યો.

કેટલોક સમય પસાર થઇ ગયા પછી ભાઇ ગૃહમાં મ્હોં ધોવા ગયા. આ અરસામાં એક દાસી રકાબીમાં થોડીક જલેબી તથા કળીના લાડુ નોકરના હાથમાં મૂકીને ચાલી ગઇ.

તરતજ નોકર મને ઓરડીમાં બોલાવી ગયો. ત્યાં નોકરે ટેબલ ઉપર રકાબી મૂકી કહ્યું: " ભાઈ! મ્હોં ધોઈ આ નાસ્તો કરી લ્યો."

ઇચ્છા તો નહોતી છતાં હું નાસ્તો કરવા બેઠો; છતાં મનમાં એટલું તો ઓછું લાગ્યા સિવાય રહ્યું નહિ કે શું મ્હારા ભાઇજ મને પારકો ગણવા લાગ્યા છે કે નાસ્તો કરવાને પણ બહાર મોકલી આપ્યો !

નાસ્તો કરી, હાથ મ્હોં ધોઈ હું ભાઇ પાસે દિવાનખાનામાં જઇને બેઠો. ભાઇ તો પોતાના અસીલોની સાથે વાતચીત કરવામાંજ નિમગ્ન હતા.

સંધ્યા સમય થતાંજ નોકરે આવીને ભાઇને ભોજન કરવાને માટે પૂછ્યું તો ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે:–" આજે અમે અંદર જમવા બેસવાના નથી. બે થાળીઓ બહારજ લઇ આવ."

ભાઇનાં આ વાકયોથી તો મને અતિ આશ્ચર્ય લાગ્યું. મ્હેં

વિચાર્યું કે: 'શું નવાં ભાભી મ્હારૂં મ્હોં જોવાને પણ ઇચ્છતાં નથી. મ્હારાથી આટલો બધો પડદો રાખવાનું કાંઇ પ્રયોજન ?'

ભોજન કરતી વખતે મ્હેં ભાઇને મ્હારાં નવાં ભાભીના તથા ભત્રિજાના કુશળ વર્તમાન પૂછયા તો ઉત્તરમાં ભાઇએ કહ્યું કેઃ– "હરીહર તો કુશળ છે; પરંતુ તેની માતા હમ્મેશાં બીમારજ રહ્યા કરે છે, જેથી એનાથી રસોઇ પણ કરી શકાતી નથી. સાસુજીને બોલાવ્યાં હતાં પરંતુ બે દિવસથી તેઓ પણ ચાલ્યાં ગયાં છે. હમણાં એક બ્રાહ્મણીને રાખી છે. હવે સુખ ભોગવવાનું લખેલું હોય એમ લાગતું નથી. સુખ તો ત્હારી પૂર્વની ભાભીની સાથેજ ચાલ્યું ગયું."

ભોજન કરી રહ્યા પછી કેટલોક સમય મળવા આવેલા મનુષ્યોની સાથે વાતચીત કર્યા પછી ભાઇએ કહ્યું:–"ચાલો હવે અંદર જઇને આપણે શયન કરીએ."

હું ભાઇની સાથે મેડે ચડવા લાગ્યો પરંતુ જાણી જોઇને તેમનાથી ઘણો પાછળ રહ્યો.

ભાઇએ ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ ભાભીએ પ્રશ્ન કર્યો:–"બીજું કોણ છે ?"

"દીનુ છે."

'ભાભીએ પ્રશ્ન કર્યો:–"શું એ પણ અહિં સૂઈ રહેનાર છે?"

"અહિં નહિ તો બીજે કયાં સૂઇ રહેશે ?"

"દિવાનખાનામાં જગ્યા નથી ?"

"યોગ્ય જગ્યા નથી."

"ઠીક ! ત્યારે તમે બન્ને અહિં સૂઇ રહો; અને હું મ્હારા બાળકને લઇ જઇ પડી રહીશ !"

એટલામાં ભાઇએ મને બોલાવ્યો. હું તેમની પાસે ગયો. અંદર જઇ મ્હેં મ્હારાં ભાભીને પ્રણામ કર્યા. તેમણે શું આશીષ આપી તે હું સ્પષ્ટતાથી શ્રવણ કરી શકયો નહિ. મ્હેં એક પોટલી કે જે ગૃહેથી નીકળતી વખતે મ્હારી પત્નીએ મને આપી હતી તથા જેમાં થોડો ઘણો મેવો મીઠાઈ અને બાળકનાં કપડાં પણ હતાં તે ભાભીના હાથમાં મૂકી. પોટલી પોતાના હાથમાં લીધા પછી ભાભીએ પ્રશ્ન કર્યો:—“ આ શું છે ? ”

મ્હેં ઉત્તર આપ્યો:—“ તમારી દેરાણીએ જે કાંઇ બાંધ્યું હોય તે છે; હું કાંઇ જાણુતો નથી.”

ભાભીએ ઠાવકું મ્હોં કરી કહ્યું:—“ ઓહો ! ધનભાગ્ય ! ”

આમ કરી હાથમાંની પોટલી બાળકના મ્હોં આગળ લઇ જઇ બોલી:—“ લે આ ત્હારી કાકીએ મોકલ્યું છે. આજે તો તું કોઇ સારાનું મ્હોં જોઇને ઉઠયો હોઇશ.” આ પ્રમાણે બોલી બાળકને લઇ તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં. હું અને ભાઇ જઇને સૂઇ રહ્યા. અનેક પ્રકારની વાતચીતો થયા પછી ભાઇએ કહ્યું:—“ આજકાલ હું એક મ્હોટા કેસમાં ફસાયો છું. રાત્રિ દિવસ તેનીજ ચિંતા થયા કરે છે.”

“ શું બાબતનો કેસ છે ? મને કહેવાને કાંઇ હરકત છે?”

ભાઇએ કહ્યું:—“ તું કયાં બહારનો માણુસ છે કે તને કહેવાને હરકત હોય ? અહિંના એક અસીલનો કેસ લડું છું ”

મ્હેં પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો:—“ પણ એ કેસ છે શું બાબતનો?”

“ એક વસિયતનામાનો કેસ છે. હાલમાં સકળ ખર્ચ હુંજ કરૂં છું. જો જીતીશ તો થએલા ખર્ચ કરતાં ત્રણ ચારગણી

રકમ મળે તેમ છે; પરંતુ ન કરે નારાયણ ને ન જીતાય તો તો મહા દુર્ભાગ્યજ સમજવું."

"એમ કેમ ? કેટલુંક ખર્ચ થયું છે ?"

"લગભગ પચીસ હજાર."

"ખર્ચ થએલા રૂપિયા તો આપણાજ છે ને ?"

"એટલા બધા રૂપિયા આપણા ક્યાંથી હોઈ શકે ? ઉછીના લીધા છે. ઘરમાં તો ત્હારી ભોજાઇના અલંકારો સિવાય બીજું કાંઇ સિલ્લકે નથી."

ભાઇની હકીકત સાંભળી મને ઘણું લાગી આવ્યું. આ સંબંધી વાતચીત કરતા કરતા અર્ધરાત્રિ પછી અમે ઉભય નિદ્રાદેવીને આધીન થયા.

૧૮–હું પુનઃ સ્વગૃહે આવ્યો

મને ભાઇને ત્યાં આવ્યા પાંચ સાત દિવસ થયા એટલામાંજ હું સમજી ગયો કે ભાભીને મ્હારા આગમનથી ઘણુંજ દુઃખ લાગ્યું છે. આમ છતાં ભાઈની ઇચ્છાને લીધેજ મ્હારે રોકાઇ રહેવું પડયું. જો કે રસોઇ તો બ્રાહ્મણી બનાવતી હતી; પરંતુ મ્હારા માટે ભાભીને વિશેષ શાક સુધારવું પડતું હતું! તે પણ ભારે તેમને પડી જતુ હતું! એક દિવસ રસોઇયણે ભાભી પાસે અથાણું ક્હાડી આપવા કહેતાં ઉત્તરમાં ભાભીએ ક્રોધદર્શક સ્વરે કહ્યું–"હું ડાકણ છું તે વખત છે ને એમના ભાઇ ઉપર જાદુબાદુ કરી નાખીશ. હું તો કાંઇ કહાડી આપતી નથી. જોઇતું હોય તો લઇ લે–"

આ શબ્દો સાંભળતાંજ હું સમજી ગયો કે મ્હારે માટેજ કાંઈ તકરાર છે. ભોજન કરતી વખતે ભાઇના ક્રોધની પણ

સામા રહી નહિ, છતાં ક્રોધને રોકી રાખીને થોડું ઘણું ખાઇને તેઓ ઉઠી ઉભા થયા મ્હારે પણ ભાઇની સાથે ઉઠી જવું પડયું. એ દિવસે રવિવાર હોવાથી ભાઇને કચેરીમાં જવાનું નહોતું.

હું ભોજન કરીને જે સમયે નીચે ઉતર્યો તે સમયે મ્હારા કાન ઉપર નીચેનાં વાકયો પડયાં: “જો સુભદ્રા ! એમના ભાઇ આવ્યા છે. તેમને જોતાંજ હું તો બળી જઉં છું. તેમની સાથે રહીને મ્હેં જે દુઃખો સહન કર્યા છે તે હજુસુધી હું ભૂલી શકી નથી. એ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાને માટે તો હું ગૃહનો ત્યાગ કરી અત્રે આવી, તોપણ હજુ મ્હારો પીછો કયાં મૂકે છે ?”

મ્હારી ભાભીનાં ઉપલાં વચનોથી મને કેટલું દુઃખ થયું હશે તેની કલ્પના અનુભવી સિવાય અન્ય કોઇના મનમાં આવવી અસંભવિત છે. આમ છતાં મ્હેં મ્હારા મનની અવસ્થા કોઇને જણાવી નહિ. રાત્રે ભાઈને કહ્યું કે: “ હું ફક્ત બેજ દિવસનો વાયદો કરીને આવ્યો હતો, તેથી જો હવે ગૃહે નહિ જાઉં તો તેમનો જીવ ગભરાશે. વળી સમય એવો છે કે ગૃહને સુનું રાખવું વ્યાજબી નથી.”

આ પ્રમાણે કહી મ્હેં ભાઇની રજા માગી. ભાઇ મનમાં તો બધું સમજી ગયા; પરંતુ તેમણે પણ મ્હારાં ભાભીના ભયથી રહેવાનો આગ્રહ ન કર્યો. મ્હારે મળસ્કે વિદાય થવાનું નક્કી થયું.

પ્રાતઃકાળે ઉઠીને મ્હેં જવાની તૈયારી કરી. ભાભી પાસે જઇને હાથ જોડી મ્હેં રજા માગી, તથા વિશેષમાં કહ્યું કે: “મ્હારા અપરાધની ક્ષમા કરશો. તમારાં સર્વેનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થવાથીજ આવ્યો હતો.”

ભાભીએ ઠાવકું મ્હોં કરી ઉત્તર આપ્યો: “આવ્યા તો ભલે આવ્યા; ક્યાં કોઈ પારકાને ઘેર આવ્યા છો ? વળી તમે જવાની તૈયારી તો કરી; પરંતુ હજીસુધી બાળબચ્ચાંનાં કપડાં સીવવા આપ્યાં છે તે તૈયાર થઈને આવ્યાં નથી!”

મ્હેં કહ્યું: “ ભાભી! કપડાંથી શું વધારે છે? એ જે પહેરે છે, ખાય છે, પીએ છે, એ બધું તમારૂંજ છેને.”

આમ કહી હું ભાભી પાસેથી ચાલ્યો આવ્યો. વિદાય થતી વખતે ભાઈએ નેત્રોમાં આંસુ લાવી કહ્યું: “જો ભાઈ મ્હેં તને જે કેસ સંબંધી વાત કરી હતી તેનું પરિણામ શું આવશે, તે તો હવે ઈશ્વર જાણે. કદાચિત જો કાંઈ અનિષ્ટ પ્રસંગ આવી પહોંચે તો કોઈ પણ પ્રકારનો ભિન્નભાવ ત્હારા મનમાં રાખીશ નહિ. કોઈ ગમે તેમ ધારે, પરંતુ મ્હારે મન તો તું પૂર્વે જેવો હતો તેવોજ અત્યારે પણ છે. ત્હારા સિવાય આ સમગ્ર સંસારમાં મ્હારૂં કોઈ નથી.”

ઉત્તરમાં મ્હેં કહ્યું: “ભાઈ! આપ ઉદાસ શા માટે થાઓ છો ? જો આપનો પ્રેમ છે તો મ્હારે મન સંસારમાં સઘળુંજ છે.”

આટલું બોલતાં બોલતાં કંઠ ભરાઈ આવ્યાથી હું વિશેષ બોલી શક્યો નહિ. ભાઈને નમસ્કાર કરી સ્વગૃહ પ્રત્યે ચાલી નીકળ્યો.

૧૯—મ્હારી નોકરી

ઈશ્વરની લીલા વિચિત્ર છે. તેને લૂંટી લેતાં વાર લાગતી નથી; તેમજ આપી દેતાં પણ વાર લાગતી નથી. તે પરમ કૃપાળુનો મહિમા આપણે તુચ્છ પ્રાણીઓ કેવી રીતે સમજી

શકીએ ? કારણ દેવતાઓ તથા ઋષિ-મુનિઓ પણ તેની અકળ કળાને કળી શકયા નથી.

હું સ્ટેશનને પહોંચ્યો ત્યારે ગાડી આવવાને થોડો વિલંબ હોવાથી મ્હારે બેસી રહેવું પડયું.

આજકાલના ઇંગ્રેજી ભણેલા ડૉકટરો જેવા પ્રકારના ઠાઠમાં રહે છે, તેવાજ પ્રકારના ઠાઠમાં હું રહેતો હતો. ટીકીટ લેવાનો વખત થતાંજ મ્હેં સેકંડ કલાસની એક ટીકીટ લીધી. પછી હું ફરતો ફરતો વેઇટીંગ રૂમ આગળ જઈ પહોંચ્યો; તો અંદર એક ઠાકોર તથા તેમની સાથે બીજા દસબાર મનુષ્યો બેઠેલાં મ્હેં જોયાં. મને નવીન માણુસોના પરિચયમાં આવવાની ટેવ હોવાથી તરતજ મ્હેં વેઇટિંગ રૂમમાં પ્રવેશ કરી ઠાકોરની સાથે શૅકહેન્ડ કરી. તરતજ તેમણે મને પોતાની પાસે બેસવાને માટે સ્થાન આપ્યું. 'કયાં જાઓ છો ?' 'કયાંથી આવો છો ?' ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો પરસ્પર પૂછાઇ ગયા પછી જ્યારે તેમને એમ માલૂમ પડયું કે; હું અમુક વકીલનો ભાઇ છું, તથા ડૉકટરની પરીક્ષામાં પસાર થએલો છું ત્યારે તેમણે દર્શાવ્યું કે જો હું તેમની સાથે જાઉં તો મહિને પચાસના પગારની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ અન્ય લોકોની ચિકિત્સા કરવામાંથી પણ થોડીઘણી પ્રાપ્તિ થાય. જેથી આ પ્રસંગનો લાભ ગુમાવી દેવાનું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. નવાં ભાભીનું અભિમાન ઉતારવા માટેજ આ પ્રસંગ નારાયણે આપ્યો હશે એમ વિચારી છેવટે મ્હેં નમ્રતાપૂર્વક ઠાકોર સાહેબને કહ્યું: "હાલ તો હું સ્વગૃહ પ્રતિ જાઉં છું; ત્યાં ગયા પછી જો આપશ્રી યાદ કરશો તો હું અવશ્ય આપની સેવામાં હાજર થઇશ."

ઠાકોર સાહેબે મ્હારી વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો. તેમણે મ્હારૂં શિરનામું લખી લીધું; તથા મને પોતાનું લખી આપ્યું. એટલામાં ગાડી પણ આવી પહોંચી.

૨૦–ઈશ્વરની કૃપા

સ્વગૃહે પહોંચ્યા પછી પંદરેક દિવસ પછી મ્હારી નોકરી માટેનો પત્ર આવી પહોંચ્યો. ઈશ્વરને ધન્યવાદ આપી બાળબચ્ચાંથી વિદાયગીરી લઇ નવી નોકરી ઉપર હું જઈ પહોંચ્યો. એ ઠાકોર ઘણાજ સજ્જન, મિલનસાર, ગુણગ્રાહી તથા ઉદાર હતા. દિનપ્રતિદિન તેમનો મ્હારા ઉપરનો પ્રેમ વધતો ચાલ્યો. વળી તે સાથે મ્હારી પ્રશંસા આખા ગામમાં થવા લાગી, જેથી મ્હારી આવક પણ સોએક રૂપિયા થવા લાગી.

ધીમે ધીમે એવો સમય પણ આવી પહોંચ્યો કે મ્હારી આવક ત્રણસેંથી ચારસેં સુધીની થઈ પડી, જેથી મ્હેં કેટલીક જમીન વેચાણ રાખી લીધી. ધીમે ધીમે મ્હેં એક સુંદર પાકું મકાન પણ બંધાવ્યું તથા મ્હારાં બાળબચ્ચાંને પાસે બોલાવી લીધાં. ભાઈ સાથેનો સંબંધ તો છુટી ગયા જેવોજ હોવા છતાં હું ક્ષણને માટે પણ ભાઇને ભૂલી શકતો નહોતો! હું સર્વે પ્રકારે સુખી હતો; પરંતુ ભાઇની યાદ આવતાં મ્હારૂં હૃદય વ્યાકુળ બની જતું. ભાઇને મળ્યાને આજકાલ કરતાં નવ માસ થઈ ગયા હતા. દરમિયાન ભાઈના ચાર પાંચજ પત્રો આવ્યા હતા તે ઉપરથી માલૂમ પડી આવતું હતું કે ભાઇએ મ્હારી સાથે જે કેસ સંબંધી વાતચીત કરી હતી તેનું ભવિષ્ય સારૂં નીવડે એવાં લક્ષણો જણાતાં નહોતાં. મનમાં એક

બે વખત ભાઇને મળી આવવાનો વિચાર થયો; પરંતુ ભાભીનાં કઠોર વાકયબાણો યાદ આવતાં તેમની પાસે જવાનું સાહસ મ્હારાથી બની શકયું નહિ.

૨૧–ભાઇ કારાગૃહમાં

એક દિવસે એકાએક તાર આવ્યો તે વાંચતાંજ મ્હારૂં મસ્તક ભમવા લાગ્યું. એ તારમાં મ્હારા મ્હોટા ભાઇના એક પરિચિત શ્યામચંદ્રે લખ્યું હતું કેઃ—"તમારા ભાઇને કારાગૃહમાં લઇ ગયા છે. બને તેમ જલદીથી આવો."

જેમ તેમ કરી રાત્રિને વ્યતીત કરી; સવાર થતાંજ હું ઠાકોર સાહેબની રજા લઈ નીકળી પડયો; અને ભાઇને ત્યાં જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચતાંજ માલૂમ પડયું કે, નવાં ભાભી સાહેબ ભાઇની સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરી પોતાના અલંકાર લઇ પોતાની માતા પાસે ચાલ્યાં ગયાં છે! ભાઈ પણ પોતાનો કેસ હારી જવાથી લેણદારોએ પોતાના રૂપિયાને માટે ભાઇને કેદ કરાવ્યા હતા. ભાભીસાહેબ ગૃહમાં આવ્યાં ત્યારથી જો કોઈ બે ચાર ગૃહસ્થો આવી ભાઇને ત્યાં પાન તમાકુ ખાતા, તોપણ તે નવાં ભાભીથી સહન થઇ શકતું નહોતું. જો કોઇ બે દિવસ અતિથિ તરિકે જાય તો તેના તો પૂરેપૂરા ભોગજ મળ્યા સમજવા. ભાઇનો કોઇ પણ સ્નેહી સંબંધી એવો નહોતો કે જે આ સંકટ સમયે તેમને માટે લેશ માત્ર પણ ચિંતાતુર થાય. આમ છતાં મ્હારા ભાઇ જે ગૃહસ્થના મકાનમાં રહેતા હતા, તે ગૃહસ્થનું મન ઘણું દયાર્દ્ર હતું, તથા ભાઇને મુક્ત કરાવવાની તેમની ઉત્કટ ઈચ્છા હતી. એમણેજ મને તારદ્વારા મ્હારા બંધુની દુર્દશાના સમાચાર પહોં-

આવ્યા હતા. પ્રથમ મ્હેં તેમને મળી સઘળી હકીકત પૂછી લીધી. ત્યાર પછી મ્હેં શ્યામચંદ્રને પ્રશ્ન કર્યો: “આવા સમયે મ્હારાં ભાભી શા માટે ચાલ્યાં ગયાં ?”

શ્યામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો: “મને નોકર મારફત જે સમાચાર મળ્યા છે તે એ છે કે, તમારા બંધુએ પોતાના શિરે આવી પડેલી વિપત્તિ તમારાં ભાભીને જણાવી કહ્યું: ‘આ સમયે મ્હારી પાસે એક કોડી પણ નથી; તથા હોય પણ ક્યાંથી ? જે દિવસથી તુ અહિં આવી છુ તે દિવસથી હું જે કાંઇ કમાઇને લાવું છું તે સઘળ તુંજ લઈ લે છે; અને હજામ, ધોબી, તેલી, તંબોળીને આપવાના પૈસા પણ તું મ્હારી પાસે રહેવા દેતી નથી. હવે જ્યારે આવા સંકટ સમયે તું મને સહાય નહિ કરે તો હું પૈસાની વ્યવસ્થા ક્યાંથી કરીશ ?’”

આના ઉત્તરમાં તમારાં ભાભીએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે: “જેમ થવાનું હોય તેમ થાઓ. હું તો એક પૈસો પણ આપનાર નથી. ભાઈ ભોજાઈને જન્મ પર્યંત ખવડાવ્યું છે તોપછી તેમની પાસે શા માટે નથી માગતા ?”

તમારા ભાઇએ તેને સમજાવવાનો યત્ન કર્યો તે સઘળું વિફળ થઈ પડયું. ઘણા દિવસ સુધી વિવાદ ચાલ્યા પછી તે પોતાના જે કાંઈ અલંકારો વગેરે હતું એ લઇને તેની મા પાસે ચાલી ગઈ. પછી ચોથેજ દિવસે તમારા ભાઇને વૉરંટ ઉપરથી પકડવામાં આવ્યા.

આ સકળ વાર્તા શ્રવણ કરી રહ્યા પછી શ્યામચંદ્રે અતિશય આગ્રહ કર્યાથી મ્હેં સ્નાન કરી થોડું દૂધ પી લીધું, તથા તેમની

સાથે કચેરીમાં જઇને એક પ્રખ્યાત વકીલ કર્યો, અને તેને કહ્યું કે "આપની સહાય લેવાનું મુખ્ય કારણ એટલું કે આપ એ બે ગૃહસ્થો કે જેણે ભાઈના ઉપર પોતાના રૂપિયાનો દાવો માંડયો છે તેમને સમજાવીને જો હાલ અર્ધી રકમ લેવાને માટે તેઓને રાજી કરતા હો તો હું તેમને તેટલી રકમ આપીશ, તેમજ આપનો પ્રયત્ન પણ વૃથા નહિજ જવા દઉં."

વકીલે ગંભીરતાથી કહ્યું: "હું મ્હારાથી બનતો પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરીશ. આપ નિશ્ચિંત રહો. હવે તમે મને પરમ દિવસે મળજો."

૨૨—કર્મનું ફળ

ભાભી પુત્રને સાથે લઈ ભાઇનો આવા દુઃખપૂર્ણ પ્રસંગે ત્યાગ કરી પોતાના અલંકાર આભુષણોને સાથે લઈ પોતાની માતાને ત્યાં જવા એક દાસી તથા એક નોકરને સાથે લઈ નીકળી પડયાં; પરંતુ રસ્તામાંજ સર્વસ્વ તેમની પાસેનું લૂંટાઇ ગયું અને બપોર પછી ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી ગયાં.

એ સમયની માતાપુત્રની અવસ્થા જોતાં કઠોરજનોનું હૃદય પણ દ્રવિભૂત થઈ જતું હતું. જગન્નિયંતા નારાયણ કોઇને પણ એવું દુઃખ ન દે, એટલીજ પ્રાર્થના છે.

૨૩—સૌ સારૂં જેનું છેવટ સારૂં

All's well that ends well.

—*Proverb.*

વકીલના સમજાવવાથી લ્હેણદારોએ અર્ધા રૂપિયા અર્થાત્ પાંચ હજાર રૂપિયા પ્રથમ લેવાની હા પાડી, અને એ લોકોએ

રાજીનામું આપી દીધું. બીજેજ દિવસે ભાઈ કારાગૃહમાંથી મુકત થઈ ગયા. તેમને જોતાંજ હું તેમને ભેટી પડયો. અમારાં ઉભયનાં નેત્રોમાંથી એક પછી એક અનેક અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. કેટલાક સમય સુધી કોઈના મુખમાંથી એક અક્ષર સુદ્ધાં નીકળ્યો નહિ. છેવટે ભાઈએ કહ્યુઃ “ દીનુ! મ્હારા જેવા દુષ્ટ સ્વભાવવાળા બંધુ સાથે તેં જે ભલાઈ કરી છે તેનો બદલો હું તને આ ક્ષુદ્ર જીવનમાં કેવી રીતે આપી શકું તેમ છું ? હુંજ એવો નિર્લજ છું કે મ્હારૂં કાળું મ્હોં તને બતાવું છું ! હાય ! હું એ દુષ્ટા રાક્ષસીની મોહજાળમાં ફસાઇ જઈ ત્હારાથી અલગ થઈ ગયો ! અરેરે ! ભાઈ, એ સમયે એ દુષ્ટાએ કોણ જાણે મ્હારાં નેત્રોમાં એવી મોહિનીનું અંજન કર્યું હતું કે જેથી કરીને હું હિતાહિતને જોઇ શકવાને માટે તદ્દન અંધ બની ગયો હતો. મ્હારી વિચારશક્તિ ચાલી ગઈ હતી. ભાઈ, મને આશા છે કે તું આ પાપાત્માને ક્ષમા આપીશ. ”

મ્હેં કહ્યુઃ “ ભાઇ ! આવાં વચનો ઉચ્ચારી મને પાપમાં ન નાખો. હું આપનો કનિષ્ઠ ભ્રાતા આપને ક્ષમા આપવા જેવી યોગ્યતાવાળો કયાંથી હોઇ શકું ? આ સંસારમાં ઉભા રહેવાને માટે મને શક્તિમાન બનાવનાર આપજ છો. આપના મ્હારા ઉપર અનેક ઉપકારો થએલા છે. બાકી મ્હારાં ભાભીના કટુ સ્વભાવને લીધે તમને દોષ દેવો એ ઉચિત નથી. આજ કાલ આપણા હિંદવાસીઓના ગૃહે ગૃહે સ્ત્રીઓના એવાજ કલહકંકાસો થયા કરે છે, અને તેથીજ આપણા દેશની આટલી બધી અધોગતિ થઈ છે.

ચાલો જે થવાનું હતું તે થઇ ગયું. થોડા દિવસ ગૃહે ચાલો, પુનઃ કોઈ શુભમુહૂર્ત જોઇને અત્રે આવજો."

મ્હારાં આ વચનોથી ભાઇનો આત્મા કાંઈક શાંત થયો તથા અમે બન્ને ભાઈ સ્વગૃહે આવી પહોંચ્યા. મ્હારૂં કુટુંબ પણ અગાઉથી સૂચના આપ્યા પ્રમાણે બે દિવસથીજ અમારા જૂના ગૃહે આવી પહોંચ્યું હતું. જે દિવસે અમે બન્ને ભાઈઓ સ્વગૃહે પહોંચ્યા તેજ દિવસે ભાઈના શ્વશુરપક્ષમાંથી એક મનુષ્ય પત્ર લઈને આવ્યો; તથા તેણે મ્હારાં ભાભીના લૂંટાયા સંબંધીના સકળ સમાચાર વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવ્યા. વિશેષમાં તેણે કહ્યું કેઃ "આપની સાસુ ઘણાં બીમાર છે. તેમના જીવનની બિલકુલ આશા નથી. તમારાં બાળબચ્ચાંની પણ એવી અવસ્થા થઈ ગઈ છે કે ખાનપાનનું પણ ઠેકાણું રહ્યું નથી. એ લોકોની કરૂણાજનક સ્થિતિ જોઈનેજ હું અત્રે આવ્યો છું, માટે આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો."

આ સમાચારથી સકળ જનને સંતાપ થયો; જો કે ભાઇની તો પુનઃ મ્હારાં ભાભીને બોલાવવાની બિલકુલ ઇચ્છાજ નહોતી, પરંતુ જ્યારે મ્હેં તેમને ઘણું સમજાવ્યા ત્યારે છેવટે તેમણે મ્હારાં ભાભી ભત્રિજા વગેરેને બોલાવી મંગાવવાની અનુમતિ આપી. તુરતજ આવેલા માણસ સાથે એક બીજું માણસ મોકલી તેમને બોલાવી લીધાં.

જે દિવસથી ભાઈ ગૃહે આવ્યા છે તેજ દિવસથી તેમની ગતિ મતિમાં કાંઇ વિલક્ષણ પ્રકારનું પરિવર્ત્તન થઇ ગયું છે. હવે કોણ જાણે સંસાર ઉપર તેમને એવો કંટાળો ઉત્પન્ન થયો છે કે સાધુ-સંતની સોબત, હરિ ભજન અને તીર્થ

પર્યટન સિવાય તે અન્ય કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. મ્હારાં ભાભી સાહેબ કે જે પૂર્વે અભિમાનને લીધે પૃથ્વી ઉપર પગ પણ નહોતાં મૂકતાં તે હવે ઘણાં શાંત અને સુશીલ થઈ ગયાં છે. તેમને પોતાના પતિની સેવા કરવાની હવે ઉત્કટ ઈચ્છા થઈ આવી છે, પરંતુ મ્હારા ભાઇને હવે એવી સાંસારિક સેવાની ઈચ્છા નથી. ભાઇ ભાભીના પુણ્ય પ્રતાપને લીધે હું જે કાંઈ ઉપાર્જન કરૂં છું તેમાંથી સર્વ પ્રકારના સાંસારિક ખર્ચનો નિર્વાહ થાય છે, અને અમારા સર્વેના દિવસો આનંદમાં જાય છે.

૧૩—ગરીબ બિચારી પાર્વતી.

પાર્વતી કપાળ ઉપર પાટો બાંધીને રૂદન કરતી બેઠી હતી. આજે બે દિવસ થયાં તે ભૂખી હતી; તેનાં બાળબચ્ચાં પણ ‘ખાવું છે, ખાવું છે,’ એવી કિકિયારીઓ પાડતાં હતાં. તેમને જોતાંજ પાર્વતીના દુઃખની સીમા રહેતી નહિ, પણ તે બિચારી શું કરે ? આડોસીપાડોસીનું દળવા ખાંડવાનું લઇ આવવાની પણ હવે તેનામાં શક્તિ નહોતી. બીજી તરફ હમણાં સ્વામી ઘેર આવીને પોતાને શું કહેશે તે વાતની તેને બહુ ચિંતા રહ્યા કરતી હતી. એટલામાંજ રતિલાલ આવી પહોંચ્યો. તેનાં પગલાંનો અવાજ શ્રવણે પડતાંજ બન્ને બાળકો બ્હી જઇને ઘરમાંના એક ખુણામાં ભરાઇ

ગયાં. રતીલાલ આવતાંની સાથેજ પત્નીના શરીર પ્રતિ ધસતો બોલ્યો: " કેમ કાંઈ ભોજન સામગ્રી થઈ છે કે નહિ ? ચાલ જે થયું હોય તે મ્હારી આગળ મૂક; એટલે બે મ્હોં ભરીને ચાલ્યો જાઉં. ચાલ જલદી કર."

" શું જલદી કરૂં ? ઘરમાં અનાજનો એક પણ દાણો રહ્યો હોય તો કરૂંને ? "

" ગમે તેમ કર; રોટલા નહિ તો ખીચડી, ખીચડી નહિ તો જે કાંઇ બની આવે તે મને કરી આપ. મને આજે પેલી નવીન નીતિદર્શક મંડળીના નવા ખેલની તૈયારી કરાવવા વખતસર જવુંજ જોઇએ. હું આવ્યો ત્યારે મેનેજરે મને કહ્યું છે કે: " મી૦ રતિલાલ ! તમારા આવ્યા સિવાય કાંઈ બની શકે તેમ નથી, ચાલ હવે ત્વરા કર."

" પણ તે કરવું કેવી રીતે ? ગૃહમાં કાંઈજ નથી." પાર્વતીએ આમ કહી એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકયો.

"વિના કારણ મને દુઃખી કરીશ નહિ. તું ત્હારે ગમે તેમ કરીને મને ખાવાનું આપ, પછી તું ત્હારે ગમે તેમ ફોડી લેજે, નહિ તો જઇને કૂવો હવાડો પૂરજે. લાવ ચાલ જલદી લાવ." રતિલાલ ક્રોધમાંજ બોલ્યો.

" પ્રભુ ! વિના કારણ શા માટે મને વધારે દુઃખી કરો છો ! ગૃહમાં કાંઈ પણ હોત તો રસોઈ કર્યા સિવાય તમને બધાંને ભૂખ્યાં રાખી હું પણ શા માટે ભૂખે મરવા પડત ? આજે અનાહારથી મ્હારી સ્થિતિ પણ એવી થઈ ગઈ છે કે ઉઠીને બેઠાં થવાતું નથી. આમ છતાં જો બજારમાંથી કાંઈક

લઈ આવો તો હું તમને ભોજન તૈયાર કરી આપું, તે સિવાય હું નિરૂપાય છું-લાચાર છું."

પત્નીનાં નમ્ર વાકયોથી તો ઉલટો રતિલાલનો ક્રોધાગ્નિ વિશેષ પ્રમાણમાં સળગી ઉઠયો. પત્નીના શરીર ઉપર હુમલો કરવા જતાં તે બોલ્યોઃ "આજે સવારથી બેસી રહીને તેં શું કર્યું? ગૃહમાં કાંઈજ નથી તો આડોસીપાડોસીને ત્યાંથી કાંઇ ઉછીનું કેમ લઇ આવી નહિ?"

"આજ સુધીમાં તેમને ત્યાંથી ચાર પાંચ શેર બાજરી ઉછીની લાવી છું, તે હજુસુધી પાછી આપી નથી તે પહેલાં ફરીથી ઉછીનું કેવી રીતે માગી લાવું? મને તો હવે તેમને મ્હોં બતાવતાં પણ શરમ આવે છે. બાળકો પણ બિચારાં બેઠાં બેઠાં ભૂખથી સવારનાં રૂદન કર્યા કરે છે-"

"બસ કર, બહુ થયું. હું ત્હારી અક્કલ કળી ગયો છું. મ્હારા પેટ ઉપર વિધાતાએ આવો પથ્થર તે કયાંથી મૂકયો? ત્રણ ચાર દિવસ ઉપર થોડી ઘણી બાજરી લાવ્યો હતો તે શું પૂરી થઈ ગઇ?"

"અરે! તેને લાવ્યાને આજે કેટલા બધા દિવસ થયા તે જાણો છો? અને તે લાવ્યા ત્યારથી તે આજ સુધી તમે તથા તમારાં બાળબચ્ચાંએ ખાધું શું? આજે બે દિવસથી મ્હેં બે ગ્રાસ પણ લીધા હોય તો મને ઇશ્વરના સોગન છે. અનાહારને લીધે તો મ્હારી આવી દશા થઇ ગઇ છે. મ્હારાથી ઉભું સુદ્ધાં રહેવાતું નથી."

"હમ્મેશાં ત્હારી તકરાર-ગૃહમાં પગ મૂકયો કે તું આ પ્રમાણે રોદણાં રડવાનીજ. કયાં ગયાં પેલાં છોકરાં! શું એમનો બાપ બાપ મરી ગયો છે તે આમ કિકિયારીઓ પાડે છે?

કેમ અલ્યા મનુ! તમે રડો છો કેમ? ઉઠ ખૂણામાંથી નહિ તો મારીશ એક લાત તો બેવડોજ કરી નાખીશ. નહિ ભણવું, નહિ ગણવું અને આખો દિવસ આમ પોકો મૂકયા કરો છો કેમ?"

બિચારી પાર્વતીનાં નેત્રોમાંથી અનેક અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. પોતાનાં બન્ને બાળકો ઉપર તેનો અપાર સ્નેહ હતો, તથા તે બાળકોના ઉપર પતિના વાકયબાણોના થતા સખ્ત આઘાતોનું દર્શન કરવું એ તેને માટે અપાર દુઃખની વાત હતી; પરંતુ તે બિચારી નિરૂપાય હતી. રૂદન કરવા સિવાય તેના ભાગ્યમાં બીજું કાંઇ નહોતું. આમ છતાં તે પતિ પ્રતિ કરૂણાજનક દૃષ્ટિ કરી બોલી: "અરે! તેમને બિચારાંને શા માટે આવાં કઠોર વચનો કહો છો? તેમનો શું અપરાધ છે? શું આવાં સોના જેવાં છોકરાં ઈશ્વરે આપ્યાં છે તેને પણ તમે જોઇ શકતા નથી?"

સ્રીનાં આ વચનોથી ઉલટો રતિલાલનો ક્રોધાગ્નિ વિશેષ સળગી ઉઠયો. તે આંખો લાલચોળ કરી પત્નીને મારવા ધસ્યો, એવામાં તેની પાડોસમાં રહેતો કૃષ્ણદાસ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. તે પોતાની નજર આગળનો દેખાવ જોઈ આશ્ચર્ય ચકિત બની ગયો. અલ્પ સમય શાંતિથી ઉભા રહ્યા પછી તેણે રતિલાલને પ્રશ્ન કર્યો: "તમે અમારી પેઢી ઉપર નોકરી કરશો? મ્હેં ખાસ તમારે માટે એ જગ્યા શોધી કહાડી છે."

કૃષ્ણદાસ રતિલાલની સ્થિતિ સારી રીતે જાણતો હતો; તથા રતિલાલની પત્નીની દશા જોઈ તેના હૃદયમાં ઘણીજ દયા ઉત્પન્ન થતી હતી. અદ્યાપિ પર્યંત તેણે પોતાની પત્ની

દ્વારા ગરીબ બિચારી પાર્વતીને મદદ કરી હતી, પરંતુ તે સંબંધી રતિલાલ કાંઇ પણ જાણુતો નહોતો. અસ્તુ !

જો કે કૃષ્ણુદાસે નોકરી સંબંધીની વાત હસતાં હસતાંજ કરી હતી, તોપણ તેથી રતિલાલને ઘણું ખોટું લાગ્યું. તે કૃષ્ણુદાસ પ્રતિ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યો. કૃષ્ણુદાસ તેને તેના આળસુપણા માટે તથા વ્યર્થ વખત ગુમાવવા માટે ઘણું કહેતો હતો, પરંતુ એ કહેવું રતિલાલને બિલકુલ ગમતું નહોતું. ઉલટું તે વારંવાર આવી, પોતાની સ્ત્રી સાથે વાતચીત કરે છે; તથા પોતાનાં બાળકો તેને ત્યાં જાય આવે છે, તે માટે એને ઘણો ગુસ્સો આવતો હતો; પણ કૃષ્ણુદાસ પોતાના ઉપર રતિલાલનો અપાર ક્રોધ છે એવું સ્વપ્ને પણ ધારતો નહોતો. ખૂણામાં ગુપચૂપ ભરાઈ બેઠેલાં છોકરાં પ્રતિ ક્રોધદર્શક દૃષ્ટિ કરી કહ્યું: “ મનુ અહિં આવ; મણિ તું પણ ત્યાં શા માટે બેસી રહી છે ? તમે શા માટે રૂદન કરો છો ? ”

બાળકોએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તેમજ તેઓમાંનું કોઇ પોતાના નિષ્ઠુર પિતા પાસે ગયું પણ નહિ. જો કે પોતાના પિતા બોલાવે છે માટે તેમની પાસે જવું જોઇએ, એવું એમના મનમાં વારંવાર આવતું હતું; પરંતુ પિતાના તરફ નજર કરતાં તેમનો ક્રૂર ચ્હેરો જોઇને તેમના મનનો વિચાર મનમાં ને મનમાંજ સમાઇ જતો હતો. તેમને પોતાના પિતા તરફ આવી ભયભીત મુદ્રાથી જોતાં જોઇને કૃષ્ણુદાસના હૃદયમાં તેમને માટે ઘણીજ દયા ઉત્પન્ન થઇ. તેણે તુરતજ એ બન્ને બાળકોની પાસે જઈ પ્રશ્ન કર્યો: “ શા માટે રૂદન કરો છો ? છે શું ? ”

મનુએ ઉત્તર આપ્યો: “ કાંઇ નહિ, સહજજ. ”

મણી રૂદન કરતી કરતી બોલી ઉઠી: “અમને ભૂખ લાગી છે, ખાવાનું જોઇએ છીએ.”

મણી આ વાક્ય એટલા તો ધીમે ધીમે સ્વરે બોલી હતી કે તે વાક્ય કૃષ્ણદાસ અને મનુ સિવાય અન્ય કોઈ સાંભળી શક્યું નહિ. મણી હજુ ન્હાની હોવાથી તેનામાં પોતાના મ્હોટા ભાઈ જેટલું જ્ઞાન આવ્યું નહોતું. તેણે જે સત્ય વાત હતી તે કહી દીધી. તે ભયથી ધ્રૂજતી અનિમેષે પિતાની પ્રચંડ મૂર્ત્તિ પ્રતિ જોઇ રહી હતી. બિચારીને ભય હતો કે જો તેના શબ્દો તેનો ક્રૂર પિતા સાંભળે તો તેની દુર્દશા કર્યા સિવાય રહેજ નહિ.

બિચારી પાર્વતી કૃષ્ણદાસ આવ્યો કે તુરતજ મર્યાદાથી ઉઠી ઉભી થઈ પોતાનાં નેત્રોમાં આંસુ સાફ કરી બીજી બાજુએ જોવા લાગી. પોતાની નિર્ધનતા કોઈના પણ જાણવામાં ન આવે એજ તેની ઇચ્છા હતી. પોતાના પતિદ્વારા થતું પોતાનું અપમાન અન્ય કોઇના જાણવામાં આવે તો તેના જેવી શરમની અન્ય એક પણ વાત નથી એમ તેનું ધારવું હતું. આમ છતાં કૃષ્ણદાસ આવ્યો ત્યારથી તેની એવી ધારણા હતી કે તે સઘળો પ્રકાર જાણતો હશે.

કૃષ્ણદાસ સમજુ માણસ હતો. તેણે બિચારી પાર્વતીના ગૃહની સઘળી સ્થિતિ જાણી લીધી. આ સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે પોતાની જાણમાં આવતાંજ તેના હૃદયમાં પૂર્વે જે દયા પ્રકટ થઇ હતી તે વધી પડી. રતિલાલની પાસે જઇને તેણે પ્રશ્ન કર્યો; “મ્હેં જે જગ્યા શોધી કાઢી છે તે જગ્યા ઉપર કામ કરશો ? પગાર પણ સારો પ્રાપ્ત થશે.”

રતિલાલે કંટાળા ભરેલી મુખમુદ્રા કરી ઉત્તર આપ્યોઃ "નહિ નહિ, મને એવી નોકરીની બિલકુલ જરૂર નથી. મને બીજી જગ્યા જલદીથી મળનાર છે."

રતિલાલના ઉત્તરથી કૃષ્ણદાસને તેના ઉપર કાંઇક ક્રોધ તો આવ્યો, પરંતુ તેને દબાવીને તે બોલ્યોઃ–"ઠીક છે, જો બીજી વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય એવી નોકરી તમને મળતી હોય તો ઘણું સારૂં. અમારી આ નોકરીને માટે સેંકડો ઉમેદવારો તૈયાર થશે, પણ મને તમારી હાલની સ્થિતિ જોતાં એમ લાગ્યું હતું કે તમે તમારી આવી સ્થિતિમાં આ નોકરીનો અસ્વીકાર નહિજ કરો."

પતિએ કૃષ્ણદાસને આપેલો ઉત્તર સાંભળતાં પાર્વતીને ઘણું ખોટું લાગ્યું. પ્રથમ તેને આશા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે આ નોકરીને પતિ પોતાના હાથમાંથી નહિજ જવા દે, તથા તેમાંથી જે કાંઈ પ્રાપ્ત થશે તેમાંથી સાધારણ રીતે નિર્વાહ ચલાવવામાં કોઇ પણ પ્રકારે હરકત પડશે નહિ; પરંતુ આ સર્વ તે બિચારીનું મનોરાજ્ય હતું. આ સમયે તેનાથી બોલ્યા સિવાય રહેવાયું નહિ. તે એકદમ પોતાના પતિના તરફ ફરી બોલીઃ "નાથ! હું તમારે પગે પડીને તમને વિનંતિ કરૂં છું કે આવો સમય ગુમાવશો નહિ. તે મુઆ નાટકવાળાનું શું જાય છે? તમે તેની વિના કારણ મહેનત કરી કરીને મરી જાઓ છો; છતાં તે તમને એક પૈસો પણ આપનાર નથી! માટે કૃષ્ણદાસભાઇ જે નોકરી માટે કહે છે તેનોજ સ્વીકાર કરો!"

પત્નીનાં વાકયોથી રતિલાલનો ક્રોધાગ્નિ પગથી મસ્તક સુધી

સળગી ઉઠયો. તે ભયંકર સ્વરે બોલ્યોઃ "જા જા, બીજા લોકો ભલે બીજાના કહેવા પ્રમાણે કરે. મ્હારે માટે એવું ધારવુંજ નહિ. મ્હારે ત્હારી બુદ્ધિની કાંઇ જરૂર નથી. હું તો મ્હારે નાટક મંડળીમાંનુંજ કામ કરવાનો. મને કોણ શિખામણ આપવા આવે એમ છે જોઉં ? પારકા ગૃહમાં બીજાઓએ શા માટે ધણીની રજા વિના પ્રવેશ કરવો પડે ? જાઓ ! મ્હારે તમારૂં કોઇનું કાંઈ કામ નથી. તું તથા ત્હારાં છોકરાં જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. તમારાં વચનો અમે સાંભળી રહીએ એમ નથી. હું તો જાઉં છું."

આ પ્રમાણે કહી રતિલાલ દ્વાર તરફ દોડયો. પાર્વતીને એમ થવા લાગ્યું કે:-"હું તે વળી શું ભોગ લાગ્યા હતા કે બોલવા ગઈ ! હરિ ! હરિ !!"

કૃષ્ણદાસે સમયનો વિચાર કરી પુનઃ પોતાના ક્રોધને દબાવીને કહ્યું:-"રતિલાલ ! ગૃહની સ્થિતિનો વિચાર કરો. કુટુંબનો વિચાર કરો. નાટક કંપનીના તરફથી તમને શું પ્રાપ્તિ થાય છે કે તમે ચાંલ્લો કરવા આવેલી લક્ષ્મીનાથી તમારૂં મુખ છૂપાવો છો ? વળી કેટલાક હલકા નાટકવાળાઓ અનેક કવિઓને પણ ફસાવે છે. એવા નાટકવાળાઓ તમને એક રાતી પાઇ પણ આપનાર નથી એ ખાત્રીપૂર્વક સમજજો. તમારૂં કર્ત્તવ્ય શું છે, તેનો તમને વિચાર નથી ? વળી......."

કૃષ્ણદાસનાં વચનો સાંભળતાંજ રતિલાલ છંછેડાયલા સર્પ પ્રમાણે કૃષ્ણદાસના શરીર ઉપર ધસ્યો અને મ્હોટે સ્વરે કહેવા લાગ્યો:-"તમે મને કહેનારા કોણ ? મ્હારા ગૃહની બાબતમાં તમે ડહાપણ કરવા આવ્યા તો નવાજૂની થશે. કાંઈ કામ-ધંધો છે કે નહિ ?"

કૃષ્ણદાસ પણ કાંઈ સાધારણ પુરૂષ નહોતો. રતિલાલ જેવા ચાર મનુષ્યોને તે પહોંચી વળે એમ હતું; પરંતુ પોતે જો આ સમયે મારામારી કરશે તો વાત વધી જશે, એમ સમજીને તે શાન્ત રહ્યો. રતિલાલ પોતાની જીભમાં જેટલું જોર હતું તે સઘળું દર્શાવીને તુરતજ પોતાની પત્ની તથા બાળકોને રડતાં કકળતાં મૂકી ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણદાસને બિચારી પાર્વતી તથા તેનાં બાળકો ઉપર પ્રથમથીજ દયા હતી તેથી આવી અવસ્થામાં તેમનો ત્યાગ કરી જવાનું તેણે ઉચિત ધાર્યું નહિ. તેણે તુરતજ બન્ને બાળકોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં. બાળકો પોતાની પાસે આવી પહોંચતાંજ તેણે પાર્વતીને કહ્યું: “આ બન્નેને હું મ્હારે ત્યાં લઈ જાઉં છું; તથા હું તમારી ભાભી સાથે તમને થોડું ઘણું ધાન્ય મોકલી આપું છું. ચોખા તથા દાળ આવતાંજ તમે ત્વરાથી ખીચડી કરી જમી લેજો.”

પાર્વતી કાંઈ બોલી નહિ; તેણે પોતાનાં બન્ને બાળકોને કૃષ્ણદાસ સાથે જવા દીધાં.

કૃષ્ણદાસે સ્વગૃહે જઇને પોતાની પત્નીને રતિલાલના ગૃહનો સકળ પ્રકાર કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળીને રતિલાલની પત્ની માટે તેના હૃદયમાં પણ દયાવૃત્તિ ઉદય પામી. તેણે બન્ને બાળકોને સ્નાન કરાવી ભોજન કરાવ્યું; ત્યાર પછી તે સીધું તૈયાર કરી નોકર સાથે પાર્વતી પાસે જવા નીકળી. રસ્તે જતાં જતાં તેને એમ લાગ્યું કે: “પાર્વતી કુળવાન સ્ત્રી છે, મોભાવાળી છે, તે આવું ધર્માદા કબૂલ કરશે નહિ; માટે હું જાતે જઇનેજ તેને આગ્રહપૂર્વક સ્નાન કરાવી જમાડીશ.”

કૃષ્ણદાસની પત્નીએ પાર્વતીના ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાંજ

તેને રૂદન કરતી જોઇ. કૃષ્ણુદાસની પત્નીએ તેનું શાંત્વન કરી તેને સ્નાન તથા ભોજન કરવા માટે આગ્રહ કર્યો. પાર્વતીએ ગદ્‌ગદ્ કંઠે કહ્યું કેઃ "તેઓ જમ્યા સિવાય ગયા છે, એટલે હું જમવાની નથી."

આખરે કૃષ્ણુદાસની પત્નીના અત્યંત આગ્રહથી પાર્વતીએ નેત્રોમાંનાં આંસુ સાફ કરતાં કરતાં કહ્યું: "હું સ્નાન કરીને રાંધુ છું. તમે જાઓ."

કૃષ્ણુદાસની પત્ની રાજી થઇ પોતાને ગૃહે ગઇ. પાર્વતી બે દિવસથી ભૂખી હોવા છતાં તેનો પતિ કલહ કરી ભૂખે પેટે ગયેલો હોવાથી તેના મનમાં એમ આવ્યું કે; "હું ખીચડી તૈયાર કરી મૂકીશ અને તે આવશે ત્યારે તૈયાર થએલી ખીચડી તેમને જમાડીને પછી બનેલા પ્રકાર માટે તેમની પાસે ક્ષમા મેળવવા પ્રાર્થના કરીશ."

આ પ્રમાણે પતિને પુનઃ પ્રસન્ન કરવાની આશાથી તેણે ત્વરાથી શીતળ જળથી સ્નાન કરી ચૂલા ઉપર ખીચડી મૂકી.

રતિલાલ નિર્લજ્જપણાની પ્રતિમા જેવો હતો. તે ચાલ્યો ગયો હતો ખરો, પરંતુ કલાક દોઢ કલાક પણુ નહિ થયો હશે, એટલામાંજ પાછો આવ્યો. પાર્વતીએ કેટલાક સમય સુધી તેની રાહ જોઇ, છેવટે તેના આવવાની આશા ત્યજીને ભોજન કરવાને બેસતી હતી, એવામાંજ પતિનાં પગલાંનો અવાજ દૂરથી કાને પડતાં તેને અપૂર્વ આનંદ થયો. આર્ય અબળાઓનું હૃદય કેટલું પ્રેમાળ અને દયાપૂર્ણ હોય છે તે આટલા ઉપરથીજ પાઠકો સારી રીતે સમજી શકશે. પોતાનો પતિ પોતાના ઉપર જુલમ વર્ષાવતો હોવા છતાં પતિનાં

પગલાંનો અવાજ સાંભળતાંજ તે દ્વાર આગળ જઈ નમ્રતાથી બોલી: "નાથ! તમે પધાર્યા! મ્હારા મનને ઘણોજ આનંદ થયો. આપને માટે મ્હેં ખીચડી તૈયાર કરી રાખી છે. ભોજન કરવા પધારો."

રતિલાલ ઘણોજ સ્વાર્થી પુરૂષ હતો. "તું બે દિવસથી ભૂખી છે, માટે ભોજન કરી લે" એમ કહેવાની દયા-બુદ્ધિ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ નહિ. તેણે ચાર મ્હોં ભર્યા હશે, એટલામાંજ કૃષ્ણદાસ ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો.

જેનું તેણે અલ્પ સમય પૂર્વે મહા અપમાન કર્યું હતું, તેજ કૃષ્ણદાસના ગૃહની ખીચડીવડે આનંદથી પેટપૂજા કર્યેજ જતો હતો; આમ છતાં તે કાંઇક શરમાઈ ગયો હોય એવું તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી સૂચન થતું હતું. કૃષ્ણદાસે વિચિત્ર પ્રકાર જોઈ પ્રશ્ન કર્યો: "કેમ પાર્વતી બ્હેન! તમે હજુ સુધી જમ્યાં નથી? બીજી ખીચડી પણ વધી નથી કે શું?"

આ પ્રશ્નોથી રતિલાલની શરમ ક્રોધના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. ક્રોધની આગથી સળગી ઉઠતો તે બોલ્યો: "અરે! તમારે અમારા ગૃહની આટલી બધી ચિંતા રાખવાનું કાંઇ પ્રયોજન? એક વખત ના પાડ્યા છતાંએ તમે શા માટે અહિં આવો છો? કાંઇ તમારૂં મ્હારૂં........"

તેનાથી આગળ બોલી શકાયું નહિ. ચાર પાંચ કોળિયા ખીચડી થાળીમાં પડી રહી હશે એટલામાં તે ઉઠયો; તથા પોતાનો ક્રોધ થાળી તેમજ અન્ન ઉપર ઉતારવાને તેણે થાળીને એક લાત મારી દૂર કરતાં કહ્યું: "આ ચાંડાળણીએ ત્હારા ગૃહમાંનાં ચોખા-દાળ આણ્યાં હોય એમ લાગે છે."

રતિલાલના મુખમાંથી આગળ જે કાંઈ શબ્દો નીકળ્યા તે અત્રે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી પાઠકોનું મન દુઃખવવાની અમારી ઇચ્છા નથી; પુનઃ તે પૂર્વાનુસાર ક્રોધે ભરાઇને ચાલ્યો ગયો. સંધ્યાકાળ સમયે પતિ અન્નને લાત મારી ચાલ્યો ગયો એથી બિચારી પાર્વતીનો આત્મા અધિક દુઃખી થવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓનાં મન ઘણાં શંકાશીલ હોય છે. પાર્વતી પણ પતિથી થએલા અપશુકનથી અનેક સંકટો પોતાના ઉપર આવશે એવો સંદેહ લાવી તે સંબંધી ચિંતા કરવા લાગી. આવી અવસ્થામાં થાળીમાં પડી રહેલી બે ચાર કોળિયા ખીચડી ખાવાનું પણ તેને સૂઝયું નહિ. તે બિચારી શું કરે? પતિના ચાલ્યા ગયા પછી કૃષ્ણદાસ પણ થોડા સમય સુધી ત્યાં ઉભો રહ્યો. પોતાના પતિએ કૃષ્ણદાસને જે અપમાનસૂચક વચનો કહ્યાં તે માટે તેણે બન્ને હાથ જોડી કૃષ્ણદાસને કહ્યું: “ભાઇ! તેઓ જે વચનો બોલ્યા છે, તે મનમાં લાવશો નહિ. શું બોલવું અને શું ન બોલવું તેનું તેમને ભાન નથી. તેમનો સ્વભાવ તામસી થઇ ગયો છે.”

આ પ્રમાણે કહી તેણે પોતાના તરફથી પતિનાં વચનો માટે ઘણો શોક પ્રકટ કર્યો. પાર્વતીને રૂદન કરતી જોઇ નહિ શકાવાથી કૃષ્ણદાસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. વળી પરગૃહમાં એક નિર્ધન સ્ત્રી આગળ ઉભા રહેવું તેને યોગ્ય પણ લાગ્યું નહિ. તેનું હૃદય વિશુદ્ધ હોવા છતાં લોકલજ્જાનો તેને ઘણો ભય રહેતો હતો.

તે રાત્રે પાર્વતીએ કાંઈ ખાધું નહિ. તેનો પુત્ર કૃષ્ણદાસને ત્યાંથી ગૃહે આવ્યો હતો તેને લઇ પોતે સૂઇ ગઇ. તેની પુત્રી હજુસુધી કૃષ્ણદાસને ત્યાંથી આવી નહોતી.

પાર્વતી બિચારી ક્ષુધાની વેદનાથી પડી રહી હતી. એવામાં તેનો પુત્ર કોઈ કારણને લીધે ઉંઘમાંજ બૂમ પાડી ઉઠ્યો. અનેક પ્રશ્નો કર્યા પછી બિચારી પાર્વતીને માલૂમ પડયું કે તેના પેટમાં દુઃખે છે. તે આકુળવ્યાકુળ બની જઇ આમતેમ આળોટવા લાગ્યો. પેટમાં થતું દુઃખ તેનાથી સહન કરી શકાતું નહોતું. પાર્વતીએ ઉઠીને સુંઠ વાટીને ખવડાવી, હીંગનું પાણી કરી તેના પેટ ઉપર ચોપડયું, ચણાનો ખાર શીશીમાં પડયો હતો તે પાયો; આમ છતાં તેના સકળ પ્રયત્નો વિફળ થઇ પડયા. મનુ આળોટતો તથા બૂમો પાડતો બંધ રહ્યોજ નહિ. કોણ જઈને વૈદ્ય કે ડૉકટરને બોલાવી લાવે તે સંબંધી ચિંતા કરવા લાગી. તેને કાંઈ સૂઝયું નહિ. પોતાનો પતિ આવા પ્રસંગે ગૃહમાં નહિ હોવાથી તેને ઘણું લાગી આવ્યું. પતિ જ્યાં હોય ત્યાંથી એક વખત તેને બોલાવી લાવવો એમ તેને વિચાર થઈ આવ્યો; આથી પાડોસમાં રહેતી સુલોચના નામની એક વિધવા સ્રીને પોતાના પુત્ર પાસે બેસાડી તે પતિને બોલાવવા ચાલી નીકળી.

પાર્વતી નાટક મંડળીના દરવાજા પાસે ગઇ ત્યારે નાટકની તાલિમ પૂર્ણ થઈ ગઇ હતી, અને કેટલાક મુખ્ય ગણાતા માણસો મદ્યપાન કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. પાર્વતી દરવાજા પાસે જઈ પહોંચી હતી; એટલામાં એક મનુષ્ય બહાર આવ્યો. તેની મારફત પતિને બોલાવવાનો પાર્વતીના મનમાં વિચાર આવ્યો, પરંતુ બોલાવે કેવી રીતે? તેનાથી પતિના નામનો ઉચ્ચાર કેવી રીતે થઇ શકે? તે બિચારીને કાંઇજ સૂઝયું નહિ, છેવટે તેણે ઉપર્યુક્ત મનુષ્યને પોતાની પાસે

બોલાવી કહ્યું: " ભાઇ ! તમે અંદર જઇને કહેશો કે મનુની તબિયત ઘણી બગડી ગઈ છે, તેથી કરીને તમારી પત્ની તમને બોલાવવા આવી છે ? "

આ મનુષ્ય પશુ જેવો હતો; તેણે કહ્યું: " બાઇ ! અંદર પચાસ માણસો બેઠા છે, તે સર્વેને આ સમાચાર કહું કે ? "

આમ કહી ઉત્તરની રાહ જોયા સિવાય 'હાઃ હાઃ હાઃ' કરતો હસતો હસતો તે અંદર ગયો અને ઉપર્યુક્ત શબ્દો એણે સર્વે જણને કહી સંભળાવ્યા. તે સર્વે મનુષ્યો પૈકી આ સમાચાર સાંભળી ના હસ્યા હોય એવા ભાગ્યે બે ચારજ હશે, બાકી બીજા સકળ મનુષ્યો કે જેઓ પશુ કરતાં પણ અધમ હતા તેઓ હસી પડયા. રતિલાલને લાગ્યું કે પોતા-નીજ પત્ની કોઇ પણ પ્રકારનું નિમિત્ત કાઢી આવી હશે; આથી તે ઉઠયો. તે ઉઠયો કે તરતજ એક નીચ મનુષ્ય બોલી ઉઠયો: " એ તમારી પત્ની હોય એમ લાગે છે ? " આમ કહી તે પોતાના અન્ય સ્નેહીઓ પ્રતિ નેત્ર સંકેત કરી મ્હોટેથી 'હાઃ હાઃ' કરતો હસી પડયો.

પાર્વતીને મહામુશીબતે નાટકશાળા આગળ પતિનો મેળાપ થયો. પુત્રની પીડાની ખબર કહી ઘેર આવવા વિનંતી કરતાં રતિલાલ બોલ્યો: " તું મ્હારી ફજેતી કરાવવાજ આવી છે. ચાલી જા. ત્હારે ને મ્હારે કાંઈ સંબંધ નથી. છોકરાને મરવું હોય તો મરી જવા દે. છોકરાની પાછળ તું મરી જા અને ત્હારી પાછળ પેલી છોકરી પણ સ્વર્ગે સિધાવે; એટલે આપણે આ ત્રાસમાંથી મુક્તિ પામીએ. જા, ચાલી જા, અહિં દર-વાજા આગળ ઉભી રહીશ નહિ. તું પુનઃ મને ત્હારૂં મ્હોં

બતાવીશ નહિ. હું અત્યારે ત્હારી સાથે આવી શકું તેમ નથી.” આમ કહી તે પત્નીની સ્થિતિની પરવા કર્યા સિવાય વિદ્યુતગતિથી અંદર ચાલ્યો ગયો.

આ સમયે પાર્વતીની કેવી સ્થિતિ થઇ હશે! તેના હૃદય ઉપર નિરાશાની છાયા છવાતાં તે કેટલી બધી આકુળવ્યાકુળ બની ગઈ હશે! એની કલ્પના કરાવવાને માટે અમારી પાસે જોઇએ તેવા શબ્દો નથી. તે બિચારી કીડી પ્રમાણે ધીમે ધીમે સ્વગૃહ પ્રત્યે પાછી જવા લાગી. નિરૂપાયે કૃષ્ણદાસની સહાય મેળવવાનો તેને વિચાર થઇ આવ્યો, પરંતુ તે સાથે એમ પણ લાગ્યું કે તેની સહાય ક્યાંસુધી લેવી? આમ છતાં અન્ય એક પણ માર્ગ રહ્યો નહોતો. ધીમે ધીમે પાર્વતી કૃષ્ણદાસ પાસે જઇ પહોંચી તથા પુત્રની ભયંકર સ્થિતિના સમાચાર કહી સંભળાવ્યા. કૃષ્ણદાસ પરહિત કાર્યમાં હમ્મેશાં તત્પર રહેતો; તે તુરત જઇને એક હોશિયાર ડૉકટરને બોલાવી લાવ્યો. ડૉકટરે દવા આપી, તોપણ મનુના પેટનું દરદ દૂર થયું નહિ. છેવટે ડૉકટરે નિરાશા દર્શાવતાં કહ્યું: “આરામ થશે કે કેમ એ શંકા ભરેલું છે.” વૈદ્યને બોલાવવામાં આવ્યો તો તેણે પણ કાંઈ આશા આપી નહિ. પાર્વતી બિચારી પુત્રના દુ:ખે તથા પોતાના નિરાહાર વ્રતને લીધે ગાંડા જેવી બની ગઇ હતી. અંતે એક બે જણે એવી સલાહ આપી કે ભૂત કાઢનારને બોલાવો. પાર્વતી પણ દીવાની બની ગએલી સ્ત્રી પ્રમાણે ભૂત કાઢનારની શોધ કરવા માટે આમતેમ દોડાદોડ કરવા લાગી. ભૂત કાઢનાર પૈસા મળ્યા સિવાય આવવાને ના પાડતો હતો. તે બે રૂપિયા માગતો હતો. પાર્વતી બિચારી

બે રૂપિયા ક્યાંથી લાવે ? કોની પાસે માગે ? છેવટે તેને પોતાના ગળામાંનું ફક્ત એકનું એક માદળિયું યાદ આવ્યું. આ માદળિયા ઉપર રૂપિયા લઈ આવવાનો તેણે વિચાર કર્યો અને તેના ગૃહ સમિપ રહેતી નર્મદા નામની એક વૃદ્ધા સ્ત્રી ઉછીના પૈસાની લેવડ દેવડ રાખતી હતી તેની પાસે જઈ માદળિયું ગીરો મૂકી તે બે રૂપિયા લઈ આવી. રૂપિયા લઇને જેવી પાર્વતી સ્વગૃહે આવતી હતી કે તેને રસ્તે રતિલાલ સામો મળ્યો. તેણે પત્નીને ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછ્યા: " કેમ શું છે ? ક્યાં ગઈ હતી ? અત્યાર સુધી ક્યાં હતી ? "

પાર્વતી પોતાના હાથમાં જે રૂપિયા હતા તે કદાચિત ખખડશે; અને સ્વામીના જાણવામાં આવશે એવા ભયથી તેને છુપાવવાનો યત્ન કરવા લાગી. જેવી તે રૂપિયા છુપાવવા જતી હતી કે તુરત તેનો અવાજ થયો અને એ અવાજ રતિલાલના કાને પડ્યો એટલે તેણે પત્નીના પ્રતિ સાશંક મુદ્રાએ દૃષ્ટિ કરી પ્રશ્ન કર્યો: " શું તું કૃષ્ણદાસને ત્યાં ગઈ હતી ? ત્યાંથી રૂપિયા લાવી છે કે શું ? મ્હારા દુશ્મન પાસેથી તું રૂપિયા લઇ આવી કેમ ? લાવ તે રૂપિયા મ્હારી પાસે." આમ કહી રતિલાલે પત્નીનો હાથ પકડી મરડ્યો તથા રૂપિયા ખુંચવી લઇ તે ચાલ્યો ગયો. રતિલાલ પૈસા મેળવવાનોજ લાગ શોધતો હતો; અને એવામાં તેને પત્ની પાસેથીજ રૂપિયા મળી ગયા તેથી તેણે એમજ માન્યું કે; ' ઇશ્વરેજ આ રૂપિયા મ્હારા ભાગ્યમાં નિર્માણ કર્યા હશે. ' પોતાની પત્ની એ બે રૂપિયાની શું વ્યવસ્થા કરવાની હતી; તથા પોતાના પુત્રની શું દશા હતી, તેનો તેને વિચાર સુદ્ધાં આવ્યો નહિ. પાર્વતી બિચારી તદ્દન નિરાશ થઈ

ગઈ. તે ચિંતાતુર વદને પોતાના પુત્રની પાસે આવીને બેઠી. મનુની તબિયત વિશેષ બગડતી જતી હતી. પ્રથમ તો એક બે દિવસ સુધી આડોસીપાડોસીએ આવીને પાર્વતીને શાંત્વન આપવા માંડયું; પરંતુ હમ્મેશાં કોણ આવ્યા કરે ? ! પાર્વતી અને તેની પુત્રી સિવાય ગૃહમાં અન્ય કોઇ મનુષ્ય નહોતું. કૃષ્ણુદાસની પત્ની વારંવાર આહાર કરવાની વસ્તુઓ લઈ આવતી હતી તથા પાર્વતીને દિલાસો આપતી, પરંતુ દિલાસાથી શું થાય ? પાર્વતીને પોતાના પતિના આચારવિચાર માટે ઘણી લાગણી થઈ આવી. તે બિચારી પોતાના પુત્રનું દુઃખ સ્થિરતાથી જોઈ રહી; ઇશ્વરની પ્રાર્થના સિવાય અન્ય એક પણ માર્ગ તેને માટે રહ્યો નહિ. આડોસીપાડોસી જે કાંઈ અન્ન લાવી આપતાં હતાં તે અન્નમાંથી પોતાની પુત્રીને ખવાડી જે કાંઈ અવશેષ રહેતું તે પોતે જમી લેતી હતી. આવી અવસ્થામાં છ દિવસ વીતી ગયા, પરંતુ રતિલાલ એક પણ દિવસ ગૃહે આવ્યો નહિ. લોકો તેનો ફિટકાર કરતા હોવા છતાં, તેમજ કંપનીના માણસો તેનું અપમાન કરતા હોવા છતાં તે નાટક મંડળીમાંના રોટલાના કકડા ખાવા લાગ્યો.

આવતા શનિવારે તે નાટક મંડળીનો નવો ખેલ ભજવવાનું નક્કી થયું. જેથી કરીને વિના કારણ રતિલાલના માથા ઉપર કામનો ઘણો બોજો આવી પડયો. તે નાટક મંડળીમાં જમતો હોવાથી તેની પાસેથી ગમે તે પ્રકારે તેના આહારાદિના ખર્ચના પૈસા વ્યાજ સાથે વસુલ કરવાને માટે મંડળીનો મૅનેજર મોતીલાલ, રતિલાલને અનેક પ્રકારનાં કામો કે જે મજુરને સોંપતાં પણ સંકોચ થાય તે સોંપવા લાગ્યો.

આવતા શનિવારે નવો પ્રયોગ ભજવવાનો હોવાથી તે પ્રયોગ માટે કેટલીક નવી સીનસીનેરી તૈયાર કરવાની હતી, તથા નવા પડદાઓ ચડાવવાના હતા; તેથી તે કામ કરવાનું મેનેજરે રતિલાલને સોંપ્યું. તે પોતાને માથે આવી પડેલું કાર્ય ઘણીજ ઉતાવળથી કરવા લાગ્યો. એક પ્રસંગે જેવો તે પડદો ચડાવવાને ઉંચે ચઢયો હતો તેવામાં ત્યાંથી તેનો પગ સરકી ગયો; અને તે રંગભૂમિ ઉપર પટકાઇ પડી બેશુદ્ધ થઇ ગયો. આ સમયે નાટક મંડળીના મેનેજરે આવી રતિલાલની કાંઈ પણ ચિકિત્સા નહિ કરાવતાં તેને તેના ગૃહે મોકલાવી આપ્યો, તથા પોતે થોડા સમયમાં ડૉકટરને મોકલી આપશે એવું ગરીબ બિચારી પાર્વતીને કહેવડાવ્યું ! પરંતુ પછી કોઇ તેની સ્થિતિના સમાચાર જોવા સુદ્ધાં ગયું નહિ ! પોતાના સ્વામીની ભયંકર સ્થિતિ જોઈ પાર્વતીના દુઃખની સીમાજ રહી નહિ. તે પોતાના પુત્રનો મંદવાડ ભૂલી જઈ પતિની સેવા કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ. કૃષ્ણદાસે પાર્વતીના આવા દુઃખદ પ્રસંગે તેને ઘણી સહાય કરી. આમ છતાં મનુ તો પોતાના આ લોકના દિવસો પૂર્ણ કરી પરલોકે પ્રયાણ કરી ગયો. તેને આંતરડાંનો રોગ થએલો હોવાથી મટવો મુશ્કેલ હતો. આમ હોવાથી પુત્રના શોકને મહામુશિબતે સમાવી રાખી પાર્વતી તથા કૃષ્ણદાસે રતિલાલને આરામ થાય એ હેતુથી અનેક પ્રકારના ઉપચારો કર્યા. રતિલાલને તે કાંઇ માલૂમ પડયું નહિ; કારણ કે તે સાત આઠ દિવસ સુધી બેશુદ્ધ રહ્યો હતો. એ પછી કાંઇક જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે પુત્રના પરલોકવાસના સમાચાર મળતાં તેના આત્મા ઉપર સખ્ત આઘાત થયો, તથા પોતે કરેલાં

કૃત્યો માટે તેને આ સમયે અપાર પશ્ચાત્તાપ થયો. છેવટે પાર્વતી તથા કૃષ્ણુદાસે બે માસ સુધી તેની પુષ્કળ સેવા-ચાકરી કરી ત્યારે તેનું જીવન બચી શકયું. આમ છતાં તેનો એક પગ તો લંગડોજ રહ્યો. કૃષ્ણુદાસ જેવા સજ્જન મનુષ્યની કિંમત રતિલાલ પોતાના મંદવાડ સમયે કાંઇક કરી શકયો. સાજો થયા પછી હવે તે કૃષ્ણુદાસની કૃપાને લીધે પોતાના દિવસો ગરીબ બિચારી પાર્વતી તથા પોતાની પુત્રી સાથે આમોદ પ્રમોદમાં વ્યતીત કરે છે. આમ છતાં આ ગરીબ દંપતિને કેટલીક વખત પોતાના પુત્રના પરલોક પ્રયાણુની સ્મૃતિ થઇ આવે છે, ત્યારે ઘણું દુઃખ થાય છે.

ટીપ્પણુ—પોતાની નિર્દોષ પત્ની અને બાળકો પ્રત્યે નિષ્ઠુર વર્તન ચલાવનારા મનુષ્યો આ રતિલાલની પેઠે અત્યંત દુઃખનો અનુભવ ન મેળવતાં સ્વતઃ સમજણુથીજ તેના જેવા સુધરી જાય એવી ઇચ્છા સાથે આ વાર્તા છેવટનાં આ થોડાં વચનો સાથે પૂરી કરીશું કે; **"આ વાર્તામાંના કૃષ્ણુદાસની પેઠે ગરીબ પવિત્ર આત્માઓ પ્રત્યે ઉપકાર કરવાનું સૌભાગ્ય અને શુભેચ્છા પ્રત્યેક વાચક સજ્જનોને પ્રાપ્ત થાઓ.** આવાં ગરીબો પ્રત્યેક સ્થળમાં ખુણે ખોચરે પડેલાંજ હોય છે; **જેમનાપર પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા હોય તેઓજ પરોપકારની આવી ઉત્તમ બાબતોમાં તન, મન કે ધનનો વ્યય કરવાને ભાગ્યશાળી થાય છે.**

૧૪–ગરીબાઈનો સંસાર

અમારી પાડોસમાં એક ઘણું જૂનું ગૃહ હતું. તે ગૃહની પાછલી બાજૂની પડી ગએલાજેવી ઓરડીમાં એક વિધવા સ્રી રહેવા આવી હતી. તેને ૭ બાળકો હતાં તે પૈકી સૌથી ન્હાનાની ઉમર ૭ માસની હતી. તેના પતિની હયાતીમાં પણ તે જુજ પગાર કમાઇ શકતો હોવાથી તેમનો સંસાર મહામુશ્કેલીથી ચાલતો હતો પણ તે પણ દૈવને ગમ્યું નહિ; ક્રૂર કાળે તેને પણ પોતાના મુખમાં લઈ લીધો. પોતાના ઉપર આવો દુઃખદ પ્રસંગ આવી પડવાથી બિચારી રાધાગૌરીની કેવી શોચનીય અવસ્થા થઈ પડી હશે એનો ખ્યાલ વાચકોએજ કરી લેવો. તે બિચારીને આ સંસારમાં ફક્ત એ એકજ આધાર હતો તે પણ હમ્મેશાંને માટે દૂર થયો, અને તેની સાથે દસ રૂા. ની આવક પણ ગઇ. જો કે આ દસ રૂપિયાની ખોટ શ્રીમંતોથી તો કદિ પણ સમજી નહિજ શકાય, પરંતુ આ નિરાધાર વિધવાને–આ ૭ બાળકોની માતાને તો તે કુબેરની સંપત્તિ કરતાં પણ વધારે લાગે એમાં શું આશ્ચર્ય ? વળી રાધાગૌરીને પિયરમાં પણ હવે કોઈ રહ્યું નહોતું. આ બિચારી આશ્રય વિનાની અબળા પોતાનાં ૭ બાળકોનો ઉદરનિર્વાહ કેવી રીતે કરી શકે ? પરંતુ આવી અવસ્થામાં આવી પડેલાં **સદ્‌ગુણી મનુષ્યોને પરમેશ્વર વિશેષ ધીરજ આપે છે.** રાધાગૌરીએ પણ તે પ્રમાણે ધીરજ ધારણ કરી.

પતિની ઉત્તરક્રિયા વગેરે થઇ ગયા પછી તેણે માસિક એક રૂપિયાના ભાડાની જગ્યા પડી મૂકીને ઉપર દર્શાવેલા અમારી પાડોસના ગૃહમાં છેકજ પડી ગએલા જેવી છ આનાના ભાડાવાળી ઓરડીમાં પોતાનાં બાળબચ્ચાં સાથે આવીને રહી. એ આ સ્થળે રહેવા આવવાથી મ્હેં તેનું સકળ ચારિત્ર જોયું. તે રાત્રિદિવસ અનેક પ્રકારનો શ્રમ સહન કરી પોતાનો તેમજ બાળકોનો નિર્વાહ મહામુશિબતે ચલાવતી હતી. રાત્રિનો ઘણો-ખરો સમય તે દળવાનું કામ કર્યા કરતી હતી. તે ક્યારે વિશ્રાંતિ લેતી હશે તે તો તેજ જાણે. મ્હારા ગૃહનું દળણું તેને ત્યાંજ આપવામાં આવતું હોવાથી તે હમ્મેશાં મ્હારે ત્યાં અમારો લોટ આપવા આવતી હતી; પરંતુ આશ્ચર્ય જેવું એ હતું કે તે લોટ આપવા આવતી ત્યારે મ્હારી પત્ની જે કાંઈ કાર્ય કરી આપવાનું તેને સૂચવતી તે તે બહુ ખુશીથી કરી આપતી, અને મ્હારી પત્ની તેને જે કાંઈ આપતી તે લઈ સંતોષ દર્શાવી ચાલી જતી. વિના પ્રયોજન ગામગપાટા હાંકવામાં કે કોઈની નિંદા કરવામાં તે પોતાની એક પણ ક્ષણ ગુમાવતી નહિ. એક દિવસે મ્હારી પત્નીએ તેને થોડો સમય બેસવાને માટે બોલાવી તો તેણે નિર્ભયતાથી ઉત્તર આપ્યો કે: “ કોઈ કાર્ય પ્રસંગે બોલાવશો તો હું ખુશીથી આવીશ; પરંતુ પ્રયોજન વિના વૃથા સમય ગુમાવવાનું મને ગમતું નથી.”

તેનો આવો ઉત્તર શ્રવણ કરી મ્હારી પત્ની તેના ઉપર ક્રોધે ભરાઈ, તથા તેની એવી વર્તણુક એ એક પ્રકારની ઉદ્ધતાઇ છે, એમ તેણે મને કહ્યું. આથી સહજ હસીને મ્હેં તેને કહ્યું: “ તું ત્હારી સ્થિતિ સાથે રાધાની સ્થિતિ સરખાવી

જો ? તું એટલું પણ સમજતી નથી કે છ બાળકોનો તથા તેનો પોતાનો નિર્વાહ તેની અખંડ મહેનત ઉપરજ રહેલો છે ? તે પોતાનો સમય નિષ્પ્રયોજન ગુમાવે તો તેની શું દશા થાય એની કાંઈ તને કલ્પના છે ?”

મ્હારાં વચનો શ્રવણ કરી મ્હારી પત્નીએ અજ્ઞાનતાથી કહ્યું કે: “ તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ શું તેને અર્ધો કલાક પણ મ્હારી સાથે બેસવાનો વખત ન મળી શકે ?”

મ્હેં વિચાર્યું કે મ્હારી પત્ની હવે રાધાગૌરીનાં વચનોને અયોગ્ય નહિજ ધારતી હોય, પરંતુ સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રમાણે તેણે એક વખત જે કહ્યું છે તેને ફેરવીને ‘ તમે કહો છો તે સત્ય છે,’ એમ તો તે અત્યારે નહિજ કહે.

ત્યાર પછી મ્હારી પત્ની રાધાને વિના કારણ બેસવા ઉઠવાને બોલાવતી નહોતી. ગૃહમાં કાંઇ કામ પડતું ત્યારેજ તે તેને બોલાવતી અને રાધાને સોંપેલા કાર્યમાં પણ પોતાથી બનતી મદદ કરતી.

રાધાગૌરાંમાં બીજો એક ગુણ એ હતો કે તે કોઇનું કાંઇ પણ મફત લેતી નહિ; તથા “ મ્હારી પાસે અમુક વસ્તુ નથી, મ્હારા બાળક પાસે ફલાણી વસ્તુ નથી, મને અમુક આપશો ? ” આવા ઉદ્‌ગારો તેના મુખમાંથી કદાપિ બહાર પડતા નહિ. તે તથા તેનાં બાળબચ્ચાં ગૃહમાં શું કરે છે તે પણ કોઈ ભાગ્યેજ જાણવા પામતું. તેના બે મ્હોટા પુત્રોમાં એકની ઉમર બાર વર્ષની અને બીજાની નવ વર્ષની હતી. એક પુત્રીની ઉમર સાત તથા બીજીની પાંચ વર્ષની હતી. સૌથી ન્હાનો પુત્ર ચાર વર્ષનો અને સૌથી નાની પુત્રીની બે વર્ષની હતી. તેનાં

બાળકો કદાપિ કોઇની આગળ કાંઈ પણ વસ્તુ માટે પ્રાર્થના કરતાં જોવામાં આવતાં નહોતાં. તેઓ સર્વે સરળ અને ગરીબ સ્વભાવનાં હતાં. તેઓ ઘણી વખત મ્હારાં બાળકો પાસે રમવાને આવતાં હતાં. બપોરે બે વાગે નિશાળે જવાનો વખત થતાં મ્હારાં બાળકો ભોજન કરીને નિશાળે જતાં હતાં. રાધાગૌરીનાં બાળકો અવકાશ હોય ત્યારે મ્હારાં બાળકો પાસે આવી અભ્યાસ કરતાં હતાં; તેમજ નિશાળના સમયે નિશાળે પણ જતાં હતાં. મ્હારાં બાળકોને જમવાનો સમય થતો ત્યારે તેઓ મ્હારે ત્યાંથી તરતજ ચાલ્યાં જતાં હતાં. ભોજન સમયે તેઓ અમારે ત્યાં કદાપિ રહેતાં નહિ.

એક દિવસે રવિવારે હું ગૃહેજ હતો. રાધાગૌરીના બે પુત્રો અને ચાર વર્ષની પુત્રી મ્હારાં બાળકોની સાથે રમતાં હતાં. હું ત્યાં આગળ આરામ ખુરશી ઉપર પડયો પડયો એક પુસ્તક વાંચતો હતો. એવામાં મ્હારી સ્ત્રીએ એક થાળી લાવીને મ્હારા હાથમાં મૂકી. મ્હારા હાથમાં થાળી જોઇને મ્હારી પુત્રી તુરત મ્હારી પાસે આવી. રાધાગૌરીનાં સંતાનો તો જ્યાં આગળ બેઠાં હતાં ત્યાંજ બેસી રહ્યાં. તુરતજ મને તેમની યાદ આવવાથી મ્હેં સર્વેથી ન્હાના છોકરાને હાંક મારી. જો કે તે છોકરો આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી મીઠાઇ પ્રતિ જોઇ રહ્યો હતો, પરંતુ મ્હારા બોલાવવા છતાં તે પોતાની જગ્યાએથી સહજ પણ હાલ્યો નહિ. છેવટે હું જાતેજ તેની પાસે ગયો; અને પ્રેમથી કહ્યું: “ લે, કાંઇ હરકત નહિ. ”

તે છોકરાએ આતુરતાથી, પરંતુ ભયથી ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં પોતાનો હાથ લંબાવ્યો પણ જેવો હું તેના હાથમાં મીઠાઇ

આપવા ગયો કે તુરતજ તેણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો અને બોલ્યોઃ "ના, મ્હારે જોઇતી નથી."

તેના આ શબ્દોથી તેમજ તેના વિલક્ષણ વર્ત્તનથી મ્હારા મનમાં આશ્ચર્ય, આનંદ અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો; તથા તેની માતા માટે પણ મ્હારા મનમાં માન પેદા થયું. તે છોકરાને મીઠાઇ લેવા માટે વારંવાર કહેવા લાગ્યો, પરંતુ તે લેતોજ નહોતો. છેવટે નિરૂપાયથી જ્યારે હું તેના હાથ પકડી તેને મીઠાઇ આપવા ગયો કે તુરતજ તે દૂર ખસી જઈ દ્વાર પાસે જઇ ઉભો. તેની આવી વર્ત્તણુક જોઇ હું તેની ન્હાની બ્હેન યશોદા આગળ ગયો અને તેની આગળ મીઠાઇ ધરીને મ્હેં કહ્યુંઃ "તે નથી લેતો તો ભલે, તું તો લે યશોદા !"

તે બોલી ઉઠીઃ "ના, ના, મ્હારી માતાએ કહેલું છે કે બીજા કોઇને ત્યાં કાંઈ પણ ખાવું નહિ."

આ પ્રમાણે કહી રહ્યા પછી તે પણ ચાલી જવા લાગી; પરંતુ મ્હેં તેને પકડીને કહ્યુંઃ "ગાંડી છોકરી ! તું ત્હારે ભય રાખ્યા સિવાય લે ! હું ત્હારી માતાને કાંઇ કહેવાનો નથી."

આ પ્રમાણે કહી હું જેવો એક પેંડાનો કડકો તેના મુખમાં મૂકવા ગયો કે તેણે પોતાનું મુખ ફેરવી નાખી કહ્યુંઃ "ના, હું તો નહિ લઉં. જો મ્હારી માતા જાણે તો મ્હારી સાથે બોલે પણ નહિ."

તેનો આવો ઉત્તર શ્રવણ કરી મ્હેં તેની પરીક્ષા લેવાને માટે પુનઃ કહ્યુંઃ "તું તો ગાંડી છે, ત્હારી માતાને કોણ કહેવા જનાર છે ?"

તેણે તુરતજ ઉત્તર આપ્યો: “બીજું કોણ કહે! મ્હારેજ મ્હારી માને બધું કહેવું પડે.”

તેના આવા ઉત્તરથી મ્હેં તેને જવા દીધી. તેની મ્હોટી બ્હેન તથા ન્હાનો ભાઈ તો ક્યારનાંય ચાલ્યાં ગયાં હતા. મ્હારા હાથમાંથી છુટી એટલે જાણે કોઇ મહાસંકટમાંથી છુટી હોય તે પ્રમાણે એ છોકરી ત્વરાથી ચાલી ગઇ. જેને ફક્ત ૭ વર્ષ તો પૂર્ણ થયાં નથી એવી આ અજ્ઞાન બાળિકામાં આટલું બધું શાણુપણુ, આટલી બધી સત્યપ્રીતિ તથા આવા પ્રકારના ઉત્તમ આચાર વિચારો જોઇ મને જે લાગણી થઈ તેનું વર્ણન હું કરી શકું તેમ નથી. જો અન્ય કોઇએ મ્હારી આગળ આવી વાત કહી હોત તો હું એકાએક તેને માની શકત પણ નહિ.

તે બાળિકા તેમજ બાળકોનાં કપડાં જાડાં હોવા છતાં, એક પણ દિવસે તે મ્હેં અસ્વચ્છ જોયાં નહોતાં. ઉપરનો પ્રકાર બન્યા પછી હું રાધાગૌરી તથા તેના કુટુંબ પ્રતિ માયાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. એક દિવસે મ્હેં સૌથી મ્હોટી બાળિકાને મ્હારી પાસે બોલાવી તેની સાથે વાતચીત કરતાં કરતાં તેઓ કેવા પ્રકારે રહે છે; એ સકળ સમાચાર જાણી લીધા. પોતાના બંધુઓની પોતડીઓ તથા બ્હેનની અને પોતાની ચોળી તે બાળિકાજ ધોઇને સૂકવતી હતી! બબ્બે દિવસના અંતરે આજ બાળિકા પોતાની માતાને સકળ કુટુંબનાં પહેરવાનાં કપડાં ધોવામાં સહાય કરતી હતી. રાધાગૌરી કદાપિ ધોબીને કપડાં ધોવા આપતી નહિ, કે ફાટેલાં લૂગડાં સીવવા દરજીને આપતી નહોતી. એ બધું કાર્ય તે પોતેજ પોતાની ન્હાની પુત્રીની યથાશક્તિ સહાયથી કર્યા કરતી હતી.

તેના બાળકોનાં અંગરખાંની કસો યાતો બટનો કદાપિ ટૂટેલાં માલુમ પડતાં નહોતાં. પોતાનાં બાળકોના હાથે જો કાંઇ અપરાધ થતો તો રાધાગૌરી અન્ય મૂર્ખ માબાપો પ્રમાણે તેમને ગાળો દેતી નહોતી, કે શિક્ષા કરતી નહોતી; પરંતુ કલાકબે કલાક સુધી તેમની સાથે માત્ર વાતચીત કરવાનુંજ તે બંધ કરતી. માતા તરફની આ શિક્ષા બાળકોને બીજી સકળ શિક્ષાઓ કરતાં વિશેષ અસહ્ય થઇ પડતી હતી. તે બાળિકાનાં વચનો ઉપરથી હું સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકયો કે, **આવી માતા તે એક દેવીજ હોવી જોઇએ;** કારણ કે આવી સ્થિતિમાં પોતાનાં બાળકોને આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું શિક્ષણ આપીને તેમનામાં આટલી બધી યોગ્યતા તથા અભિમાન જાગ્રત કરવું એ કાંઇ સાધારણ કાર્ય નથી. **એ કાર્ય જેણે સફળ કર્યું છે તેને દેવીજ કહેવી જોઇએ.** મ્હેં મ્હારી સ્ત્રીને તેનું આ ઉદાહરણ કહી સંભળાવ્યું; અને કહ્યું: “ જોયું ને ? આનુંજ નામ શાણપણ અને શિક્ષણ !”

મ્હારી પત્ની શાંતિથી મ્હારાં વચનો સાંભળી રહી; અને તે ઉપરથી તેના મનમાં આ વાત પ્રવેશી શકી છે એમ મને લાગ્યું. તે દિવસથી અમે બન્ને રાધાગૌરી તથા તેનાં બાળબચ્ચાંની વિશેષ સંભાળ રાખવા લાગ્યાં.

એક દિવસે રાત્રે દસ વાગી ગયા હતા, એવામાં મ્હારી અર્ધાંગનાના પેટમાં ઘણું દુઃખ થઇ આવ્યું. રાત્રે દસ વાગે બોલાવવું પણ કોને ? બાળકો સર્વે નિદ્રાધિન થઇ ગએલાં હોવાથી આવી રાત્રે રાધાગૌરી પણ કેવી રીતે આવી શકે ? મ્હારા ગૃહમાં કોઈ અન્ય સ્ત્રી નહોતી અને મ્હારી પત્નીને

ગર્ભ રહ્યો હતો; પરંતુ હજુ દિવસ પૂર્ણ થયા નહોતા, તેથી હું ઘણીજ ચિંતામાં પડયો. છેવટે અન્ય કોઇ ઉપાય ન જડી શકવાથી મ્હેં રાધાગૌરીનેજ બોલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું મ્હારી પાડોસના ગૃહમાં ગયો. આજ સુધીમાં હું કદાપિ રાધાગૌરીને ત્યાં ગયો નહોતો. તેના ગૃહનું આગળનું દ્વાર ઉઘાડું હોવાથી મ્હેં બહારથીજ હાંક મારી. રાધાગૌરીએ 'આવો ભાઇ!' એવો ઉત્તર આપવાથી હું અંદર ગયો તો તેના હાથમાં એક ચોપડી હતી, તથા તેનાં ત્રણ મ્હોટાં બાળકો એક દીવીની આસપાસ બેસી પોતપોતાનો અભ્યાસ કરતાં હતાં; અને ન્હાનાં ત્રણ નિદ્રાધિન થઇ ગયાં હતાં. આ સમયે આવો પ્રકાર જોઇને મને આશ્ચર્ય દર્શાવવાનો સમય ન હોવાથી, મ્હેં મ્હારી સ્ત્રીની સ્થિતિના સમાચાર રાધાગૌરીને કહી તેને મ્હારી સાથે આવવાને કહ્યું. તેણે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ન કરતાં પોતાની મ્હોટી પુત્રીને દ્વાર બંધ કરવાનું સૂચવી, તે મ્હારી પાછળ પાછળ મ્હારે ત્યાં આવી પહોંચી.

મ્હારી સ્ત્રીને પેટમાં દુઃખ થતું હતું, તેથી કરીને કાંઈ વિશેષ ભય રાખવા જેવું નહોતું. સહજ ચોળ્યા પછી તેલ ઘસીને શેક કરવાથી તેને આરામ થઈ ગયો. ત્યાર પછી રાધાગૌરી ચાલી ગઇ; અને મ્હારૂં મન પણ સ્થિર થયું. રાધાગૌરીને ત્યાં રાત્રે જોવામાં આવેલો પ્રકાર મને સ્મરણમાં આવતાં મને મ્હારા જીવન વ્યવહાર માટે બહુ લજ્જા આવી, કારણ કે હું મ્હારાં બાળકોના અભ્યાસ સમયે એ પ્રમાણે કદાપિ બેઠો હોઉં એમ મને યાદ નથી.

એ પછી પણ ગરીબ રાધાગૌરીને ત્યાં મ્હેં બીજા પણ

કેટલાક ઉત્તમ પ્રકારો જોયા. જે છોકરાંને બાલ્યાવસ્થાથી પોતાની માતા તરફથી આવા પ્રકારે શિક્ષણ મળ્યું હતું, તે છોકરાંઓએ પોતાની યોગ્ય અવસ્થા થતાંજ પોતાની માતાને ઘણી સુખી કરી. જે છોકરો સર્વેથી મ્હોટો હતો તેણે સૌથી પ્રથમ અભ્યાસ પૂર્ણ કરી એક ઉત્તમ નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો. રાધાગૌરીના પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તેને પોતાની પુત્રીના લગ્ન માટે ઘણી ચિંતા થયા કરતી હતી; તેમાંથી પણ તે હવે જલદી મુક્ત થઇ; કારણ કે મને એ કુટુંબને માટે એટલીબધી લાગણી થઈ હતી કે મ્હેંજ મ્હારા પુત્રનો એ કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો. આ સંબંધ બાંધતી વખતે મ્હારી સ્ત્રીએ અનેક પ્રકારના વાંધાઓ ઉઠાવ્યા; પરંતુ મ્હેં તે સર્વેનું યોગ્ય સમાધાન કરી લગ્ન કરી નાખ્યું. આજે મ્હારી પત્નીને પોતાની પુત્રવધૂ ઉપર એટલો બધો પ્રેમ છે કે તે પ્રેમની તુલના આજકાલની કોઈ પણ સાસુ કરી શકે એમ નથી !

રાધાગૌરીનો મ્હોટો પુત્ર તેની ચાલાકીથી તેમજ તેની વિદ્યાના પ્રભાવથી એકદમ ત્રીસ રૂપિયાની નોકરી ઉપર ચ્હડી ગયો. આ નોકરી ઉપરથી ઉંચે ચઢતાં ચઢતાં અત્યારે તેને માસિક સવાસો રૂપિયાનો પગાર મળે છે. તેણે પોતાના બન્ને બંધુઓને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરાવી, એકને ઈંજીનિયર અને બીજાને હાઈકૉર્ટનો વકિલ બનાવ્યો છે. રાધાગૌરી હવે પોતાના અવકાશનો સમય પરોપકાર કરવામાં તથા ધાર્મિક ગ્રંથોનું અવલોકન કરવામાં ગાળે છે. જ્યારે અમે બે સાથે બેસીને વાતચીત કરીએ છીએ ત્યારે તેની 'ગરીબાઇના સંસાર' સંબંધી વાત નીકળ્યા સિવાય રહેતી નથી. એ સંબંધી વાત

નીકળતાં રાધાગૌરી મને કહે છે કે, "આજે તમે અમારી જે કાંઈ ઉન્નતિ જુઓ છો તે સઘળું તમારી કૃપાનુંજ પરિણામ છે."

રાધાગૌરીનાં આ વચનોનો હું એવોજ ઉત્તર આપું છું કે: "આ કોઇની કૃપાનું પરિણામ નથી, પરંતુ તમારી સુશીળતાનુંજ પરિણામ છે. **જો આર્યાવર્ત્તની સકળ સ્ત્રીઓનું ચારિત્ર્ય તમારા જેવું બને તો આર્યજાતિની આજે જે અધોગતિ જોવામાં આવે છે તેને બદલે ઉન્નતિ રૂપી સૂર્યનાં પ્રબળ કિરણોનો આપણા અંધ સમાજપર પ્રકાશ ફેલાઈ જતાં વાર લાગે નહિ."**

મ્હારાં આવાં વચનો શ્રવણ કરતાંજ તેનો ઉત્તર આપવાને બદલે રાધાગૌરીના નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવે છે. **इतिशम**

૧૫—પત્નીના પ્રેમની કસોટી.

अध भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमःसखा।

મહાભારત.

૧.

આ જગતમાં કેટલીક વખત એવું બને છે કે કોઈ મ્હોટા દુઃખદાયક પ્રસંગ સમયે પુરૂષનું ધૈર્ય બિલકુલ જતું રહી શું કરવું તેનો તે નિશ્ચય કરી શકતો નથી, અને સ્વભાવિક રીતે અબળા કહેવાતી સ્ત્રી આવે સમયે પુરૂષને ધૈર્ય આપે છે. વસંતઋતુના વાવા-

ઝોડામાં વેલી જેમ વૃક્ષને નહિ છોડી દેતાં વળગી રહે છે તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીરૂપી વેલી પણ દુઃખરૂપી વાવાઝોડા સમયે પતિરૂપી વૃક્ષનો ત્યાગ નહિ કરતાં ઉલટું પતિને પોતાનો વિશેષ પ્રેમ દર્શાવી પોતાનાથી બને તેટલી સહાય કરવા તત્પર રહે છે. આવી પત્નીઓજ ગૃહિણીનારૂપમાં દેવીઓ સમાન છે, પણ આવી પ્રકારની દેવીઓ સકળ ગૃહોમાં નિવાસ કરતી હોય એમ જણાતું નથી. મ્હારા મિત્ર નારાયણની પત્ની ઘણી સુશીલ, નમ્ર તેમજ શાણી હોઇ તેના આચાર વિચારો પ્રત્યેક અબળાને આદર્શ સમાન હોવાથી તે સંબંધે હું કેટલીક હકીકત અત્રે આપું છું.

નારાયણના પિતા પોતાના મૃત્યુ સમયે ઘણી લક્ષ્મી મૂકી ગયા હતા. વળી તેમનો ધંધો વ્યાજવટાવનો હોવાથી તેમની પાસે જમીન તથા રોકડા પૈસા પણ વિશેષ હતા. નારાયણ તેમનો એકનો એક છોકરો હતો. તેની માતા તેને બાલ્યાવસ્થામાંજ મૂકી પરલોક પ્રયાણ કરી ગઇ હતી. પિતાના મૃત્યુ સમયે નારાયણ મુંબઇમાં અભ્યાસ કરતો હતો. પિતાના પરલોક વાસ પછી પોતાનું કોઇ સ્વજન નહિ હોવાથી તેણે અભ્યાસનો ત્યાગ કરી ગૃહની વ્યવસ્થા સંભાળી લીધી. કામ-ધંધો ચલાવતાં કેટલાંક વરસો વીતી ગયા પછી તેણે લગ્ન કર્યું. તેની પત્ની લક્ષ્મી એક પૈસાદાર ગૃહસ્થની પુત્રી હોઈ તેને ઉત્તમ શિક્ષણ મળેલું હતું. લગ્ન પછી નારાયણના સસરાએ પણ પોતાની આ લોકની યાત્રા પૂર્ણ કર્યાથી તે તરફથી પણ તેને અપાર દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. હવે તેણે બધું દ્રવ્ય રૂના વ્યાપારમાં રોકયું અને વ્યાપારની સઘળી વ્યવસ્થા પોતાના ભાગીદારને

સોંપી તે નિશ્ચિંતમને ગૃહમાં બેસી રહેવા લાગ્યો. પોતાની હવેલી ઉત્તમ હતી તેમજ નોકર–ચાકરોની પણ ખોટ નહોતી. પત્નીની દરેક ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને નારાયણ સદા તૈયાર રહેતો. લક્ષ્મીનો સ્વભાવ પણ સારો હોઇ તેનો પતિ પ્રત્યે બહુજ સ્નેહ હતો. લોકો કહેતા કે નારાયણ અને લક્ષ્મીના જેવાં ઉત્તમ યુગલ આ સંસારમાં થોડાંજ હશે. આ પ્રમાણે એક વર્ષ ચાલ્યું ગયું.

૨.

હું એક દિવસે સંધ્યા સમયે શાંતિથી ગૃહમાં બેઠો હતો. ઘણા દિવસથી નારાયણ મ્હારે ત્યાં આવ્યો નહોતો તેથી હું તેની રાહ જોતો હતો. એવામાં મ્હેં તેને મ્હારી પાસે આવતાં જોયો. તેનો ચ્હેરો ઘણો ફિક્કો જણાતો હતો. તેના મુખ ઉપર દુઃખની છાયા જણાતી હતી. મ્હેં તેને પૂર્વે કદાપિ આ પ્રમાણે ચિંતાતુર જોયો નહોતો; કારણ કે તે સદા આનંદી, હસમુખો તેમજ મળતાવડો હતો. હું તેને જોતાંજ અનેક પ્રકારના વિચારો કરતો બેસી રહ્યો. તે મ્હારી પાસે આવીને એક આરામખુરસી ઉપર બેઠો. થોડો સમય શાંત બેઠા પછી મ્હેં પ્રશ્ન કર્યો: “ કેમ ભાઇ ! તું આજે ઉદાસ છે ? લક્ષ્મી બ્હેન તો સુખી છે ને ? ”

તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકીને કહ્યું: “ ભાઈ શું કહું ! મ્હારા સઘળા પાસા ઉંધા પડયા છે, હું ચિંતાની ચિત્તામાં સળગી ઉઠયો છું, મ્હારૂં રક્ષણ કેવી રીતે થશે તે મ્હારાથી સમજી શકાતું નથી. ”

“ કેમ, એવું તે શું બન્યું છે ? ” મ્હેં પ્રશ્ન કર્યો.

“ તું કયાં નથી જાણતો કે મ્હેં મ્હારી સઘળી લક્ષ્મી

રૂના વ્યાપારમાં રોકી દીધી છે. અદ્યાપિપર્યંત એ કાર્ય સારી રીતે ચાલતું હતું, પરંતુ આઠ દિવસથી મને મ્હારા ભાગીદાર મારફત એવી ખબર મળે છે કે હવે દેવાળું નીકળવાનો વખત ઘણો પાસે આવી પહોંચ્યો છે. જો આ સંબંધી કાંઇ જલદીથી વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે તો પ્રાપ્ત કરેલી કીર્તિપર પાણી ફરી વળશે. હવે પાસે રોકડમાં એક પાઈ પણ રહી નથી. ભૂલનું ભોપાળું હવે જલદીથી ફૂટશે. શું કરવું તે બિલકુલ સમજાતું નથી. ભાગીદારનાં વચનો મ્હારા જાણવામાં આવ્યાં ત્યારથી હૃદયમાં ભાવિ દુઃખના વિચાર અતિશય આવ્યા કરે છે. હવે તો છેવટે ત્હારો મત શું છે તે જાણવાને હું ત્હારી પાસે આવ્યો છું. કહે હવે મ્હારે શું કરવું ?"

મ્હેં કહ્યું: "નારાયણ ! થયું ન થયું બની શકે એમ નથી. માટે વિના કારણ શોક શા માટે કરવો ? તેં આ સંબંધી મ્હારાં લક્ષ્મી બ્હેનને કાંઈ વાત કરી હતી કે ?"

નારાયણે ઉત્તર આપ્યો:–"અરે, મને તે બિચારીનીજ ચિંતા થયા કરે છે. અદ્યાપિપર્યંત હું તેને કેવી સુખી અવસ્થામાં રાખી શકયો છું તે તમે સારી રીતે જાણો છો. તે બિચારીના જાણવામાં આ ભાવિ દુઃખની વાત આવે તોપછી તેની કેવી ભયંકર સ્થિતિ થાય તેનો કાંઇ વિચાર કર્યો ? વળી હું શું મ્હોં લઈ તેને આવી દુઃખજનક વાત કહી શકું ? તે મને પૂર્વેથીજ કહ્યા કરતી હતી કે 'બધી રકમ વ્યાપારમાં રોકતા નહિ.' છતાં મ્હેં મ્હારૂંજ ધાર્યું કર્યું, અને તે સાથેજ મ્હારા નસીબનું ચક્કર પણ ફર્યું. જે સ્ત્રી શ્રીમંતાઇમાં રહી છે, જેણે અનેક પ્રકારનાં સુખોના લ્હાવા લીધા છે; તે સ્ત્રી

હવે પોતાનું ભાવિજીવન કેવી રીતે દુઃખમાં પસાર કરે ? ગરીબાઈનાં દુઃખો કેવાં હોય છે, તેનો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નથી. વળી જો તે એમ જાણશે કે મ્હારી મૂર્ખાઇને લીધેજ પોતાને દુઃખની પ્રાપ્તિ થઈ છે, તોપછી તેનો મ્હારા પ્રત્યેનો સ્નેહ હાલના જેવોજ દૃઢ કેવી રીતે રહેશે ? થયું ! ભાઇ, મ્હારા સંસારસુખની પુર્ણાહુતિ થવાનો સમય સમીપ આવી પહોંચ્યો."

આ પ્રમાણે કહી નારાયણ શાંત થયા પછી મ્હેં કહ્યું:–"નારાયણ, આવી રીતે નિરાશ થઇશ ના. તે સ્ત્રીને તું સાધારણ સમજે છે તે યોગ્ય નથી. પૈસાની ઉપરજ પ્રેમનો આધાર રહેલો નથી. જો કે કેટલીક સ્ત્રીઓ માયા તથા પૈસાથી લુબ્ધ થઈ જઇનેજ પ્રેમ દર્શાવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેવા પ્રેમને પ્રેમ કહી શકાય નહિ. એ તો એક પ્રકારનો સ્વાર્થજ કહી શકાય. **ઘણી સ્ત્રીઓ એવી પણ હોય છે કે જેઓ પોતાના પતિને સુખના સમય કરતાં દુઃખના સમયમાં વિશેષ** સહાય કરી પતિનાં દુઃખ દૂર કરે છે, અને શાંતિ આપે છે. હજુ તેં 'પત્નીના પ્રેમની પરીક્ષા' કરી નથી. જો તેં આ વાત ત્હારી પત્નીને કરી હોત તો તેણે ત્હારા મનનું મ્હારા કરતાં વિશેષ સમાધાન કર્યું હોત, તથા ત્હારા હૃદય ઉપરનો બોજો ઘણોખરો ઓછો થઈ ગયો હોત."

નારાયણ બોલી ઉઠયો: "એ વાતને પડતી મૂકો. બધી લક્ષ્મી ચાલી ગઈ અને હવે નિર્ધનતા આવશે, એમ તેના જાણવામાં આવતાં અવશ્ય તે મ્હારા ઉપર ક્રોધે ભરાયા સિવાય રહેશે નહિ. ભાઇ ! આ સંસારમાં ગરીબાઈના જેવું બીજું દુઃખ નથી. ભાઇ ! અમારી પ્રીતિ પૂર્ણ થઇ જવા આવી !"

"તું આ પ્રમાણે દીવાના મનુષ્યના જેવી વાતો કરીશ નહિ. અરે ! જેને પોતાની અર્ધાંગના માનવામાં આવે છે, જે મનુષ્યના સુખ દુઃખના સાથી સમાન છે, તેનાથી આવી વાત છુપાવાયજ કેમ ? જ્યાં નિષ્કપટ પ્રેમનો નિવાસ હોય છે ત્યાં આ પ્રમાણે કરવું યોગ્ય નથી. સ્ત્રીઓનાં હૃદય પ્રેમથી પરિપૂર્ણ હોય છે, તે પ્રેમની પરીક્ષા યોગ્ય પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થયા સિવાય પુરૂષ કરી શકતો નથી. હવેજ તું ત્હારી પત્નીના પ્રેમની પરીક્ષા કરી શકીશ તથા ત્હારા હૃદયના ભેદને દૂર કરી શકીશ. જા, સ્વગૃહે જઇને આ સકળ પ્રકાર ત્હારી પત્નીને કહી સંભળાવ જેથી તને પોતાને શાંતિ મળશે."

નારાયણ મ્હારૂં કહેવું કબૂલ કરી, પોતાને ઘેર ગયો.

૩.

ઉપર્યુક્ત બનાવને ચાર પાંચ દિવસ થયા. જો કે મ્હેં મ્હારા મિત્રને ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું હતું તોપણ મ્હારૂં મન સંદેહજનક હતું. ઘણે સ્થળે એમ બનતું જોવામાં આવે છે કે પતિની પાસે જ્યારે પૈસા હોય છે ત્યારે પત્ની તેને આધીન થઇ રહે છે, અને પછીથી તે તેના પ્રતિ બેદરકારી બતાવી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. હું પણ નારાયણદાસની પત્ની આ પરીક્ષામાં કેવી ઉતરે છે તે જાણવાની રાહ જોતો હતો. છેવટે નારાયણ આવી પહોંચ્યો. આજે તેની મુખમુદ્રા કાંઈક વિશેષ પ્રફુલ્લિત જણાતી હતી. તેના આવ્યા પછી મ્હેં આતુરતાથી પ્રશ્ન કર્યોઃ "કેમ ભાઇ ! ઠીક છે ને ?"

"ભાઈ ! તમે તો સાક્ષાત્ ભવિષ્યવેત્તા જણાઓ છો. તમે જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે કરવાથી મ્હારો જીવ કાંઈક શાંતિ પામ્યો છે."

" શું થયું તે મને વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવ."

" હું તમારી પાસેથી ગયો તેજ દિવસે મ્હેં એ વાત મ્હારી પત્ની આગળ કાઢવાનું ધાર્યું હતું, પણ મોઢેથી કાંઈજ બોલી શકાતું નહોતું. તેવામાં તેણેજ મને પ્રશ્ન કર્યો કે 'આજ-કાલ તમે કેમ ચિંતાતુર જણાઓ છો?' આવો પ્રશ્ન તે પૂર્વે પણ વારંવાર પૂછતી હતી, પરંતુ હું તેને 'કાંઇ નહિ, સહ-જજ' આટલોજ ઉત્તર આપતો, પરંતુ તે દિવસે મ્હેં તેને સત્ય વાત કહી સંભળાવી. મ્હારી વાત શ્રવણ કરી રહ્યા પછી તેણે કહ્યું: 'બસ એજ કે? ત્યારે તેને માટે આટલી બધી ચિંતા શા માટે? ભાગ્યમાં નિર્માણ થયું હોય છે તે પ્રમાણે બન્યા સિવાય રહેતું નથી. હું તો ધારતી હતી કે કોણ જાણે શુંએ ભયંકર પ્રસંગ આવ્યો હશે!' આમ કહીને તેણે ઉલટી મને ધીરજ આપી. એ પછી શું કરવું તેનો અમે બન્ને વિચાર કરવા લાગ્યાં. છેવટે હવેલી તથા બીજી કેટલીક કિમતી વસ્તુઓ વેચી દઈને દેવું આપી દેવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે તેણે મને પોતાનાં ઘરેણાં વેચી દેવાનો અતિશય આગ્રહ કર્યો. તેણે કહ્યું: 'મ્હારે ઘરેણાંને શું કરવાં છે? તેનો ઉપયોગ જ્યારે તમારા આવા દુઃખના પ્રસંગે નહિ થાય ત્યારે ક્યારે થશે? મને તે પહેરવાનો ઉમંગ પણ નથી. મને તો આપનો સ્નેહ છે એજ અનેક અલંકારોથી અધિક છે. મને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી.' મ્હારી પત્નીનાં વચનો શ્રવણ કરતાંજ હું આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. તેને શું કહેવું તે પણ મને સૂઝયું નહિ; કારણ હારી લક્ષ્મીના મુખમાંથી આવાં વચનો નીકળશે, એવું હું સ્વપ્નમાં પણ ધારતો નહોતો."

મ્હેં કહ્યું: "હવે આ કરતાં વિશેષ ત્હારે શું જોઇએ? હુ કહેતો હતો તે હવે ત્હારા અનુભવથી સત્ય ઠર્યું ને? હવે ત્હારા જીવને કેટલી બધી શાંતિ મળેલી જણાય છે?"

"હા એ તો સત્ય છે, પરંતુ હજુ પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા પછીજ હું તેના સંબંધી કાંઇક નિર્ણય કરી શકું. આવતી કાલે હવેલીનો ત્યાગ કરવો પડશે. નોકર, ચાકર, ભટ, ભટાણી વગેરેને રજા આપી દેવી પડશે અને સંસારનું સઘળું કાર્ય તેને પોતાને કરવું પડશે. એવા પ્રસંગે જ્યારે તેની આવી વૃત્તિ કાયમ રહે ત્યારેજ ખરૂં."

"જે પ્રમાણે હમણાં અનુભવમાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આવતી કાલે પણ આવશેજ. વળી ભૂલનું ભોપાળું લાંબા સમય સુધી છુપાવવું શ્રેયસ્કર નથી. જેમ બને તેમ તું ત્હારી ખરી સ્થિતિ લોકોને જલદીથી દર્શાવીશ તેમ વધારે સારૂં છે. કાલેજ તું આ વ્યવસ્થા કરી નાખવાનું ભૂલીશ નહિ."

૪.

ઉપરનો બનાવ બન્યાને ઘણા દિવસ થઈ ગયા. કાર્યની પ્રવૃત્તિ વિશેષ હોવાને લીધે મને હજીસુધી નારાયણને ત્યાં જવાનો અથવા તેના તરફના કાંઈ પણ સમાચાર જાણવાનો સમય મળ્યો નહોતો. એક દિવસ રવિવારે હું મ્હારી ઓરડીમાં બેઠો હતો તથા સંધ્યા સમયે ક્યાં ફરવા જવું તે સંબંધી વિચાર કરતો હતો, એવામાં નારાયણ આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાંજ મ્હારા મનમાં ઘણું લાગી આવ્યું. પૂર્વના તેના શ્રીમંતાઈના પોષાકમાં અને અત્યારના નિર્ધનતાના પોષાકમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. આમ છતાં મ્હેં તેનું મ્હોં

આજના જેવું આનંદમય પુર્વે કદાપિ જોયું નહોતું. હું તેને પ્રશ્ન કરવા જતો હતો તે પહેલાંજ તેણે મ્હારા કુશળ–વર્તમાન પૂછયા. ત્યાર પછી મ્હેં તેને પ્રશ્ન કર્યો: "હવે તમે તમારી વ્યવસ્થા કરી હશે ?"

તેણે ઉત્તર આપ્યો: "હું અહિંથી ગયો તેને બીજેજ દિવસે એક સારો ગ્રાહક મળવાથી મ્હેં તેને હવેલી વેચી દીધી. મને જે જે વસ્તુઓની ખાસ આવશ્યકતા હતી તે તે વસ્તુઓ રાખીને બીજી બધી વસ્તુઓ વેચી દીધી. આ પ્રમાણે કરતાં અમારા મનને કેટલું બધું લાગી આવ્યું હતું, તેમજ તે સમયની મ્હારી સ્થિતિ કેવી હતી તેનું દર્શન હું તમને શબ્દોદ્વારા કરાવી શકું તેમ નથી. નિરૂપાયે નોકર ચાકરોને પણ રજા આપવી પડી, પણ આમ છતાં પણ જે રૂપિયા મ્હારી પાસે એકત્ર થયા તેટલાથી મ્હારી આબરૂનું સંરક્ષણ થાય એમ નહિ હોવાથી કોઇકના પાસેથી હું કરજ લેવાનો વિચાર કરતો હતો. આ સમયે મ્હારી ગૃહલક્ષ્મીએ પોતાનાં ઘરેણાં વેચી દેવાનો મને ઘણો આગ્રહ કર્યો પણ મ્હેં તેના આગ્રહ પ્રતિ લક્ષ આપ્યું નહિ; છતાં તેણે પોતાનો આગ્રહ ચાલુજ રાખ્યો. તેણે કહ્યું: '**તમને સંકટમાંથી મુક્ત કરવાને માટેજ જો આ ઘરેણાંનો ઉપયોગ થતો હોય તોપછી એના જેવા સૌભાગ્યની બીજી વાત શું હોઈ શકે? વળી દેવું કરવા કરતાં અલંકારો વેચી દેવામાંથી મુક્ત થવું એજ વધારે ઉત્તમ છે. તમારી આબરૂ જળવાશે તો મ્હારે મન ઘરેણાં કરતાં પણ તે વધુ શોભા ભરેલું અને આનંદદાયક**

છે.' છેવટે મ્હારી ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં તેના આગ્રહને લીધે મ્હારે કેટલાંક ઘરેણાં વેચી દેવાં પડયાં. ત્યાર પછી સઘળું દેવું ચૂકવી દઈ અમે અમારી વિશાળ હવેલીનો ત્યાગ કરી શહેરમાં એક સાધારણ ન્હાનું મકાન ભાડે રાખી તેમાં રહેવા ગયાં, તથા અમારો ગરીબાઈનો સંસાર ચલાવવાની શરૂઆત કરી. તે દિવસે અમારા આત્માને જે દુઃખ થયું હતું તેની સીમાજ નહોતી. મ્હારી પત્નીને સંસારનાં કાર્યોનો અનુભવ નહોતો છતાં શાંતિથી તેણે ધીમે ધીમે સકળ કાર્યો કરવા માંડયાં. હું તેને કષ્ટ પામતી જોઈ પ્રશ્ન કરતો કે 'તને કાંઇ કષ્ટ થાય છે?' ત્યારે તે હસતે મ્હોંએ ઉત્તર આપતી કે '**અમો સ્ત્રી માણસને સંસારનાં કાર્યો કરવાં એમાં તે વળી કષ્ટ શાનું હોય?**' દિવસે દિવસે અમારૂં દુઃખ અનુભવના પ્રતાપે દૂર થતું ચાલ્યું અને અમે અમારી ગરીબાઈમાં પણ હવે સુખ સમજવા લાગ્યાં. મ્હારી સ્ત્રી આવી સુશીલ, પતિપરાયણ તથા કાર્ય કરવામાં આટલી બધી ઉમંગી હશે એવો મને પ્રથમ વિચાર સુદ્ધાં નહોતો. તેના નિષ્કામ સ્નેહની મને હવેજ ખાત્રી થઇ છે."

મ્હેં કહ્યું: "ભાઇ! **પ્રસંગ પડયા વિના મનુષ્યની ખરી પરીક્ષા થતી નથી,** પણ તને હવે ત્હારી ગરીબાઈથી દુઃખ તો થતું નથી ને?"

"મને હવે જ્યાં પ્રેમનો મહાસાગર મળ્યો છે ત્યાં પછી દુઃખ ક્યાંથી થાય? હવે તો હું એમજ ધારૂં છું કે મ્હારા જેવો ભાગ્યશાળી આ સંસારમાં ભાગ્યેજ અન્ય કોઈ હશે."

મ્હારા મિત્રે તે દિવસે રાત્રે પોતાને ત્યાં ભોજન લેવા

આવવાનો મને આગ્રહ કર્યો. તેણે કહ્યું: " અમારી શ્રીમંતાઈના સમયે તું આવતો હતો તોપછી અમારી નિર્ધનતામાં પણ અમને કેટલું સુખ છે તે જોવા તું શા માટે નથી આવતો ? વળી ત્હારી ભાભીએ અમારો નવો સંસાર જોવાને માટે તને બોલાવી લાવવા મને આગ્રહ કર્યો છે."

તે દિવસે મને વિશેષ કામ નહોતું, જેથી કરીને હું જવાને કબૂલ થયો. મ્હેં નારાયણને ત્યાં જઈને તેના ગરીબાઇના સંસારની જે સ્થિતિ જોઈ તેથી મને અપૂર્વ આનંદ થયો. જમતાં જમતાં અમે ઘણી વાતો કર્યા કરી. મ્હારા જીવનમાં એમના જેવું સ્નેહી જોડું મ્હેં ભાગ્યેજ જોયું હશે એમ મને લાગ્યું.

* * * *

કાળચક્રના નિયમાનુસાર મ્હારા મિત્રની સ્થિતિ પણ હવે પાછી ફેરવાઈ છે. હમણાં તે સર્વના કરતાં પણ વધારે ધનાઢ્ય બન્યો છે. લક્ષ્મીદેવીનો પ્રેમ હજુ પણ તેના ઉપર પૂર્વ પ્રમાણેજ દૃઢ રહ્યો છે. આમ હોવા છતાં પણ જ્યારે જ્યારે મને નારાયણ મળે છે ત્યારે તે પોતાની શ્રીમંત સ્થિતિના કરતાં નિર્ધન સ્થિતિમાં વધારે સુખ હતું એમ કહે છે. **સત્યજ છે કે પ્રમાણીકપણાપૂર્વક ગરીબાઈ પણ વિશેષ સુખકરજ હોય છે,** પણ તે લક્ષ્મીના જેવી ઉત્તમ પત્નીઓ જેમને મળી હોય તેઓનેજ. બીજાની હાલત તો શ્રીમંતાઈ હો કે ગરીબાઈ હો પણ દુ:ખીજ રહેવાની. **ભારતમાં ગૃહે ગૃહે એવી સુશીલ, પતિપરાયણ અને શુદ્ધ સ્નેહવાળી પત્નીઓ વસી તેને સ્વર્ગમય બનાવો.**

૧૬—સરસ્વતિની પતિભક્તિ.

૧.

સમર્થલાલ સોળમે વર્ષે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પાસ કરી આગળ અભ્યાસ કરવાને મુંબઇની એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો. આ નગરમાં તેને કોઇ સાથે પરિચય નહિ હોવાથી તેને છાત્રાશ્રમ (Boarding)માંજ નિવાસ કરવો પડયો. તે સ્વભાવે ચપળ હોઈ પોતાનો અભ્યાસ નિયમાનુસાર કર્યા કરતો હતો, પરંતુ પોતાની ન્હાની અવસ્થામાં એવો અભ્યાસ કરતા બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સમર્થલાલ શરીરસ્થિતિમાં કાંઇ ન્હડે તેવો નહોતો. સ્વ. મી. અમૃતે પણ કહ્યું છે કેઃ—

મેટ્રીક માંદા ના મટે, બી. એ. ના બેહાલ;
એમ. એ. મરણ પથારીએ, એ વિદ્યાના હાલ.

છાત્રાશ્રમમાં અનેક બહારગામના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવાનું ઉત્તમ પ્રકારે બની શકે એ હેતુથી આવીને નિવાસ કરી રહ્યા હતા; આ સર્વે વિદ્યાર્થીઓનો સમર્થલાલ ઉપર અને સમર્થલાલનો તેમના ઉપર અપૂર્વ પ્રેમ થઇ ગયો હતો. સમર્થલાલ બીજા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓની માફક વિના કારણે ગપ્પાં હાંકવા કોઇની પણ સાથે ખોટી થતો નહિ. તે પોતાનો અભ્યાસ કરવામાંજ આનંદ માનતો હતો.

પ્રિવિયસની પરીક્ષા આપ્યા પછી રજાઓના દિવસમાં તે સ્વગૃહે ગયો. તેનો પિતા ગોવિંદલાલ ખાધે પીધે સુખી હતો. પોતાનો એકનો એક પુત્ર ન્હાનો છતાં અભ્યાસમાં આગળ વધેલો હોવાથી હવે તેનું લગ્ન કરી નાખવામાં કાંઈ હરકત નથી એમ તેમણે વિચાર્યું. તેનો વિચાર બીજા લોકની જાણમાં આવતાંજ કેટલાકો મ્હોંમાગ્યું ગજવું આપી પોતાની દીકરી આપવાનું જણાવવા લાગ્યા. છેવટે હજાર રૂપિયા લેવાના ઠરાવી ગોવિંદલાલે મુંબઇના એક વણિકની સ્વરૂપવતી બ્હેન સાથે સમર્થલાલની સગાઇ કરી. મુહૂર્ત પ્રમાણે લગ્ન થવાનો સમય પણ સમીપ આવી પહોંચ્યો. લગ્ન થવા માંડયું એવામાં વહેવાઈ તથા વહેવાણો વચ્ચે એટલો બધો તો કલહ ઉપસ્થિત થયો કે બે ચાર દિવસ સુધી તો સર્વેએ અબોલાવ્રત લીધું. આ કલહ થવાનું કારણ ગોવિંદલાલ તથા લક્ષ્મીનો લોભ હતું. ગોવિંદલાલને પોતાને એક હજાર રૂપિયા મળવાના તે ઉપરાંત વહેવાઈ પાસેથી તેને બીજા એક હજાર રૂપિયા કઢાવવાનો વિચાર હતો. બિચારો વહેવાઇ બીજા એક હજાર રૂપિયા આપી શકે એવી શક્તિવાળો નહોતો, તેણે ઘણા કાલાવાલા કર્યા પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયા. છેવટે ગોવિંદલાલનો લોભ અતિશય વધી પડયાથી તેણે વહેવાઇને સંબોધીને કહ્યું: "જો તમે આ રકમ નહિ આપો તો તમને પાછળથી પસ્તાવો કરવો પડશે."

પરંતુ આ પસ્તાવાના ભયથી નિર્ધન વહેવાઇ બિચારો શું કરી શકે ? લગ્ન કરી સર્વ મંડળ સ્વગૃહે આવ્યા પછી સમર્થલાલને અભ્યાસ માટે પાછો મુંબઈ મોકલ્યો ત્યારે

ગોવિંદલાલે સૂચના આપી કેઃ “જો તું ત્હારા સસરાને ત્યાં જઇશ તો હું ફરીથી ત્હારૂં મુખ જોઇશ નહિ.”

થોડા દિવસ સાસરીમાં રહ્યા પછી સમર્થલાલની પત્ની સરસ્વતી પણ પિયર (મુંબઇ) ગઇ. ગોવિંદલાલે હવે તેને પુનઃ નહિ બોલાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

સમર્થલાલ છાત્રાશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો. તેના મિત્રોએ તેની પાસેથી મિજબાની પણ લીધી. તે હમ્મેશાં પ્રફુલ્લ વદન રાખતો હતો; છતાં તેના અંતઃકરણમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવી તેના જીવને ચકડોળે ચઢાવતા હતા. તેને પોતાને પોતાની પત્ની સંબંધી ઘણી ચિંતા થતી હતી. પિતા પોતાની ભાર્યા પ્રતિ અત્યારથીજ આવો ત્રાસ વર્ત્તાવવા લાગ્યા એ જાણતાંજ તેના દુઃખની સીમા રહી નહિ. આવા વિચારોને લીધે તે પોતાના મનમાં ને મનમાં મુંઝાયા કરતો હતો. કોઇ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરવામાં તેને આનંદ લાગતો નહિ. ચોપડીઓનાં પૃષ્ઠો ફેરવતો હોવા છતાં પોતે શું વાંચે છે તેનું સુદ્ધાં તેને ભાન રહેતું નહિ. ચોપાટી ઉપર જઇ બે ત્રણ કલાક બેસી મનના દુઃખને દૂર કરવા તે યત્ન કરતો હતો, પરંતુ એમ કરવા જતાં તો ઉલટું અધિક દુઃખ ત અનુભવતો હતો.

આવી સ્થિતિમાં એક વર્ષ વીતી ગયું. તે ઈન્ટરની પરીક્ષામાં નાસિપાસ થયો, અને તેમ બને તેમાં નવાઈ પણ શું? પણ લક્ષ્મીએ તથા ગોવિંદલાલે તો તે બદલ વહુનેજ અપરાધી ઠરાવી! પોતાનો પ્રવીણ પુત્ર પરીક્ષામાં નપાસ થયો તેનું કારણ વહુનાં અમંગળ પગલાં પોતાના ગૃહમાં થયાં એજ તેમણે દર્શાવ્યું. હરકોઇ અનિષ્ટ બાબત બનતી તો તેનું

કારણ બિચારી ગરીબ નવવધૂનાં અમંગળ પગલાંનુંજ જાહેર થતું. પોતાના પુત્રનું પુનર્લગ્ન કરવાથી ગૃહદશા સુધરી જશે એમ વિચારી ગોવિંદલાલે એકદમ પોતાના પુત્રને ત્વરાથી સ્વગૃહે આવવાનો કાગળ લખ્યો.

બીજી બાજુએ સમર્થલાલ પોતાની પત્નીના દુઃખે એટલો બધો દુઃખી થતો હતો કે તેને આહાર ઉપર રૂચિ થતી નહિ. નિદ્રાદેવી તેના ઉપર કૃપાદૃષ્ટિ કરતી નહિ. ચિંતાની ચિતામાં રાત્રિ દિવસ તે જીવતો બળ્યા કરતો હતો. તેનું શરીર મૂળ-થીજ સાધારણ રીતે સુકોમળ હતું, એટલે તેને આ ચિંત્તાને લીધે અનેક પ્રકારના રોગોએ ઘેરી લીધો. આવા પ્રકારની સ્થિતિમાં એક દિવસે તેને પોતાના પિતાનો પત્ર મળ્યો. પત્ર વાંચી જોતાંજ પિતાએ શું ઉદ્દેશથી પત્ર લખ્યો હશે એ તે સારી રીતે સમજી શકયો. તેણે વિચાર્યું: “ હે કૃપાસિંધુ ! હજુ આ પાપી જીવદ્વારા કેટલાં અન્યાયી કાર્યો થવાનાં બાકી રહ્યાં છે ? તે બિચારીનું મ્હેં મ્હોં પણ જોયું નથી, તોપછી તેણે મ્હારો અગર તો મ્હારા પિતાનો એવો શું અપરાધ કર્યો છે છે કે તેને માટે પિતાશ્રી આવું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા તૈયાર થયા છે ? લોભ ! આ સર્વનાશનું કારણ માત્ર લોભજ છે.”

આવા અનેક વિચારોથી સમર્થલાલની તબિયત ઘણી બગડી આવી. પોતાને સાધારણ દુઃખ હોય તો તે અન્ય કોઇ વિદ્યાર્થી મિત્રને માલૂમ પડવા દેતો નહિ, પરંતુ આજે તેની પ્રકૃતિ એટલી બધી બગડી આવી કે તેના મુખ ઉપરથી તેનું સ્નેહી-મંડળ તેની સ્થિતિ સમજી ગયું. સમર્થલાલને સખ્ત તાવ આવવા લાગ્યો. તેના કેટલાક મિત્રોએ ડૉકટરને બોલાવ્યો.

સમર્થલાલનો સાળો ગિરગામમાં રહેતો હતો તેને પત્રદ્વારા આ વર્તમાન પહોંચાડવામાં આવ્યા. ગોવિંદલાલને પણ તાર કરવામાં આવ્યો.

૨

ગિરગામમાં એક ન્હાનું મકાન હતું. આ મકાનની આગળ એક સુંદર બગીચો હતો. એકંદરે આ ગૃહમાં ચાર મનુષ્યો રહેતાં હતાં. ભોગીલાલ, તેની પત્ની પાર્વતી, તેની ભગિની સરસ્વતી અને એક નોકર. ભોગીલાલ બી. એ. માં પાસ થયા પછી એક સ્કુલમાં શિક્ષકનું કામ કરતો હતો. હમણાં સરસ્વતીની ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. તેના ઉપર તેના વડિલ બંધુનો તથા ભાભીનો બહુજ સ્નેહ હતો. સરસ્વતી પણ પોતાના વડિલ ભ્રાતાને પિતા સમાન અને પોતાની ભાભીને માતા સમાન સમજી તેમનું યોગ્ય માન જાળવતી હતી. તે સ્વરૂપવાન, સુશિલા, નમ્ર અને શાણી હતી. સ્વચ્છતા ઉપર તેને વિશેષ પ્રેમ હતો. સરસ્વતીને લીધે આખું મકાન એવું તો સ્વચ્છ રહેતું હતું કે, અજાણ્યા મનુષ્યની આંખો તો એ મકાનને જોતાંજ અંજાઈ જતી હતી. તેનું હૃદય દયાર્દ્ર હોવાથી પરોપકાર કરવામાં પણ તે સદા તત્પર રહેતી હતી. સરસ્વતી પોતાના ભાઇની કૃપાને લીધેજ ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકી હતી. ન્હાનપણથીજ તેને ધર્મકથાઓ વાંચવા પ્રત્યે અતિ પ્રેમ હતો, અને તેના પરિણામે તેને ઈશ્વર ઉપર અપાર આસ્થા હતી. આમ છતાં લગભગ બે વર્ષથી સરસ્વતીના દુઃખનો પાર નહોતો. તેને જ્યારે જ્યારે એકાંત મળતી ત્યારે ત્યારે તે આંસુઓ પાડતી જોવામાં આવતી હતી. તેની આવી સ્થિતિ જોઈ

ભોગીલાલને તેમજ પાર્વતીને પણ ઘણું લાગી આવતું હતું; તથા તેઓ બન્ને એના આત્માને શાન્ત કરવાનો યત્ન કર્યા કરતાં હતાં.

એક દિવસે બપોરે સરસ્વતીનો જીવ ગભરાઇ જવા લાગ્યો. તેને ઘર ખાવા ધાતું હોય એમ દેખાવા લાગ્યું, તથા કોઈ પ્રકારનું મહાન સંકટ આવી પડશે એવી તેને કલ્પના થઇ. ભોગીલાલ પોતાની ભગિનીની અવસ્થા કળી શકયો નહિ, એટલે તેણે પ્રશ્ન કર્યો: “ સરસ્વતી ! આજે આમ કેમ કરે છે ?”

એવામાં ચાકર એક પત્ર લઇને ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો, જે વાંચતાંજ ભોગીલાલનું ચિત્ત ચિંતાતુર થઇ ગયું. તેણે મ્હોટે સ્વરેથી એ પત્રને પુનઃ વાંચ્યો કે જેના શ્રવણથી સરસ્વતીની ગભરામણ વધી પડી. પોતાના ઉપર કોઈ મહાન સંકટ આવી પડનાર છે, એવો તેણે જે વિચાર કર્યો હતો તે આજ સંકટ છે એમ તેને ખાત્રી થઈ, જેથી તે રૂદન કરવા લાગી. આ સમયે ભોગીલાલે સરસ્વતીને સંબોધીને કહ્યું: “સરસ્વતી ! ભય શા માટે રાખે છે ? આપણે ક્યાં કોઇનું બગાડયું છે કે ઈશ્વર આપણું બગાડશે ? હું હમણાંજ જઇને સમર્થલાલને અહિં લાવું છું. ગોવિંદલાલનો ગુસ્સો હમણાં નહિ તો થોડા કાળ પછી પણ શાંત થઇ જશે. ઈશ્વર આપણા ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશેજ. બ્હેન ! તું કોઇ પણ પ્રકારનો ભય રાખીશ નહિ. જેનું આ અસારસંસારમાં કોઈ નથી તેનો સમર્થ જગન્નિયંતા નારાયણ છે. ચાલ, હવે વખત ગુમાવવો વ્યાજબી નથી; હું જઇને સમર્થલાલને અત્રે તેડી લાવું છું. તું અત્રેની સર્વ વ્યવસ્થા કરી રાખજે.”

ભોગીલાલના ગયા પછી સરસ્વતી પોતાનું દુઃખ વિસરી જઇ શાંતિથી પોતાની ભાભી પાર્વતીને મદદ કરવા લાગી. આવશ્યક વસ્તુઓને વ્યવસ્થાસર ગોઠવી રહ્યા પછી નણંદ-ભોજાઇ-બન્ને ભોગીલાલના આગમનની રાહ જોવા લાગ્યાં.

કેટલોક સમય વીતી ગયા પછી ભોગીલાલ સમર્થલાલને ગાડીમાં સૂવાડી પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યો તથા નણંદભોજાઇએ તૈયાર કરેલા બિછાના ઉપર તેને ધીમેથી સૂવાડયો. પતિની ભયંકર અવસ્થા જોઇ સરસ્વતીનું દુઃખ પાછું તાજું થઇ આવ્યું. તે બેભાન થઈ પૃથ્વી ઉપર પડી. ભોગીલાલે તેના માથા ઉપર ઠંડું પાણી વગેરે છાંટી, વાયુ ઢોળી તેને શુદ્ધિમાં આણી અને એક બાજુએ તેને લઈ જઇને કહ્યું: "સરસ્વતી! આવા પ્રસંગે ધૈર્ય ધારણ કરવું એજ ત્હારા જેવી સમજુ બાળાનું કર્ત્તવ્ય છે. સામાના દુઃખ આગળ ઉલટું તું આ પ્રમાણે કરે એટલે તેના દુઃખમાં વધારો થયા સિવાય રહે નહિ. ડૉકટરે પણ ચિકિત્સા કરીને કહ્યું છે કે ફિકર કરવા જેવું કાંઈ નથી. બરોબર સેવા-શુશ્રૂષા કરવામાં આવશે એટલે આ-રામ થઈ જશે. આ સમયે તો ત્હારે ધીરજથી પતિની સેવા કરવી જોઇએ. **સન્નારીઓનો મુખ્ય ધર્મજ પતિને દુઃખદ પ્રસંગે ધૈર્ય આપવાનો તથા તેની સેવા-શુશ્રૂષા કરવાનો છે.** તું સમજુ છે એટલે મ્હારે તને વિશેષ શું કહેવું ?"

સરસ્વતી એટલી બધી દુર્બળ થઇ ગએલી હોવા છતાં તેના મનમાં આશાના અંકુરો ઉત્પન્ન થઇ આવ્યા. તેની મુખ-

મુદ્રા ઉપર પ્રફુલ્લતાએ આવીને નિવાસ કર્યો. ડૉકટરે પુનઃ આવીને ચિકિત્સા કરી રહ્યા પછી જણાવ્યું કે: " ચાર પાંચ દિવસમાં આરામ થશે. સેવા–ચાકરી કરવામાં કસર રાખશો નહિ."

સરસ્વતી રાત્રિદિવસ પતિના ખાટલા પાસેજ બેસી રહેતી હતી. સમર્થલાલ બેશુદ્ધ અવસ્થામાંજ પડયો રહેતો હતો. તેની છાતી ઉપર શેક કરવાનું, તેને નિયમ પ્રમાણે દવા આપવાનું, માથા ઉપર બરફ મૂકવાનું, તેમજ બીજાં કાર્યો પણ તે પોતાનાથી બની શકે તે પ્રમાણે કરતી હતી; અને રાત્રિના સમયે તે પોતાના પતિને આરામ કરવાને માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતી હતી.

ચોથે દિવસે રાત્રે ડૉકટરે પ્રકૃતિને તપાસીને કહ્યું: "પ્રકૃતિ પાછી વિશેષ બગડી આવી છે; હવે એક બે કલાકમાંજ કાંઇ નવા જૂની થશે. કોઇ અહિંથી દૂર જશો નહિ. હું પણ અત્રેજ બેસી રહીશ."

ડૉકટર આ પ્રમાણે બોલી રહ્યા હશે એટલામાંજ સમર્થલાલને ઉધરસ આવી. આ ઉધરસથી સરસ્વતીને ઘણો ભય લાગ્યો. શરમ તથા ભયનો ત્યાગ કરી તેણે પતિ દેવતાના મસ્તકને પોતાના ખોળામાં લીધું; તથા પોતાની બે આંગળીઓ પતિના મુખમાં નાખી તેમાંથી કફ બહાર કાઢયો. સરસ્વતીએ ડૉકટરનું કહેવું સાંભળ્યું હતું; જેથી તેના મનની દુઃખદ સ્થિતિનું વર્ણન કરી શકવાનું કાર્ય અમારી શક્તિની બહાર છે. તે વારંવાર દીવાનીની માફક ડૉકટર તરફ, વડિલ બંધુ તરફ તથા સમર્થલાલની તરફ વ્યાકુળતાથી જોવા લાગી. તેના

મનમાં અનેક પ્રકારના અનિષ્ટ વિચારો ઉત્પન્ન થઇ આવતા હતા. એવામાં એકાએક તેની દૃષ્ટિ ભીંત ઉપર લટકાવેલા રવિવર્માના એક ચિત્ર પ્રતિ ગઇ. આ ચિત્રમાં સાવિત્રી પોતાના પરલોકવાસી સ્વામીનું મસ્તક પોતાના ખોળા ઉપર મૂકીને તેને પુનઃ સજીવન કરવાને માટે યમરાજાને પ્રાર્થના કરતી હતી. સાવિત્રીની કથાનાં ગીતો સરસ્વતીને કંઠેજ હતાં. અત્યારે પોતાની તેમજ સાવિત્રીની સ્થિતિમાં કેટલું સામ્ય છે તે સંબંધીનો તે વિચાર કરવા લાગી. તે પોતાના મનથી પોતાનેજ સાવિત્રી કલ્પી યમરાજાની પ્રાર્થના કરવા લાગી. તે પ્રેમથી, મનથી તથા એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ચિત્રમાં અંકિત કરવામાં આવેલી યમની પ્રતિમૂર્ત્તિ તરફ જોઇ રહી. ઘણા સમય સુધી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ અન્ય દિશા પ્રતિ ફેરવી નહિ. એવામાં તેને ચક્કર આવતાં હોય એમ લાગ્યું. તેની આંખોએ અંધારાં આવ્યાં. બે ચાર દિવસ સુધી જાગ્રતજ રહેલી હોવાથી કદાચિત્ તેને નિદ્રાનાં ઝોકાં આવતાં હશે એમ ધારી કોઇએ તેના પ્રતિ સવિશેષ લક્ષ આપ્યું નહિ. સરસ્વતીનાં નેત્રો બંધ હતાં. તે કાંઇક અંશે બેશુદ્ધ થઇ ગએલી હતી તથા બેશુદ્ધાવસ્થામાં સ્વપ્ન દર્શન કરી રહી હતી. આ સ્વપ્નમાં તેન યમનો ચ્હેરો પ્રસન્ન જણાયો; તથા પોતાની પ્રાર્થના ઉપર ધ્યાન દઇ યમરાજાએ પતિને સજીવન કર્યો હોય એવો તેને ભાસ થયો. જ્યારે સરસ્વતીએ કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી પતિની સ્થિતિ જોઈ તો તેને પ્રથમ કરતાં શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતી જણાઈ. ડૉકટરે પણ અંગ પ્રત્યંગની સવિશેષ ચિકિત્સા કરી કહ્યું: “હવે સારૂં છે, ઈશ્વરની અપાર

કૃપાના પરિણામે અનિષ્ટ પ્રસંગ દૂર થયો છે. હવે ધીમે ધીમે સ્થિતિ સુધરતી જશે; પરંતુ સરસ્વતીને અહિં વિશેષ સમય બેસવા દેશો નહિ, કારણ કે એને ઓળખવાથી સમર્થલાલની સ્થિતિ પુનઃ બગડે એવો ભય લાગે છે.”

સરસ્વતી પણ ડૉકટરનું કહેવું સત્ય સમજી બીજા ઓરડામાં જઈ બેઠી બેઠી ઈશ્વરસ્મરણ કરવા લાગી.

ગોવિંદલાલ તેજ દિવસે સવારે પોતાને તાર મળવાથી ગભરાતો ગભરાતો પુત્રને શોધતો શોધતો ભોગીલાલને ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો; પરંતુ ડૉકટરે તેને તેના પુત્રની સાથે મુલાકાત કરવા દીધી નહોતી. બીજે દિવસે ડૉકટરે ગોવિંદલાલને કહ્યું: “તમારા પુત્રના જીવનસંરક્ષણનું કાર્ય મ્હારા કરતાં તમારી પુત્રવધૂએ વિશેષ પ્રમાણમાં કર્યું છે; કારણ કે તેના અપાર પરિશ્રમ વિના મ્હારી દવાની અસર થવી મહામુશ્કેલ હતી. ખરેખર, એના પતિને પણ ભાગ્યશાળીજ સમજવો જોઇએ.”

આ સકળ વચનો શ્રવણ કર્યા પછી ગોવિંદલાલને પોતાનાં પૂર્વકૃત્યો માટે ઘણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા પુત્રવધૂને અપમાન કરી ગૃહમાંથી કાઢી મૂકી એ માટે તો તેને હવે ઘણુંજ લાગી આવ્યું. તેણે સરસ્વતીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું: “બેટા! મ્હેં સમર્થલાલને જન્મ આપ્યો છે ખરો, પરંતુ તેના જીવનનું રક્ષણ કરનાર તો તુંજ છે. અરેરે! મ્હેં ફક્ત લક્ષ્મીના લોભે તણાઇ ત્હારા જેવી સુશીળ, સાધ્વી પુત્રવધૂનું અપમાન કરી તને કાઢી મૂકી; તે માટે હવે મને અપાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે.”

સરસ્વતીનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઇ આવ્યું, તેણે પોતાના શ્વસુરને પ્રણામ કર્યા. ગોવિંદલાલે તેને આશીર્વાદ આપતાં આપતાં કહ્યું: "**સરસ્વતી, ત્હારી પતિભક્તિની સીમાજ નથી !** જગન્નિયંતા નારાયણ ત્હારૂં કલ્યાણ કરો તથા ત્હારા સકળ દુ:ખનો નાશ કરો અને તને અખંડ સૌભાગ્યવતિ રાખો."

આ બનાવ જોવાથી ભોગીલાલ તેમજ પાર્વતીને પણ બહુજ આનંદ થયો.

સમર્થલાલની પ્રકૃતિ દિન પ્રતિદિન સુધરતી ચાલી એટલે પોતે ક્યાં છે એ જાણવાની જીજ્ઞાસા તેને ઉત્પન્ન થઈ. દરેક મનુષ્ય તેને પોતાનું પરિચીત હોય એમ જણાતું હતું; પરંતુ પોતે ક્યાં આગળ છે, તે તે સમજી શક્યો નહિ. એક દિવસે તેણે ધૈર્ય ધારણ કરી ભોગીલાલને પ્રશ્ન કર્યો: "આપે મ્હારા ઉપર મ્હોટો ઉપકાર કર્યો છે. મ્હેં તમને પૂર્વ કોઈ સ્થળે જોયા હોય એમ લાગે છે. મને અહિં કોણ લઇ આવ્યું ?"

ભોગીલાલે ઉત્તર આપ્યો: "તમારા રેસિડેન્સીના મિત્રોને તમારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ જણાવાથી તેઓ તમને અહિં લઈ આવ્યા છે; પરંતુ હમણાં તે સંબંધી વિશેષ વિચારો લાવી મનને ત્રાસ આપતા નહિ."

સમર્થલાલે પ્રશ્ન કર્યો: "પરંતુ મ્હારા પિતાને પત્ર લખ્યો છે કે ? ઘણો સમય થઇ ગયા છતાં મ્હારા તરફનો એક પણ પત્ર નહિ મળવાથી તે ચિંતા કર્યા કરતા હશે. વળી તેમણે મને ગૃહે બોલાવ્યો હતો; પરંતુ મ્હારાથી જઈ શકાયું નહિ તેથી કરીને તેમને કદાચિત મ્હારા ઉપર ક્રોધ પણ આવ્યો હશે. હું નાસી ગયો હોઇશ એવું તેમને લાગ્યું હશે."

એટલામાંજ દ્વાર ઉઘાડી ગોવિંદલાલ ત્યાં આગળ જઈ પહોંચ્યા, તથા પુત્રને વળગી પડી કહેવા લાગ્યાઃ " ભાઇ ! ફિકર કરીશ નહિ. હું ત્હારા ઉપર બિલકુલ ગુસ્સે ભરાયો નથી. આ સર્વ જનોની કૃપાથીજ ત્હારા જીવનનું રક્ષણ થયું છે."

સમર્થલાલ ક્ષીણ કંઠે બોલ્યોઃ " પરંતુ પિતાશ્રી ! તમારા પત્રમાં........... "

ગોવિંદલાલે પુત્રને બોલતો અટકાવી કહ્યુંઃ " મ્હેં મ્હારો તે વિચાર હવે માંડી વાળ્યો છે. હવે તે સંબંધીનો એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારીશ નહિ."

સમર્થલાલે પુનઃ પૂછ્યુંઃ " પિતાશ્રી ! આ ગૃહસ્થ કોણ છે ? મ્હેં તેમને પૂર્વે કોઇ સ્થળે જોયા હોય એમ જણાય છે. જ્યારે હું અસ્વસ્થ હતો ત્યારે એક છોકરી મ્હારી પાસે બેસી રહી રાત્રિ દિવસ મ્હારી સેવા–શુશ્રુષા કર્યા કરતી હતી. જ્યારે એક સમયે મને કાંઇક ભાન આવ્યું ત્યારે મ્હારૂં મસ્તક તેના ખોળામાં હતું, એવું મને હમણાં સાધારણ યાદ આવે છે. હશે જેમ હોય તેમ ખરૂં, પરંતુ મને તૃષા ઘણી લાગી છે. થોડું જળ પાઓ."

ગોવિંદલાલે કહ્યુંઃ " ભાઈ ! જળપાન ન કરતાં જો થોડું દૂધ પીએ તો વધારે સારૂં. ચાલો ભોગીલાલ શેઠ ! થોડું દૂધ મોકલીએ."

થોડો સમય વીતી ગયા પછી, ધીમેથી ઓરડાનું મુખ્ય દ્વાર ઉઘાડીને સરસ્વતી શરમાતી શરમાતી હાથમાં દૂધનો પ્યાલો લઇ ત્યાં આગળ આવી. તેનું દર્શન થતાંજ સમર્થલાલને એક પ્રકારનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેની છાતી વિશેષ

ધડકવા લાગી. તે અનિમેષે સરસ્વતી પ્રતિ જોઇ રહ્યો. પોતાનું મન તે સ્ત્રીએ મેળવી લીધું હોય એમ તેને થોડા સમય સુધી લાગ્યું. તે એકાએક શય્યા ઉપર બેઠો થયો. પતિને મૂર્ચ્છા આવી જશે એવા ભયથી તે એકદમ તેની પાસે ગઇ અને દૂધનો પ્યાલો તેના મુખ આગળ ધર્યો.

સમર્થલાલનું અંગ પસીનાથી ભીંજાઇ ગયું હતું. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળી શક્યો નહિ. તે દીવાના મનુષ્ય પ્રમાણે સરસ્વતીના તરફજ જોઇ રહ્યો.

સરસ્વતી ડરતી ડરતી પરંતુ સ્મિત કરતી બોલી: "આપને તૃષા લાગી છે તે આ થોડું દૂધ પીવાથી મટી જશે."

સમર્થલાલે પ્યાલાને પોતાના હાથમાં નહિ લેતાં સઘળું દૂધ પીધુ. દૂધ પીતાંજ તેનામાં વધારે હોંશિયારી આવી. શરીરમાં કાંઈક ધિરજ આવી, પરંતુ તેનાથી પુનઃ ઉંચું મસ્તક કરી સરસ્વતી તરફ જોઈ શકાયું નહિ. તે વિચારવા લાગ્યો કે: "આ બાળાને કોઈ સ્થળે જોઇ છે ખરી; ક્યાં જોઈ હશે વારૂ ?"

એવામાં સમર્થલાલના મનમાં એકાએક સર્વ પ્રકાશ પડ્યો. તેનાં નેત્રોમાં આનંદાશ્રુઓ ભરાઈ આવ્યાં. પોતાને ઈશ્વર આવા પ્રસંગનું દર્શન કરાવશે એવો તેને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર નહોતો આવ્યો. ગદ્‌ગદ્ કંઠે તેણે સરસ્વતીને કહ્યું: "પ્રિય સરસ્વતી! હું હવે કદાપિ તને દૂર રાખીશ નહિ, તેમજ હું હવે ત્હારાથી દૂર રહીશ નહિ. ઈશ્વરે મને આવું અમૂલ્ય રત્ન આપ્યા છતાં હું તેની કિંમત કરી શક્યો નહિ. હું કેટલો બધો નિષ્ઠુર છું! સરસ્વતી! મ્હેં ત્હારો મહા અપરાધ કર્યો છે. મ્હારા અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત મ્હારા પિતાની મરજી

પ્રમાણે પુનર્લગ્ન થયાથી થનારજ હતું; પરંતુ એવામાં દૈવની લીલાથી હું અસ્વસ્થ થઇ પડયો. જે થયું તે સારૂંજ થયું; નહિ તો મ્હારા પાપની સીમા રહેવાની નહોતી. અરેરે ! પિતૃ આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે હું ત્રણ વર્ષ મુંબઈમાં રહ્યા છતાં આ તરફ આવ્યોજ નહિ ! આથી વિશેષ મ્હારા કઠોર સ્વભાવનો બીજો શું પુરાવો જોઇએ ? ”

સરસ્વતીએ કહ્યું: “ નાથ ! આપ ક્યાં નથી જાણતા કે કર્મમાં લખેલું ભોગવવુંજ પડે છે. હુંજ ભાગ્યહીન છું કે મ્હારે માટે આપને આટલું સહન કરવું પડયું. ”

આનંદના ઉભરાને લીધે સરસ્વતી વિશેષ કાંઇ બોલી શકી નહિ. હવે ફક્ત મુખ્ય વાત કહેવાની એજ રહી કે ગોવિંદલાલને સરસ્વતીના લગ્ન સમયે તેના વડિલ બંધુ તરફથી જો કે હજાર રૂપિયાથી વધારે મળ્યા નહિ, તોપણ હમણાં ગોવિંદલાલ તેને બદલે તેના પતિ પાસેથી પ્રત્યેક માસે બસેં રૂપિયા પ્રાપ્ત કરે છે; પરંતુ પહેલી તારીખે તે રૂપિયા ગણતી વખતે તેનાં બાળબચ્ચાં ગોવિંદલાલને શાંતિથી રૂપિયા ગણવા દેતાં નથી ! સત્ય કહ્યું છે કે **या सौन्दर्यगुणान्विता पतिरता सा कामिनी कामिनी ।**

વાચક ! દ્રવ્યના લોભે પોતાના પુત્ર અને પવિત્ર કુળવધૂ પ્રત્યે જુલ્મી બનનાર ગોવિંદલાલ જેવા અનેક માણસો ભારતમાં પડેલા છે ! પણ ઉપર લખ્યા જેવા પ્રસંગો બનીને તે દરેકના વિચારો સુધરવા યોગ આવવો કઠિન છે ! પવિત્ર સ્નેહલતાએ પોતાનાં સાસરીયાંના લોભમાં પોતાના પિતાનું સર્વસ્વ તણાઇ જતું જાણીને “ તેમ થાય તેના કરતાં પોતાના

જીવનનોજ ત્યાગ કરવાનું ઉત્તમ માન્યું અને ‘વર ગજવા’ના રિવાજની ક્રૂરતા એવા લોભીયાઓ સમજીને તે રિવાજનો ત્યાગ કરે એટલા માટે પોતાના સૌંદર્યપૂર્ણ યુવાન શરીરની અગ્નિદેવના મુખમાં આહુતિ આપી.” બંગાળામાં ગયા વર્ષમાંજ આ બનાવ અને તેની પાછળ એવાજ બીજા પણ કેટલાક હૃદયદ્રાવક બનાવ બની ચૂકયા છે! તે ત્હારી (વાચકની) જાણુમાં હશેજ! વાચકબંધુ! વધુ નહિ તો ત્હારા કુટુંબમાં, પડોશમાં કે જ્ઞાતિમાં આવો કોઈ પ્રસંગ ત્હારી જાણમાં આવતાં તેના શાન્ત્વનને માટે ત્હારાથી બનતું કરવાને ચૂકતો નહિ. પિતાવત્સલ પવિત્ર કુમારી “સ્નેહલતા”નો હૃદયદ્રાવક પત્ર કે જે પોતે લૂગડાં સળગાવી બળી મરવા પૂર્વે તેણે લોકોની માટે. લખી મૂકયો હતો તે સુપ્રસિદ્ધ “ગુજરાતી” પત્ર ઉપરથી–તે સંબંધી તે પત્રમાં અપાયલી ટીકા સહિત વાચકોની જાણ માટે અહિં આપવામાં આવે છે.

પહેરામણીના ત્રાસનો ભોગ થઈ પડેલી સ્નેહલતાનો હૃદયદ્રાવક પત્ર

“કલકત્તા ખાતે શ્રીમતી સ્નેહલતા દેવી (આ કન્યાનું નામ અગાઉ નવબાલા જણાવ્યામાં આવ્યું હતું પણ હાલ તે સ્નેહલતા જણાવ્યામાં આવે છે) નામની ફક્ત ૧૫ વર્ષની કોમળ વયની એક બ્રહ્મતનયાએ પોતાના લગ્નની પહેરામણી માટે પિતાને ઘર ગીરવી મૂકવાની પડેલી ફરજમાંથી બચાવવા ખાતર થોડાકજ દિન ઉપર આત્મઘાત કર્યો છે. આ કોમળ કન્યાનું સાહસિક પગલું માનવહૃદયમાં રહેલી અપૂર્વ લાગ-

ણીઓ ઉશ્કેરે એવું છે; અને એ પગલું સહૃદય માણસોને એવા પાઠ શીખવે છે કે પહેરામણી લઇને પરણવાનો જે ખરાબ રસમ, અમુક હિંદુ તેમજ કેટલીક કોમોમાં પ્રચલિત છે તેથી ગરીબ પિતાઓને અનેક વિંટબણાઓ પડે છે એટલે એ રિવાજ તદ્દન નાબુદ થવો જોઇએ. આ કન્યાના મૃત્યુ પછી, અનેક ઉત્સાહી બંગીય યુવકોએ પહેરામણી નહિ લેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞાઓ કરી છે અને જેમ તેઓએ અન્ય પ્રતિજ્ઞાઓ પરિ-પાલન કરી છે તેમ આ પ્રતિજ્ઞા પણ પાળશે અને બીજા પ્રાંતોના લોકો તેમનું અનુકરણ કરશે એમ દરેક રીતે ઇચ્છવા-જોગ છે. સ્નેહલતાએ પોતાના મૃત્યુ પૂર્વે એક પત્ર પોતાના પિતાના નામનો લખી મૂક્યો હતો, જે તે દુર્ભાગી પિતાએ પાછળથી જોયા પછી બંગાળી છાપાઓમાં પ્રકટ કરાવ્યો છે. એ પત્ર ઘણો હૃદયાવિદારક છે તે નીચે મુજબઃ—

અત્યંત માનવંત પિતા! મ્હારાં લગ્નને ખાતર આપણું ઘર ગીરવી મૂકવું એ વિચાર હું સહન કરી શકતી નથી. તમે તેમ ન કરશો. તમારે તેમ કરવાની જરૂર પડશે નહિ. કારણ આવતી કાલ સવારે સૂર્યોદય થશે તે પહેલાં તો તમારી અશુભ ચોઘડીઆમાં જન્મેલી આ પુત્રીનો દુઃખી આત્મા એવી જગ્યાએ ઉડી ગયો હશે કે જ્યાં ચિર શાંતિ રહેલી છે. મ્હારા ઉપર તમારો અત્યંત પ્રેમ હતો, અને તમે તથા મ્હારાં મા-તાએ મને એક રાજકુમારીના જેવું દરેક પ્રકારનું સુખ આપ્યું હતું. શું આખું કુટુંબ રસ્તામાં રખડતું બને અને તમે મ્હારા વહાલા પિતા, આખી જીંદગીપર્યંત દુઃખમાં સબડયાં કરો એના કારણરૂપ બનવા માટે મ્હેં એ પ્રેમરૂપી ધન એકઠું કર્યું છે?

પિતાની ચિન્તાઓ

ગયે પરમ દિવસે સવારના પહોરથી બહાર ફર્યા પછી બપોરે તમે આવ્યા-થાકેલી સ્થિતિમાં ઘેર પાછા ફર્યા, ત્યારે મને તમારૂં મ્હોં જગતની જંજાળ, ચિંતા અને નિરાશાથી છવાયલું લાગ્યું અને તમારાજ શ્રીમુખે "બધું વ્યર્થ ગયું છે" એ અભાગી શબ્દો મ્હેં સાંભળ્યા હતા. તમારો એ વખતનો ચ્હેરો ત્યાર પછી હું વિસરી શકીજ નથી. એ શબ્દો હજી પણ મ્હારા મનમાં રણરણી રહ્યા છે; અને તમારી શક્તિવડે તમે ગીરોને લગતું જે મ્હોટું સાટું મ્હારા લગ્ન માટે જોઇતાં નાણાં મેળવવા માટે કરનાર હતા તે કેવી રીતે રદ થયું અને ફક્ત નાણાં મેળવવાનો આધાર આપણું ઘર ગીરવી મૂકવા ઉપરજ રહ્યો એ હૃદય પીગળાવનારી બાકીની બીના મ્હેં પાછળથી જાણી છે.

આત્મભોગની જરૂર

પિતાજી! હું એ વિચાર સહન કરી શકતીજ નથી. મ્હારી ખાતર તમારી છાતી ઉપર ચિંતારૂપી જે ભાર પડયો છે તે ઉપાડી લેવાના સાધનરૂપ જો મ્હારૂં લગ્ન ન બને તો એ લગ્નની મને શી દરકાર છે? મને અદ્યપિ કુમારી રાખવા માટે લોકો તરફથી થતી નિંદા તમે કેટલી બધી શાંતિથી સહન કરી છે? મ્હારે માટે એક યોગ્ય વર શોધી કાઢવા માટે તમે અત્યાર સુધી કેટકેટલા વીરપ્રયાસ સેવ્યા છે? અને તે છતાં કેટલી બધી નિરાશા હાલમાં મળી છે? મ્હારા પૂર્વજોના મંદિરમાં અજાણ્યાઓ કદિ પણ પોતાના પગ મૂકી શકશે નહિ અથવા તો અપરિચિત અવાજો એ મકાનમાં કદિ પણ પ્રવેશી શકશે

નહિ. પૂજ્ય પિતા ! તમારે ભોગ આપવાનો નથી પરંતુ મ્હારે આપવાનો છે.

પિતાજી ! મ્હેં સાંભળ્યું છે કે અનેક ઉદાર હૃદયવાળા અને કેળવાયલા યુવકો, બર્દવાનના પાણીના પૂરમાં તણાતાં અનેક માણુસોને બચાવવા અને તેમનાં દુઃખ નિવારવાના પારમાર્થિક કામો કરવા સ્વયંસેવકો તરીકે બહાર પડયા હતા. દુઃખી થતાં માનવી માટે દયાથી ભરપૂર એવાં તેમનાં માયાળુ અંતઃકરણ માટે ઈશ્વર તેમને સુખી રાખો ! વળી મ્હેં સાંભળ્યું છે કે અનેક યુવકોએ વિદેશી વસ્તુઓ વેચાતી નહિ લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધેલી છે. થોડાકજ દિન ઉપર મ્હેં સાંભળ્યું હતું કે—ઉદારચિત્ત જુવાનીઓની ટોળીઓ દક્ષિણ આફ્રિકા જેવા દૂર ભાગમાં ગયેલા આપણા લોકોને સહાય આપવા માટે ઘેરેઘેર ફરીને નાણાં ઉઘરાવતી હતી; પરંતુ પોતાનાજ દેશીઓ માટે શું તેમનામાંથી કોઇ પણ યુવક લાગણી ધરાવતો નહિ હોય ?

પિતાજી ! ગઇ રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું હતું, જેને પરિણામે મ્હેં પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. અપૂર્વ અને અશ્રુત સંગીતના નિનાદ વચ્ચે અને ભૂમિ કિંવા સમુદ્ર ઉપર કદાપિ દૃષ્ટિએ ન પડયું હોય એવા પ્રકાશમાં મ્હેં પવિત્ર દુર્ગામાતાની દિવ્ય હાસ્યવતી મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં અને તેમણે મને ઉંચે આવવા કહ્યું. એ વખતે પિતાજી ! તમારો તથા મ્હારી સદાની દુઃખીઆરી વ્હાલી માતાનો અને આપણું ઘર ગજાવી મૂકતાં વ્હાલાં બાલુડાંઓનો વિચાર આવ્યો. મ્હેં તમને સર્વને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ પવિત્ર માતાને સાન કરી, તેના દયાળુ

આહ્‌વાનને વિવશ બનવામાં એક પળ પણ ખોટી થઇશ નહિ એમ જણાવ્યું.

આખા દેશમાં આગ

પિતાજી ! હું જાણું છું કે મ્હારા જવા પછી તમે બધાં મ્હારી ઉપર આંસુ સારશો. હું તો ગયેલી હોઇશજ પરંતુ આપણું ઘર બચી જશે. મ્હારી સાંસારિક યાત્રાનો અંત, આગ, પાણી કે ઝેરથી લાવવો એ સંબંધમાં મ્હેં પૂર્ણ વિચાર કરી લીધો છે. મ્હેં સૌથી પ્રથમ માર્ગ પસંદ કર્યો છે અને હું જે અગ્નિ ચેતાવું છું તેનો ભડકો, ભલે આખા દેશને પ્રજ્જવલિત કરે !

અને હવે, વ્હાલા પિતાજી ! પ્રણામ છે. આત્મભોગની ઘડી આવી પહોંચી છે. આખું જગત શાંતિમય નિદ્રામાં પડયું છે અને થોડાક વખતમાં હું એવી નિદ્રામાં પડવા માગું છું કે જેમાંથી જાગ્રત થવાતુંજ નથી. એક અજબ અને મધુર ઉત્સાહ મ્હારી રગોમાં ફેલાયો છે. જેવી રીતે હું તમારી વ્હાલી છાતી ઉપર આનંદથી પડી રહેતી તેવી રીતે હવે હું ઉંચે, મ્હારા નવા ગૃહમાં, દિવ્ય માતાના ચરણકમળ અને અપૂર્વ કીરણોના પ્રકાશમાં પડીશ, અને તમે તથા મ્હારી માતા આવી પહોંચશો ત્યાં સુધી થોડીવાર થોભીશ.

લી. તમારી હિણભાગી પુત્રી–સ્નેહલતા

૧૭—ક્લેશની પૂર્ણાહુતિ

માણેક ગુસ્સાથી બોલી ઉઠી:–" હું તેની સ્ત્રી છું કાંઈ ગુલામડી તો નથી ને ? લગ્ન કર્યું તે કાંઈ દાસીપણું કરવાને માટે તો નથી કર્યું ? "

" માણેક ! માણેક ! એવું ગાંડું બોલીશ નહિ; જો ! મ્હારૂં કહેવું કાંઈક સાંભળ. "

" પરંતુ દાદી ! તમે કહો, તમેજ ઇન્સાફ કરો. હું શું ઘરની ગુલામડી છું ? "

" નહિ, નહિ, કદાપિ નહિ. તું તેની પરણેલી સ્ત્રી તથા ઘરની ધણિયાણી છે. "

" ત્યારે પછી તે મને ઘર ધણિયાણી પેઠે શા માટે માન આપતા નથી ? સ્ત્રીનું સન્માન કરીને તથા તેના ઉપર માન રાખીનેજ પતિએ વર્ત્તવું જોઇએ. દાસીની માફક ગમે તે હુકમ કરે તે હું કાંઈ સાંભળવાની નથી. "

" ત્હારાં આવાં વચનો તે સાંભળે તોપછી તેનો ત્હારા ઉપર કેવી રીતે પ્રેમ રહે ? "

" તેથી શું ? ઉલટું જો મ્હારાં વચનો તેમને શ્રવણે પડશે તો તેઓ હવેથી મ્હારૂં અપમાન કરવાનું ભૂલી જઇ મને સન્માન આપવાનું શીખશે. આપણાથી તો કોઈનું એવું ઉપરીપણું ખમી શકાશે નહિ. સ્વતંત્રતા વિનાનું જીવન એ તે કાંઈ જીવન છે ? "

"માણેક ! તું તો છેકજ ગાંડી છે, પણ ત્હારા આ ગાંડપણનું ફળ પણ ત્હારે ભોગવવુંજ પડશે. શું બધો દોષ જમાઇનોજ છે, એમ ત્હારૂં કહેવું છે ? તું જે પ્રમાણે ત્હારો હક્ક આવો છે ને તેવો છે એમ કહે છે, તેજ હક્કની સાથે તું ત્હારી પતિ પ્રત્યેની ફરજ પણ સમજી હોત તો આવાં ન બોલવાનાં વચનો કદાપિ બોલત નહિ. આમાં ત્હારી એકલીનો દોષ છે એમ પણ મ્હારૂં કહેવું નથી. ત્હારા પતિનો કાંઇક અપરાધ હશે; પરંતુ જો પ્રથમથીજ ત્હેં તેમને નમ્ર વચનો કહ્યાં હોત તો કલેશ ઉભો થાત નહિ, પણ પ્રથમ દોષ ત્હારોજ છે."

"આજે મ્હારો તમારી પાસે આવવાનો વિચાર હતો, છતાં તેઓ શા માટે મને પોતાની સાથે લઈ જવાનો આગ્રહ કરે ? હું મ્હારો વિચાર કદાપિ ફેરવતી નથી એ તેઓ જાણે છે, છતાં વિના કારણ તેમણે આગ્રહ કર્યો ત્યારેજ આવું પરિણામ આવ્યું ને ?"

"પરંતુ તું જાણે છે કે ત્હારે પણ તેમનો સ્વભાવ સાચવીને રહેવું જોઇએ. જો તું આ પ્રમાણે ન કરે તો કલહકંકાસ થયા કરે; અને તેને લીધે તમારા બન્નેમાંથી કોઇને સુખ મળે નહિ. આજસુધી જમાઇએજ શાન્તિ ધારણ કરી હતી, તેઓ ત્હારી વિરૂદ્ધ કાંઈપણ બોલતા નહોતા, બધું સાંભળીજ રહેતા હતા."

"ઠીક, તું પણ એમનુંજ ખેંચ. હું જાણું છું કે મ્હારૂં અંતરનું કોઇ રહ્યું નથી." આમ કહી માણેક રૂદન કરવા લાગી.

બીજી બાજુએ જયકૃષ્ણ ખેલ જોવા ગયો. તે ગૅલેરીની

ટીકીટ લઇને બેઠો હતો, પરંતુ ખેલ જોવામાં તેનું ચિત્ત બિલકુલ નહોતું. તેની પત્ની બે માસ થયાં ગૃહમાં આવી હતી. જયકૃષ્ણ થોડા સમય ઉપરજ બી. એ. માં પાસ થઈ મુંબઇમાં નોકરીએ લાગ્યો હતો. પત્ની સાથે સુખેથી રહેવાના હેતુથી તેણે તેને પોતાની પાસે બોલાવી જૂદો સંસાર માંડયો હતો. મૂળથીજ તે સુખી અવસ્થાનો હોવાથી માત્ર નોકરીવડેજ તેનો નિર્વાહ ચાલતો નહોતો. સ્વતંત્ર ન્હાનો બંગલો, નોકર તથા રસોઇઓ વગેરે પણ રાખવામાં આવ્યા હતા. પ્રોફેસર રામમૂર્તિના અંગબળના અદ્‌ભુત ખેલોની કેટલાક તેના મિત્રોએ તેની આગળ ઘણી પ્રશંસા કરી હતી, તથા તે ખેલ સ્ત્રીઓને પણ દેખાડવા જેવા છે એવું જણાવ્યું હતું. આથી કરીને એક દિવસે રાત્રે જયકૃષ્ણે સારી જગ્યાની બે ટીકીટ લીધી. પત્નીને પોતાને પણ ખેલ જોવા જવાનું છે, એવી તેને ખબર પડશે ત્યારે તેને કેટલો બધો આનંદ થશે, તે સંબંધીના વિચારો કરતો કરતો પ્રસન્નવદને ગૃહે જઇ સ્મિત કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું: “ આજે આપણે રામમૂર્તિના ખેલ જોવા જવાનું છે, માટે ભોજનની વ્યવસ્થા જલદીથી કરો.”

“ ખેલ જોવા જવાનું છે ? ” માણેકે આવો પ્રશ્ન એટલા કંટાળાથી તથા ગુસ્સાથી કર્યો કે જયકૃષ્ણનું હસવું નાસી ગયું, અને તે પણ તદ્દન બદલાઈ ગએલા અવાજથી બોલ્યો: “ મ્હેં ફક્ત મ્હારેજ માટે નક્કી કર્યું છે ! ”

“ તેવુંજ કહેવું જોઇતું હતું. તમારે પોતાને માટે હોય તો ઠીક, નહિ તો હું તો કાંઇ આવવાની નથી. ” માણેકે રોકડું પરખાંજ ઉત્તર આપ્યો.

"તમે આવો તો સારૂં, આજે હું બન્નેને માટે ટીકીટ લાવ્યો છું."

"જ્યારે ટીકીટ લીધી ત્યારે તો મને કાંઇ પૂછયુંજ નહોતું. મ્હારાથી આજે અવાશે નહિ. મ્હારે બીજે એક સ્થળે જવાનું છે."

"પરંતુ આજે મ્હેં ટીકીટ લીધી હોવાથી બીજે જવાનો વિચાર હોય તો ત્યાં આવતી કાલે જજો."

"નહિ બસ, મ્હારે આજેજ જવાનું છે અને હું જઇશજ."

"આ બધું બોલવું એ મૂર્ખાઈ ભરેલું છે" જયકૃષ્ણે ગુસ્સાથી કહ્યું.

"બહુ સારૂં, હું મૂર્ખી હોઈશ તો મ્હારી જાતને ભારે તેમાં તમારે શું ?"

પુનઃ જયકૃષ્ણે શાંત થઈ જઇ કહ્યું: "જો મ્હેં આમ કર્યું છે તે ફક્ત તને આનંદ થશે એમ સમજીનેજ કર્યું છે. વળી મ્હારી સાથે આવીશ તો મને પણ એથી ઘણો આનંદ થશે."

"મ્હારો વિચાર ફેરવીને હું તમને આનંદ આપી શકું તેમ નથી. હું કાંઈ ગુલામડી નથી કે તમારી ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલ્યા કરૂં."

માણેકનાં વચનો એવાં તો તીવ્ર હતાં કે જે શ્રવણ કરતાંજ જયકૃષ્ણના આત્મા ઉપર સખ્ત આઘાત થયો. તે એકદમ ઉઠયો તથા પોતાની પાઘડી માથા ઉપર ઘાલીને બહાર ચાલ્યો ગયો. તે ગયો એટલે માણેક પણ ત્યાંથી ઉઠી અને મુંબઇમાં તેની દાદી રહેતી હતી ત્યાં જવા નીકળી. ત્યાં જઈ તેણે પોતાને ત્યાં બનેલો સકળ પ્રકાર પોતાની દાદીને કહી

સંભળાવ્યો. આ વાર્તાના પ્રારંભમાં આપેલો વાદાવવાદ તે સમયે થયો હતો, તે પછી શું બન્યું તે હવે જોઇએ.

દાદીનાં છેવટનાં વચનો સાંભળીને માણેક રૂદન કરવા લાગી. તે રૂદન કરતી ક્રાંઇક શાંત થઇ ત્યારે તેની દાદીએ પુનઃ ગંભીરતાથી કહ્યું: " છોકરી ! આજે જે બનાવ બન્યો છે, તે કદાચિત્ તને ઘણો નજીવો લાગશે; પરંતુ કોણ જાણે કે તેથી ત્હારા ઉપર કેટલું બધું દુઃખ આવી પડશે. આનું પરિણામ એ આવશે કે તમારા ઉભયના, પરસ્પરના પ્રેમનો નાશ થશે; અને જ્યારે પ્રેમનો નાશ થયો તોપછી સુખ ક્યાંથી ? **પ્રેમ સિવાય સુખ નથી**, એવો સર્વ સાધારણ નિયમ છે. કેટલાંક સ્થળોએ આવા નહિ જેવા કલહોનાં પણ શું શું પરિણામો આવ્યાં છે તે તું જાણે છે ? આવા આવા **નજીવા કલહકંકાસોથી અનેક પ્રેમીજોડાંઓના ગૃહસુખનું સત્યાનાશ વળી ગયું છે.** "

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં દાદીનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. પુનઃ તે બોલી: "માણેક ! જો સાંભળ ! ત્હારા જેવીજ એક હઠીલી છોકરી હતી. તેના નશીબે તેને એક સારો પરંતુ અભિમાની તથા દુરાગ્રહી પતિ મળ્યો હતો. પ્રથમ તો તે બન્નેના કેટલાક દિવસો સુખ–શાંતિમાં ગયા અને પતિના મુખમાંથી જે શબ્દ નીકળતો તે પત્ની ઝીલી લેતી હતી, પરંતુ પછીથી કોઈની શીખવણીથી તે સ્ત્રી પોતાના પતિનાં વચનો પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરવા લાગી અને પ્રત્યેક વાતમાં એક બીજાનો એક બીજાથી વિરૂદ્ધ મત પડવા લાગ્યો. આવી સ્થિતિમાં કેટલા દિવસો કાઢી શકાય ? એક દિવસે નજીવી

બાબત માટે પતિ પત્ની વચ્ચે કલહ થયો, અને બન્ને જણુ પરસ્પર ક્રોધ વચનો બોલવા લાગ્યાં. પછી તેનું પરિણામ....”

ડોસીથી આગળ બોલી શકાયું નહિ તેથી થોડા સમય સુધી શાંત રહીને બોલી: “ તેનું પરિણામ અંતે એવું આવ્યું કે પતિ ગૃહમાંથી ચાલ્યો ગયો, અને પુનઃ કદાપિ પાછો આવ્યોજ નહિ. પતિના વિયોગથી પત્નીનું જીવન પણ ધૂળ-ધાણી થઇ ગયું. ”

માણેકે આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો: “ શું કદાપિ પાછો આ-વ્યોજ નહિ ? ” તેના મનમાં જૂદોજ ભય ઉત્પન્ન થયો. તે ઘણીજ ગંભીર બની ગઇ.

“ નહિ, આ લોકમાં તો તેમનો મેળાપ નાજ થયો. તે કાશી તરફ ચાલ્યો ગયો ! આમ થવાથી તેની સ્ત્રીને પાછ-ળથી ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. તે બિચારી શું કરે ? તેણે ઘણીએ શોધ કરાવી, પરંતુ કાંઇ વળ્યું નહિ. છેવટે ચાર મહિના પછી કાશીથી એક કાગળ આવ્યો, તેમાં લખેલું હતું કે તેનો દેહ છૂટી ગયો છે ! ” બોલતાં બોલતાં ડોસી પોતાનાં નેત્રોમાંથી ઉભરાઇ જતાં અશ્રુઓને રોકી શકયાં નહિ.

આ વાત સાંભળી માણેક કંપી ઉઠી. તેનું મુખ ચિંતાતુર થઈ ગયું. ગભરાતી ગભરાતી તે પોતાની દાદીને પૂછવા લાગી: “ દાદી, દાદી ! શું તમે આ સત્ય કહો છો ? આ શું ખરી બનેલી વાત છે ? ”

“ છોકરી ! મ્હારે અસત્ય બોલવાનું કારણ શું ? તને ખાત્રી થાય એટલા માટે મ્હારે તને કહી દેવું પડે છે કે, એ અભાગિણી સ્ત્રી તે હુંજ છું. નસીબમાં એક છોકરી હતી તેના

પેટે ત્હારો જન્મ થયો. બ્હેન ! મ્હારે પણ આવા નાના સરખા કારણથીજ કલેશ ઉભો થયો હતો; માટે કાંઇ શિખામણ લે અને આ નજીવા કલહનો અંત લાવ. તે ઘેર આવે ત્યારે તેમની પાસે ક્ષમા માગજે, તથા હવેથી નજીવી બાબતો માટે કલહ નહિ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખજે. મ્હારાં વચનો લક્ષમાં રાખીશ તો ભવિષ્યમાં બહુ સુખી થઇશ. પતિના **પ્રેમથી સ્ત્રીના આત્માને જેટલું સુખ મળે છે તેટલું બીજા કશાથી મળતું નથી.**"

"પરંતુ દાદી ! મ્હારા દુર્દૈવે કદાચ તેઓ પાછા નહિ આવે તો ?"

"ના, ના, તે માટે તું બિલકુલ ચિંતા કરીશ નહિ. પ્રથમ વખતનાજ કલહથી કંટાળી નાસી જનાર મનુષ્યો ઘણાં થોડાં હોય છે. એ તો જ્યારે હરહમ્મેશાં કલહકંકાસો થયા કરે ત્યારેજ કોઇ સમયે મનુષ્ય કંટાળી જઇ ગૃહનો ત્યાગ કરે છે, માટે હવે જો તું ત્હારી ભૂલ નહિ સુધારે તો ત્હારે પણ કદાચ ભવિષ્યમાં પસ્તાવું પડશે. વળી આ કલહ થવાના કારણરૂપ તો તુંજ છે. શું મ્હારે ત્યાં ન આવતાં પતિને આનંદ આપવા માટે તેની સાથે ગઇ હોત તો કાંઇ બગડી જાત ? તેઓ ટીકીટના પૈસા ખરચી આવ્યા હતા, છતાં તું તેમની સાથે ગઈ નહિ એ ત્હારીજ મૂર્ખતા નથી ?"

માણેક ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોએ બોલીઃ "સત્ય છે, દાદી ! મ્હેંજ રાંડે ભૂલ કરી છે. અરેરે ! તેઓ ચાલ્યા જશે તો પછી મ્હારી શું ગતિ થશે ?"

માણેક ગભરાઇ ગઇ. તેની દાદીએ તેને ઘણી શાંત્વના

આપી, છતાં તેના આત્માનું સમાધાન થયું નહિ. પોતાની હાદી ઉપર પૂર્વે આવી પડેલો વિપદ્ પ્રસંગ યાદ કરી તે રૂદન કરવા લાગી. તેને રૂદન કરવા સિવાય બીજું કાંઈ સૂઝતુંજ નહોતું. રાત્રે દસવાગે તે સ્વગૃહે જઈને પતિની રાહ જોતી બેઠી. પ્રત્યેક ક્ષણ તેને એક વર્ષ સમાન જણાવા લાગી. તે ગૃહમાં આમતેમ આંટા મારતી મારતી દ્વારમાંથી રસ્તા ઉપર વારંવાર દૃષ્ટિ ફેંકવા લાગી. આજે તેનો વખત બિલકુલ જતો નહોતો.

પેલી તરફ જયકૃષ્ણ થોડો સમય ખેલ જોવા બેઠો, પરંતુ તેને જોવાનું ગમ્યું નહિ. ગૃહેથી કંટાળીને નીકળેલો હોવાથી તેનો આત્મા અસ્થિર હતો. પત્નીના સ્વભાવ માટે તેને ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો. છેવટે શરીર સારૂં નથી એવું બ્હાનું કાઢી મિત્રોની રજા લઇને તે સમુદ્ર તરફ ફરવાને ચાલ્યો ગયો. પરંતુ ત્યાં સમુદ્રની શીતળ હવા પણ જયકૃષ્ણના તપેલા જીવને શીતળ કરી શકી નહિ.

બીજી બાજુએ માણેક છેકજ અધિરી બની ગઇ. પતિની શોધ ખેલના મંડપ આગળ જઈનેજ કરવી એવો નિશ્ચય કરી તેણે ગૃહ બહાર જવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મધ્ય રાત્રના સમયે તે એકલી જાય કેવી રીતે ? પતિને યાદ કરી તેણે ઘણા સમય સુધી રૂદન કર્યાં કર્યું તથા પોતાના મન સાથે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો કે જો ઈશ્વરની કૃપાથી તેઓ પાછા ગૃહે આવશે તો હું મ્હારા અપરાધ માટે તેમની ક્ષમા માગી પુનઃ કદાપિ કલહ ઉત્પન્ન કરીશ નહિ. ઘાટીને તથા રસોઇઆને તેણે પતિની શોધ કરવા માટે મોકલ્યા, પરંતુ ઘણા સમય સુધી તેઓ પણ

શોધ કરીને પાછા આવ્યા નહિ. છેવટે તે મેડા ઉપર સૂવાના ઓરડામાં જઇને ત્યાં પડેલા કૉચ ઉપર બેઠી. થોડાજ સમયમાં તેનાં નેત્રોમાં નિદ્રા આવી. તેને સ્વપ્નુ આવ્યું. સ્વપ્નમાં તેને પોતાનો પતિ ચાલ્યો ગયો હોય તથા પોતે તેની શોધ કરતી હોય એમ જણાયું. એવામાં પતિની ભયંકર સ્થિતિનો તાર આવ્યો, અને તે તેણે કોઇને વંચાવ્યો. એક કલાક સુધી તેને આવું સ્વપ્નુ આવ્યું. તેમાંથી જાગી પડતાં તે ગભરાતી ગભરાતી ઉઠી. પોતે ક્યાં છે તેનું તેને બિલકુલ ભાન નહોતું. તેને સર્વત્ર અંધકાર ને અંધકારજ જણાવા લાગ્યો. દીપક પણ ઓલવાઇ ગયો હતો. થોડા સમય સુધી તેણે આસપાસ જોયા કર્યું. પોતે જે જોયું છે તે સ્વપ્નજ છે, આમ વિચારી પુનઃ શાંતિ મેળવતાં તેને પંદર મિનિટ જેટલો સમય લાગ્યો. શાંત થયા પછી તેના મનમાં પોતાનો પતિ આવ્યો છે કે નહિ તે વિચાર આવ્યો. તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. તે બિચારીને દીવાસળીની પેટી પણ જડી નહિ. છેવટે અથડાતાં કુટાતાં તેણે મહામહેનતે દીવાસળીની પેટી શોધી કાઢી દીવો સળગાવ્યો. ઘડીઆળમાં જોતાં તે સમયે દોઢ વાગેલો માલૂમ પડયો. વિચારમાં ને વિચારમાં તે નીચે આવી તો ત્યાં આગળ કોઇનો શ્વાસોશ્વાસ ચાલતો તેને માલૂમ પડયો. ઓટલા ઉપર આવેલી ઓરડીમાં પડેલી આરામ ખુરસી ઉપર કોઈ સૂતેલું હોય એમ તેને લાગ્યું. દીવો આગળ કરી તેણે આતુર દૃષ્ટિથી જોયું તો તે જયકૃષ્ણજ જણાયો ! હવે માણેકના હર્ષનું શું પૂછવું ? એકદમ તે આનંદથી પતિને વળગી પડી.

ઍકબે ઉપર કેટલોક સમય ફરવાથી જયકૃષ્ણનો આત્મા

કાંઇક શાંત થતાં તેને લાગ્યું કે આને ગુસ્સામાં પડી રહેવા દઇ બહાર ભટકવું એ સારૂં નથી, પણ તેની સાથે તેને તેની ભૂલ પણ સમજાવવીજ જોઇએ. આમ નિશ્ચય કરી તે સ્વગૃહે પાછો આવ્યો, પરંતુ મનમાંથી ખેદ હજી બરાબર દૂર થએલો નહિ હોવાથી ગૃહમાં પ્રવેશ ન કરતાં ઓટલા ઉપર આવેલી ઓરડીમાં પડેલી આરામ ખુરસી ઉપરજ તે સૂઇ રહ્યો. તેને એવી આશા હતી કે, "મોડા સુધી મ્હારૂં જવું ન થવાથી તેને પોતાના દોષનું કંઇક પણ ભાન થશે, અને તે પોતાનો સ્વભાવ સુધારશે;" અને તેથીજ તેણે ઓરડી ઉઘાડી રાખી હતી. રાત્રિ બહુ ગએલી હોવાથી તે નિદ્રાવશ થઇ ગયો હતો. પત્નીના હાથ તેના શરીર ઉપર પડતાંજ તે જાગી ઉઠયો. જાગીને જોતાંજ તેને પત્નીની સ્થિતિ અને તેનું વદન મંડળ બદલાઇ જૂદાજ પ્રકારનું થઇ ગએલું જણાયું! તરતજ તેના મનમાંનો બધો ઉદ્વેગ સમી જઇ તેનું સ્થાન સ્નેહે લીધું. માણેકબાઈ પતિ દેવતાની ચરણરજને મસ્તકપર ચઢાવીને રૂદન કરતી બોલી ઉઠી: "મ્હારી થએલી ભૂલ માટે મને ક્ષમા કરો." પતિ પત્નીના કલેશની આ પ્રકારે પૂર્ણાહુતિ થઈ.

સ્ત્રીઓ અથવા પુરૂષોના વગર સમજણના આવા કંઇ કંઇ દોષોને લીધે કેટલા પતિઓ અને પત્નીઓ દુ:ખી થતાં હશે! પ્રભુકૃપાએ તેઓ સર્વને માણેકબાઈની દાદીમાના જેવાં શુભેચ્છક અને શુભ સલાહ આપનાર મળી આવો; અને પોતાના દોષને તરત સમજી જઈ પશ્ચાત્તાપ કરી ક્ષમા માગનારૂં માણેકબાઇના જેવું કોમળ અને ઉમદા હૃદય તેમને પ્રાપ્ત થાઓ!

૧૮—નવવધૂનાં દુઃખ.

પ્રથમ હું ‘નવવધૂ’ સંબંધી કેટલીક વાત પ્રકટ કરીશ. આ લેખ મ્હારા અનુભવનુંજ ફળ છે. આ ન્હાના લેખમાં હું એજ દર્શાવવાને ઈચ્છું છું કે વિવાહ થઇ ગયા પશ્ચાત્ ભારતીય કન્યાઓની કેવી અવસ્થા થાય છે?

વિવાહ પછીથી પ્રથમવાર જે કન્યાઓને સાસરે વળાવવામાં આવે છે તે બિચારીઓ પોતાનાં માતાપિતાના વિયોગથી, સખી સાહેલીઓના વિરહથી તથા ભાઈભાંડુથી અલગ થવાના દુઃખથી દુઃખીત થઈને અપાર રૂદન કરે છે.

વિદાય સમયે કન્યાઓના ગૃહનું દ્રશ્ય કેવું હૃદય વિદારક થઈ પડે છે, એ વાત ભાગ્યેજ કોઈ પણ પાઠકથી અજ્ઞાત હશે. કન્યા બિચારી તે સમયે રૂદન કરતી કરતી માતા, પિતા, સખી, ભાઇ, ભોજાઇ ઈત્યાદિ સર્વેની પાસે દયા માટે ભિક્ષા માગે છે; આમ છતાં તેની માગણી કોઇ પણ સ્વીકારતું નથી. સર્વેજનો માત્ર તેને શાંત્વના આપે છે, અને થોડાજ દિવસમાં પાછી તેને પિયેર બોલાવી લેવાનાં તેમજ એવાં એવાં અનેક પ્રકારનાં વચનો કહે છે; છતાં કન્યા તો બિચારી રૂદનજ કર્યા કરે છે.

સમય આવી પહોંચતાં કન્યા રાજીખુશીથી વિદાય થતી નથી તો કેટલીક સ્ત્રીઓ તેને પકડીને વાહનમાં પરાણે બેસાડી

દે છે; અને તે બિચારી નિરાધાર કન્યા રૂદન કરતી કરતી, સ્નેહી સ્વજનો ઉપર ખીજવાતી ખીજવાતી તેમને નિર્દય અને કઠોર સમજીને વિદાય થાય છે.

જ્યારે એ રૂદન કરતી કરતી થાકી જાય છે, ત્યારે તેના વિયોગનો પ્રથમ ઉચ્છ્‌વાસ કાંઇક અંશે ઓછો થઇ જાય છે. તે સમયે સ્વાભાવિક રીતેજ એના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કે: "હું ક્યાં જાઉં છું ? મ્હારે સાસરામાં કેવી રીતે રહેવું પડશે ? સાસરીઆંઓ મ્હારા પ્રત્યે કેવા પ્રકારનું વર્ત્તન ચલાવશે ?"

અત્યારસુધી તેનાં સાસરીઆંઓ કે જે તેની સાથે જે મર્યાદા અને મીઠાશથી બોલતાં હોય છે તથા વર્તતાં હોય છે તે ઉપરથી "સાસરીમાં જઇને આનંદથી મ્હાલશે અને ત્યાં સૌ કોઇ પોતાના પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ રાખશે" એવા અનેક તરંગો તેના મનમાં આવે છે. વળી તેમાં પણ જે કન્યા રૂપ, ગુણ તથા વસ્ત્રાભુષણ યુક્ત હોય છે તેના મનની આનંદજનક કલ્પનાઓની તો સીમાજ રહેતી નથી. તે તો આનંદિત મન-વડે અનેક પ્રકારના સુખ અને સત્કાર માનવાના વિચારો કરતી કરતી સાસરીમાં પહોંચે છે; જે કન્યા રૂપ, ગુણ અથવા ઘરે-ણાંથી રહિત હોય છે તે તો ઈશ્વરને દોષ દેતી અને ઘરેણાં નહિ હોવાથી માતાપિતાને પોતાનાં વેરી અથવા કંજુસ કહેતી, મનમાં અનેક પ્રકારની ચિંતા તથા રૂદન કરતી કરતી સાસ-રીમાં જાય છે. આ પ્રમાણે કોઇ સુખના વિચારોમાં મ્હાલતી તો કોઈ દુ:ખના દરિયામાં ડૂબતી સાસરે પહોંચી જાય છે.

આ સ્થળે હું એ પણ ઉલ્લેખ કરી દેવો ઉચિત સમજું છું કે તેઓ માર્ગમાં કેવી રીતે જાય છે ? વિશેષ કરીને

ગાડા રસ્તેજ જવાનું હોય છે જેથી કન્યાને પાલખીમાં, માફામાં કે બેલગાડીમાં બેસાડીને તેને ચારે બાજુએથી પીંજરાની પેઠે ઢાંકી દઇને લઇ જાય છે; અને કન્યાને ખુલ્લી ગાડીમાં બેસાડવાની હોય છે ત્યારે તો બિચારીના પૂરાજ ભોગ ! પોતાને માથે, મ્હોંડે તેમજ સર્વ શરીરે એકાદ ચાદર તેને વીંટી લેવાની ફરજ પડે છે, છતાં ઉપર પણ પડદો નાખે છે, જેથી તે બિચારીને લેશ પણ પવન મળતો નથી. તેમજ રસ્તામાં આવતાં સુશોભિત ક્ષેત્રો, વૃક્ષો વગેરે જોવાનો પણ જરા સરખો લાભ કે આનંદ મેળવ્યા વિના; હવા વિના ગુંગળાતી ગુંગળાતી તેમજ સંબંધીઓના વિયોગથી દુઃખી થતી અત્યંત દુર્દશાપૂર્વક તે સાસરીએ પહોંચે છે.

શ્વશુરના ગૃહમાં પહોચતાં તો ત્યાં આગળ સ્ત્રીઓની મેદની ભરાઈ રહી હોય છે. સર્વ સ્ત્રીઓ નવવધૂને જોવાને માટે ઉત્સુક થઇ રહી હોય છે. કેટલીક મુખ્ય સ્ત્રીઓ નવવધૂને વાહનમાંથી ઉતારવાને જાય છે. પછી નવવધૂ જ્યારે વાહનમાંથી નીચે ઉતરી ગૃહમાં પેસે છે ત્યારે તેની ચારે દિશાએ સ્ત્રીઓની એટલી બધી મેદની ભરાઇ ગઇ હોય છે કે જેથી કરીને તે બિચારી લાકડાના પૂતળા સમાન સ્થિર થઈ જાય છે. નવવધૂ આંગણામાં આવતાંજ એક વૃદ્ધા સ્ત્રી તેનો ઘુંઘટો ઉંચો કરે છે. જેમ કરતાંની સાથેજ જો નવવધૂ ચતુર હોય છે તો પોતાનાં નેત્રોને મીંચી દે છે અને તેનું શાંત મુખ સર્વ સ્ત્રીઓ જોવા મંડી પડે છે, અને પછીથી તરતજ સમાલોચનાની શરૂઆત થઈ જાય છે !

વહુ રૂપમાં રતિ, ધનમાં કુબેરની પુત્રી અને ગુણમાં સીતા

સમાન હોય તોપણ તેના કેટલાક અવગુણો દર્શાવ્યા સિવાય આ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓથી રહી શકાતું નથી. સર્વે સ્ત્રીઓ એ બાબતમાં પોતપોતાની બુદ્ધિ અને જીભનો ઉપયોગ કરવા મંડી પડે છે. એક કહે છેઃ "વહુ સુંદર તો છે, પરંતુ નાક ચપટું છે!"

બીજી બોલી ઉઠે છેઃ "નાકનું તો ઠીક, પણ આ તરફ તો જુઓ! ચોટલોય બરોબર કયાં બાંધેલો છે!"

ત્રીજી હામાં હા મેળવી કહેવા લાગે છેઃ "હા બ્હેન! તમે ખરૂં કહો છો; જૂઓને આ ચાંલ્લો પણ બરાબર કરતાં કયાં આવડયો છે? એની મા તે કેવીક ફુવડ હશે!"

આ પ્રમાણે ગાળીપ્રદાનનું મંગળાચરણ થતાંજ હવે એ 'ફુવડ' શબ્દરૂપી સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય અને મહાભાષ્ય કરવાની પંડિતાઇની હરિફાઇ શરૂ થાય છે. કોઇ આંગળી ચપકાવતી કહે છેઃ "એની માતા તો ઘણી જંગલી છે."

કોઈ બોલી ઉઠે છેઃ "અરે જંગલી શું એ તો ભૂત કે ડાકણના જેવીજ હશે નહિ તો આટલું પોતાની કન્યાને સજ્જ કરતાં પણ આવડે નહિ!"

ત્રીજી ઉમેરે છેઃ "ત્યારે તો સારૂં થયું કે આ બિચારી એ પિશાચિણીના હાથમાંથી છુટી. હવે અનુભવી સાસુ તેને સારી રીતે કેળવશે."

વળી કોઈ વૃદ્ધા ઠચરી ઉમેરે છે કેઃ "જેવી તેની માતા ઢંગ વિનાની છે તેમ તેનો બાપ પણ કશા ઘડા વિનાનોજ છે! અરે વાંદરા જેવોજ છે! એટલે તેની દીકરી પણ તેવીજ હોય એમાં શું નવાઈ! જૂઓ! આ વહુની બંગડીઓ પણ કેવી ખરાબ કરાવી છે?"

બીજી એક બોલે છેઃ "અરે તેના બાપની કંજુસાઇની તે શી વાત કરવી ! જૂઓને, વહુનું કડું પણ કેટલું બધું પાતળું છે ?"

કોઈ વળી માથું ધુણાવતી બોલી ઉઠે છેઃ "ખરૂં પૂછો તો એવાને ઘેર તો કોઇએ વિવાહજ કરવો જોઈએ નહિ !"

કોઈ ભવિષ્યવાદિણી બોલે છે કેઃ "હું તો પ્રથમથીજ કહેતી હતી કે ત્યાં વિવાહ કરવાથી કાંઈ ફાયદો નથી. એ વંશની કન્યા આપણા ઘરમાં લાવવીજ નહોતી."

બિચારી નવવધૂની ફુલણજી સાસુ પોતાની વહેવાણની નિંદા સાંભળી ખડખડ હસી પડે છે ! તે તો એમજ સમજે છે કે આ તો અમારા ઘરની પ્રશંસા ચાલી રહી છે !

ઠીક, હવે વહુનાં માબાપની ટીકાનો અધ્યાય પૂર્ણ થઈ ગયા પછી આ નિંદાખોર સ્ત્રીપલ્ટણ બિચારી સહાયરહિત વહુની નિંદા કરવાની શરૂઆત કરે છે. એક જણી બોલી ઉઠે છેઃ "જુઓને, હજી તો છેડો ખોસતાંએ વહુને કયાં આવડે છે ?"

બીજી બોલે છેઃ "અરે એ તો ઠીક પણ આટલી મ્હોટી એરંડા જેવડી થઈ છતાં હજી ઉભા રહેતાં પણ કયાં આવડે છે ?"

ત્રીજી ઉમેરે છેઃ "હાય હાય, અત્યારથીજ આવો ઘાટ છે તો મ્હારા બાપ, ભવિષ્યમાં તો કોણ જાણે કેવીએ નીવડશે !"

નિંદારૂપી તોપોના આ મારાથી બિચારી નવવધૂના દુઃખની તો સીમાજ રહી હોતી નથી. વળી જાણે હજી કાંઇ બાકી રહી ગયું હોય તેમ ડાહ્યલાં સાસુમા તેનાપર દયા કરવાને બદલે વધારામાં ઉમેરે છે કે, "એ તો જેવાં માબાપ તેવાંજ છોકરાં હોયને ! કોણ જાણે કયા પાપે આ પથરો અમારે માથે જડાયો !"

છેવટે કેટલીક ડાહી ડમરી સ્ત્રીઓ સાસુજીને શાંત કરે છે. બીજી તરફ બિચારી નવવધૂ પોતાના—હૃદયપર ઉપરા છાપરી આવી પડતાં આ વચન બાણોના પ્રહાર સહન કરી નહિ શકવાથી, ઘરના અંદરના ભાગમાં જાય છે કે જ્યાં કેટલીક મ્હોટી વયની કન્યાઓ એકઠી થએલી હોય છે. આ સર્વ કન્યાઓ નવવધૂની સાથે વાતચિત કરવાને ઘણીજ આતુર થઇ રહી હોય છે; પરંતુ બિચારી શરમાળ વહુ કોની સાથે અને શી બાબતની વાતચિત કરી શકે? છેવટે સર્વ વેરાઇ જાય છે.

રાત્રિ વીતી પ્રભાત થતાંજ બિચારા પતિરાજ ચોરના પ્રમાણે ગૃહની બહાર ચાલ્યા જાય છે. બીજી તરફ વહુ પણ નિત્યકર્મથી પરવારી સાસુજીનાં દર્શન કરવાને જાય છે. તે સાસુજીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી એક જગ્યાએ જઇને બેસે છે. આ સમયે સમય જોઇને સાસુમા પોતાના મુખરૂપી નળમાંથી ગંદાજળની પેઠે કુવચનોનો પ્રવાહ વહેતો કરવા માંડે છે!

જો વહુ નમ્રતાથી બેઠી હોય તો સાસુજી કહે છે કે: "અરે! આમ રાણી સાહેબ થઇને કેમ બેઠાં છો? કાંઇક રીતસર બેસો." જો વહુ સીધી બેઠી હોય તો કહે છે કે: "અરે! આમ અકડને અક્કડ થઇને કેમ બેઠી છે?"

મતલબ કે નવવધૂ બિચારી ગમે તેમ બેસે તો પણ સાસુજી તો પોતાનો રોફ બેસાડવાને અમલદારી બતાવવા માટે પોતાની મધુરી વાણી (!) તેને સંભળાવવાનાં જ! તે બિચારીને સાસુજીનાં સર્વ વચનો સાંભળીજ રહેવાં પડે છે; અને જો તે દરમ્યાન વહુ કાંઈ પણ બોલવા જાય તો તેના

ઉપર ' ડાકિણી, પિશાચિણી ' ઇત્યાદિ મધુર (!) ઈલકાબોની છુટથી વૃષ્ટિ કરવામાં આવે છે!

અહિંથી કોઇ પ્રકારે છૂટીને તે બિચારી જ્યારે પોતાના ઓરડા તરફ જાય છે ત્યારે તેની ચાલ ઉપર પણ સમાલોચના થાય છે! અન્યજનોની વાત તો શું કરવી, પરંતુ ઘરમાં કામ કરવા આવનારી બહારની હલકી સ્ત્રીઓ પણ આ પ્રકારની ટીકા કરવા મંડી પડે છે! કોઇ કહેઃ " વહુ ખૂંટાના જેવી સીધી ચાલે છે." તો કોઇ કહેઃ "ડાબા જેવી છે!" કોઇ કહેઃ "પગજ ઉપાડતાં કયાં આવડે છે!" કોઈ કહેઃ "મિજાજમાંને મિજાજમાં અક્કડ ચાલે છે! અભિમાનનો તો જાણે સુમારજ નથી!"

જો તે ચાલવામાં ચપળ હોય છે તો તેને એવો ઈલકાબ મળે છે કે " જુઓને, ચાલે છે તે જાણે હરણું ના દોડતું હોય એવી તો ફલંગો ભરે છે!"

આવી આવી ટીકાઓથી મુક્ત થઈ નવવધૂ પોતાના કર્ણને તૃપ્ત (!) કરતી બિચારી પોતાના ઓરડામાં ચાલી જાય છે.

આ સર્વેની પછી હવે નણંદનો સમય આવી પહોંચે છે. જો વહુને સહજ ઉધરસ આવી તો નણંદ પોતાની માતા પાસે જઇને કહે છે કેઃ " અરે બા આ તે કેવી! આખો દિવસ જાણે ખું ખુંજ કર્યા કરે છે!"

આ વાક્યની પુષ્ટીમાં સાસુજી પણ બીજાં કેટલાંક મહાવાક્યો ઉચ્ચારે છે. નણંદબાઇ તો જાણે ઇન્સ્પેકટર સાહેબની પેઠે વહુના દોષો શોધવાનીજ તજવીજમાં રહીને સાસુબાઇને

મરચા મીઠા સાથે રિપોર્ટ કરવાને નિમાયાં હોય તેમ ઘડીએ ને પળે તેજ ધંધો કર્યા કરે છે !

પાઠકો પ્રથમથીજ સમજી ચૂકયા છે કે સાસુજીનાં દર્શન માત્રથીજ વહુને કેટલું બધું સહન કરવું પડે છે ? આ પ્રમાણે બિચારી નવવધૂને દુઃખ વેઠવું પડે છે !!

જો પતિ સમજુ હોય છે અને પત્નીના ઉપર પ્રેમ રાખતો હોય છે, તો તે પત્નીને સુખી રાખવા જતાં ઉલટો પોતેજ વિપદમાં આવી પડે છે ! તેનાં માબાપ એમજ કહ્યા કરે છે કેઃ "રાંડ આવી છે ત્યારથી તેણે છોકરાને વશજ કરી દીધો છે ! ભાઈ સાહેબ વહુજીને જોઇને ગાંડાઘેલા બની ગયા છે !"

જ્યારે આમ પતિની વિરૂદ્ધનાં વચનો બિચારી નવવધૂના શ્રવણે પડે છે ત્યારે પતિની વિપદના કારણરૂપ પણ પોતેજ છે એમ ધારી તે ઘણીજ દુઃખી થાય છે. ઘણા લોકો આવા ઉત્તમ જોડાની નિન્દા કર્યા સિવાય રહેતા નથી. પતિને પણ '**બૈરીનો ભડવો**' ઇ૦ હલકાં સંબોધનોથી વાતચિતમાં ઓળખાવે છે. પતિ બિચારો કરે પણ શું ? તેનાં વચનો ઉપર કોણ લક્ષ આપે ?

આવી રીતે '**નવવધૂ**' અનેક પ્રકારનું કષ્ટ ભોગવે છે, અને તે બિચારીને પોતાનું સાસરૂં એક કેદખાના કરતાં પણ અધિક દુઃખદાયક થઈ પડે છે. તેની દુઃસ્થિતિ પ્રતિ કોઇ લક્ષ પણ આપતું નથી. જો તે બિચારી નિરૂપાયે પોતાનું દુઃખ સ્વામીને કહી સંભળાવે છે, અને તે બાબત જો પ્રકટમાં આવે

છે, તો તે બિચારીને કુથલી કરનારી કહેવામાં આવે છે! કેટલીક વખત સાસુ, નણંદ કે અજ્ઞાન પતિનો માર પડવા છતાં તે બિચારીને રોવાનો કે ડસકું ભરવાનો અધિકાર પણ હોતો નથી! ખરેખર આવે સમયે તેના દુ:ખની હદજ આવી રહે છે!! બિચારી નવવધૂઓનાં હજી બીજાં પણ અનેક દુ:ખો અહિં વર્ણવી શકાય તેમ છે; પણ હાલ તો એટલેથીજ અટકીશું.

પાઠકો! આપણા દેશની નવવધૂઓની દુર્દશાનું આ દર્શન કરો, તથા **યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા:** એ મહામંત્રનું સ્મરણ કરો. ધર્માત્મા કહેવાતા હિંદુઓ ધર્મશાસ્ત્રના આવા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે છે ખરા? શું નવવધૂઓનું આ વાક્ય પ્રમાણે સન્માન થાય છે ખરૂં? એ ગરીબ બાળાઓને આવા પ્રકારે દુ:ખી કરવી એ તેમને જીવતી બાળી મૂકવા કરતાં પણ અનેકગણું પાપ કરવા જેવું છે. એ વાત, એવી મૂર્ખ સાસુઓ તથા અન્ય સ્ત્રીઓ આ દેશમાં ક્યારે સ્હમજશે! ગુજરાતમાં જે સ્થળો તથા જે જ્ઞાતિઓમાં આવી કે એને મળતી કુરીતિઓ ચાલતી હોય ત્યાંના સમજુ પુરૂષોએ બીજું નહિ તો પોતપોતાનાં ગૃહોમાંથી તો અવશ્યજ ખાસ કાળજી રાખીને આ અતિ અધમ અને પાપ પૂર્ણ કૃત્યને દૂરજ કરાવી દેવું ઘટે છે. તેમ થતાં બીજેથી પણ દૂર થવા માંડશેજ.

સમાપ્ત

पतिस्तोत्रनो सार

नमः कान्ताय भर्त्रे च शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥ १ ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥ २ ॥
पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्ददायिने ॥ ३ ॥
पतिर्ब्रह्मा पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः ।
पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूपो नमोस्तुते ॥ ४ ॥
क्षमस्व भगवन् दोषं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
पत्नीबन्धो दयासिन्धो दासीदोषं क्षमस्व च ॥ ५ ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं सृष्ट्यादौ पद्मया कृतम् ।
सरस्वत्या च धरया गंगया च पुरातनम् ॥ ६ ॥
सावित्र्या च कृतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः ।
पार्वत्या च कृतं भक्त्या कैलासे शंकराय च ॥ ७ ॥
मुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्वासां स्तोत्रमेतच्छुभावहम् ॥ ८ ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
इदं जप्त्वा सती भक्त्या भुङ्क्ते सा तदनुज्ञया ॥ ९ ॥

પતિસ્તોત્રનો ભાવાર્થઃ-

શિવ અને ચન્દ્રસ્વરૂપ કાન્ત—ભર્તાને નમસ્કાર હો. શાન્ત, દાન્ત અને સર્વ દેવના આશ્રયરૂપ પતિદેવને નમસ્કાર હો. (૧)

નમન કરવાયોગ્ય, બ્રહ્મરૂપ અને સતીના પરમપ્રાણરૂપ પતિને નમસ્કાર હો. પૂજન કરવાયોગ્ય અને હૃદયના આધારરૂપ પતિ તમને નમસ્કાર હો. (૨)

પાંચ પ્રાણના અધિદેવ, આંખના તારારૂપ, જ્ઞાનના આધારરૂપ અને પત્નીને પરમ આનન્દ આપનારા પતિદેવને નમસ્કાર હો. (૩)

પતિ બ્રહ્મા છે, પતિ વિષ્ણુ છે અને પતિ એજ મહેશ્વર છે. પતિજ નિર્ગુણ,આધારરૂપ અને બ્રહ્મરૂપછે;તેમને નમસ્કાર હો.(૪)

હે ભગવાન! જાણે અજાણે કરેલા મારા અપરાધ ક્ષમા કરો. હે પત્નીના મિત્ર, હે દયાસિંધુ, આ દાસીના દોષ ક્ષમા કરો. (૫)

આ મહા પવિત્ર અને પુરાતન સ્તોત્ર સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રહ્માએ રચેલું છે. આ સ્તોત્ર સરસ્વતી, ધરા અને ગંગાએ પઠન કરેલું છે. (૬)

પૂર્વે સાવિત્રી પણ તેવડે નિત્ય બ્રહ્માની સ્તુતિ કરતાં અને કૈલાસમાં પાર્વતી પણ એ સ્તોત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક શંકરની ભક્તિ કરતાં. (૭)

પૂર્વે ઋષિપત્નીઓ અને દેવતાઓની પત્નીઓએ પણ આ સ્તોત્રવડે પોતપોતાના પતિઓની સ્તુતિ કરી છે; કેમકે આ સ્તોત્ર સર્વ પતિવ્રતાઓનું કલ્યાણ કરનારૂં છે. (૮)

જે પતિવ્રતા નારી આ સ્તોત્રવડે પતિની સ્તુતિ કરે છે, તે તીર્થસ્નાનના ફળને પામે છે. સતી સ્ત્રીએ ભક્તિપૂર્વક આ સ્તોત્રના ઉચ્ચારવડે પતિની સ્તુતિ કર્યા પછી પતિની આજ્ઞા લઇને ભોજન કરવું. (૯)

सती माहात्म्य ।

पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत् ।
पतिः पतिव्रताणाञ्च मुच्यते सर्वपातकात् ॥ १ ॥
नास्ति तेषां कर्मभोगः सतीनां व्रततेजसा ।
तया सार्धञ्च निष्कर्मा मोदते हरिमन्दिरे ॥ २ ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
तेजश्च सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु तत् ॥ ३ ॥
तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं व्रते ।
दाने फलं यद्दातॄणां तत् सर्वं तासु सन्ततम् ॥ ४ ॥
शतजन्मसु पुण्यानां गेहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ:—સતીસ્ત્રી પોતાના સતીત્વના પ્રતાપે હજારો પુરૂષોનો ઉદ્ધાર કરે છે. પતિવ્રતાસ્ત્રીનો પતિ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. (૧)

સતીઓના વ્રતના તેજને લીધે તેમના પતીઓને કર્મનો ભોગ ભોગવવો પડતો નથી, અને તેઓ નિષ્કર્મ (ક્ષીણકર્મ) થઇને સતીની સાથેજ પ્રભુના ધામમાં આનંદ કરે છે. (૨)

પૃથ્વીમાં જે તીર્થો છે તે સર્વ સતીના ચરણમાં રહેલાં છે; તેમજ સર્વ દેવતાઓનું અને મુનિઓનું તેજ પણ સતીઓમાં રહેલું છે. (૩)

તપસ્વીઓને તપથી અને વ્રત કરનારાઓને વ્રતથી જે સર્વ ફળ થાય છે, તેમજ દાતાઓને દાનથી જે ફળ થાય છે, તે સર્વ ફળ સતીસ્ત્રીના સતીપણામાં સદાકાળ રહેલું છે. (૪)

સો જન્મના પુણ્યવાનને ત્યાંજ સતીનો જન્મ થાય છે. સતીની માતા પુનીત બને છે, અને પિતા જીવન્મુક્ત થાય છે. (૫)

"ઉત્તમ ગ્રંથો એ સુવર્ણથી પણ અતિ ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિ છે."

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

તરફથી સ્વલ્પ મૂલ્યે નીકળેલા તથા નીકળનારા

ઉત્તમ ગ્રંથો અને ગ્રંથમાળાઓ.

ઉદ્દેશ ઈ૦ "ઉત્તમ વાંચન" એ મનુષ્ય માત્રને માટે બહુ લાભદાયક હોવાથી, આ ગરીબ–અજ્ઞાન દેશનાં મનુષ્યો તેનો બહોળો લાભ લઈ શકે એટલા માટે, તે બને તેટલું સસ્તું પુરૂં પાડવાના હેતુથી આ સંસ્થા આઠ વર્ષથી કાર્ય કરે છે. શરૂમાં થોડાં છુટક પુસ્તકો નીકળ્યા પછીથી પાંચ, ચાર અને ત્રણ વર્ષથી અનુક્રમે '**વિવિધ**' '**ચરિત્ર**' અને '**બૃહદ્**' એ નામની ત્રણ ગ્રંથમાળાઓ ચાલુ થઇ છે. જે દ્વારા વિવિધ વિષયનાં જે જે પુસ્તકો નીકળ્યાં છે તથા નીકળવા સંભવ છે તેની સંક્ષિપ્ત માહિતી આ બુકમાં છે. વધુ પસંદગી જરીજ રહે છે.

લોકહિતને કારણે, ઉત્તમ ગ્રંથ અનેક; સ્વલ્પ મૂલ્ય સાદર થયા, વાંચો ધરી વિવેક.
શામાટે સહો ભવ તૃષા, કરો પ્રેમથી પાન; ઉપદેશામૃતથી ભર્યા, મ્હોટા ગ્રંથ મહાન.
સંસારે પણ સુખ મળે, પરલોકે પણ તેમ; સારા ગ્રન્થ સુલક્ષણા, સેવો ધારી પ્રેમ.
ધન ઇચ્છે ગુરૂ ધર્મના, વળી માગે બહુ માન; કાંઈ ઇચ્છે માગે નહિ, ગ્રંથજ ગુરૂ મહાન.

આ ખાતાનાં પુસ્તકો મળવાનાં મુખ્ય ઠેકાણાં:—

મુંબઈમાં—સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ઠે. કાલબાદેવીરોડ, ભાંગવાડીને નાકે હાથીબિલ્ડીંગમાં ત્રીજે માળે.

અમદાવાદમાં—સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ઠે. ત્રણદરવાજા બહાર, કારંજના મકાનથી જમણી બાજુએ આવેલા **સલાપોસ**ના રસ્તામાં ડાબી બાજુએ જૈન બોર્ડીંગને મેડે.

બીજાં ઠેકાણાં:—

મુંબઇ—બૉમ્બે સ્વદેશી સ્ટોર્સ કંપની લીમીટેડ ઠે. બોરી બંદર સામે.

„ એન. એમ. ત્રિપાઠી તથા બીજા સર્વ જાણીતા બુકસેલરો.

ડાકોર—બુ. જેઠાલાલ મનસુખરામ.

નડીયાદ—ચુનીલાલ બાધાભાઇ.

વડોદરા—મોહનલાલ મનસુખરામ.

રાજકોટ—બેચર મેઘજી—પરાબજાર.

ભરૂચ—દેશાઇ બ્રધર્સ—કતોપોરગેટ.

સુરત—ચંદ્રપ્રકાશ ઓફીસ,ભાગાતળાવ

ભાવનગર—અબદુલહુસેન આદમજી.

ટપાલ કે રેલ રસ્તે મંગાવનારને ખાસ સૂચના:—

૧—પોસ્ટેજ 'વિવિધ' તથા 'ચરિત્ર' માળાઓ વિના સર્વનું જૂદું છે. **૨—રેલ્વે રસ્તે** રૂ. ૪—૫ નાં પુસ્તક સામટાં મંગાવ્યાથી ઓછા ખર્ચે આવશે. પરંતુ અરધાં નાણાં પ્રથમ મોકલવાં જોઇયે. પુરાં નાણાં પ્રથમ મોકલવાથી પેકીંગનો તથા રીસીટ રજીષ્ટર્ડ કરાવવાનો ખર્ચ મળી ચારથી આઠ આના વધુ બચશે. **૩**—કાંઇ પણ વધુ ખુલાસા માટે રિપ્લાઈ કાર્ડ અવશ્ય મોકલવું. ૪—મુંબઇની બહારના ગ્રાહકોએ રેલ કે ટપાલ રસ્તે મંગાવવા માટે મુંબઈને બદલે અમદાવાદના કાર્યાલયપરજ લખવું.

'મહાભારત'ના ચાર ભાગો વિષે માહિતી

૧. શાંતિપર્વ–તૈયાર છે. પૃષ્ઠ ૮૫૦ મૂલ્ય રૂ. ૨॥, પોસ્ટેજ ०॥–

મહાભારતમાં આ ભાગ (પર્વ) અત્યંત બોધદાયક હોવાથી, તે સર્વથી પ્રથમ કહાડયો છે. ' સંપૂર્ણ મહાભારત 'ના પ્રથમથી ગ્રાહક થનારને તે રૂ. ૨॥ ને બદલે ૨)માં અપાશે. ઉપરાંત રૂ. ૧) બાકીના ભાગો પેટે અનામત લેવાશે.

બાકીના ત્રણ ભાગો–જેનું ભાષાંતર પ્રતિષ્ઠીત નિલકંઠી ટીકા ઈ૦ને આધારે અનુભવી શાસ્ત્રીઓને હાથે નવીન તૈયાર થાય છે, તે પ્રત્યેક ભાગ નીચેનાં પર્વ સાથે એકેક વર્ષને અંતરે નીકળશે તેમ તેમ બાકીના રૂ. ૭) કડકે કડકે લેવાશે. સર્વ ચિત્રોનો સમાવેશ આ ભાગોમાં થશે.

૨–આદિ, સભા વન અને વિરાટપર્વ......પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ રૂ. ૩॥

૩–ઉદ્યોગ, ભીષ્મ અને દ્રોણપર્વ..........પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ રૂ. ૩॥

૪–બાકીનાં છેવટ સુધીનાં મળી ૧૦ પર્વ...પૃષ્ઠ ૯૦૦ રૂ. ૩)

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની દરેક રીતે સગવડ પડતી યોજના થવાથી ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ મહીને ०। બચાવીને તે ખરીદી શકશે. પોતાની જાત, કુટુંબ અને વંશજોના હિતાર્થે આવો મહાન ગ્રંથ આટલા સસ્તામાં સંગ્રહ કરવાની આવી તક ફરી ફરીને નહિ મળે.

દરેક ભાગ નીકળ્યાની ખબર અપાયેથી ગ્રાહકે તે એક માસમાં અમદાવાદથી મંગાવી લેવો જોઇએ. તેમ ન કરનાર અથવા તો વી. પી. મંગાવીને પાછું વાળનારનો અનામતના રૂ. ૧) પર હક્ક રહેશે નહિ. પોસ્ટેજ દરેક ભાગનું ०॥ થી ०॥– જૂદું. **મુંબઈના કાર્યાલયમાં** દરેક ભાગ દીઠ રેલ ખર્ચના માત્ર બબે આના વધુ લેવાશે. શાન્તિપર્વ સિવાયના ભાગો સગવડ હશે તો દોઢા મૂલ્યે અપાશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ ૨ અને અમદાવાદ

આ જમાનાના મહાસમર્થ ઉપદેશકના ઉપદેશ અવશ્ય વાંચો

સ્વામી રામતીર્થ

એમના સદુપદેશ ગ્રંથ ૧ લો—ભાગ ૧ થી ૫

સ્વામીજીનું બોધપ્રદ ચરિત્ર તથા ચાર દર્શનીય છબીઓ સાથે મ્હોટાં ૪૨૦ પૃષ્ઠ, પાકું પૂઠું છતાં ૧) સોનેરી ૧।

આ ગ્રંથમાં—વ્યવહાર પરમાર્થ બંનેની સિદ્ધિના અનેક ઉત્તમ માર્ગ સાયન્સ, શાસ્ત્ર તથા અનુભવનાં અનેક દ્રષ્ટાંતોવડે એવી તો સરલ, રસીક અને સચોટ રીતે દર્શાવેલા છે કે જેથી વાંચનારના હૃદયમાં અપૂર્વ ચૈતન્ય, અખૂટ ઉત્સાહ અને દિવ્ય મનોબળ જાગ્રત થઇને તેનું જીવન બદલાવા માંડે છે. પોસ્ટેજ ০।~

૫૦૦૦ પ્રત સત્વર ખપી જતાં નવી આવૃત્તિ નીકળી છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત

વેદધર્મસભાવાળું શ્રીધરી ટીકા પ્રમાણેનું ઉત્તમ અને લોકપ્રિય ભાષાંતર.

દરેક શ્લોકના અંક, અધ્યાયોના આદિ અંતમાં એકેક શ્લોક, આર્ટપેપરપર છપાયલાં સુંદર ૧૫ ચિત્રો, જાડા કાગળ, આ લાઈન જેવાજ મ્હોટા દસ્કત, મ્હોટાં ૧૧૩૫ પૃષ્ઠ, પાકું સોનેરી પૂઠું, છતાં માત્ર રૂ. ૨)= પોસ્ટેજ ০।।=

ચૈત્રની આખર સુધીમાં લેનારને માટે રૂ. ૦ કમી.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય મુંબઇ ૨ અને અમદાવાદ

કર્નલટૉડકૃત મહાન ગ્રંથ! અનેક આકર્ષક ચરિત્રો અને ઐતિહાસિક કથાઓનો સમુદ્ર!! જાણે બીજું મહાભારતજ!!!

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

૮૦૦, ૮૦૦ પૃષ્ઠના બે મ્હોટા ભાગમાં

રાજા રાણા ઇ૦ સેંકડો વ્યક્તિઓનાં ચિત્ર, ટૉડ સાહેબનું ચરિત્ર, સેંકડો નવાં ટીપ્પણ, ચાર મ્હોટાં વંશવૃક્ષ ઇ૦ ખાસ વિશેષતાઓ સાથે એન્ટીક કાગળ, સુંદર છાપ, પાકાંપૂઠાં, છતાં દરેક ભાગના માત્ર ૩ રા, ૨૬ કાગળ ૨) ખાસ ઉંચી આવૃત્તિ ૩ા ૧૯૭૧ આખરસુધી ૦ા કમી. પો. ૦ા= થી ૦ાા/

આ ગ્રંથમાં—મેવાડ, મારવાડ ઇ૦ રાજપુતાનાનાં મુખ્ય રાજ્યોમાં પ્રથમથી હાલ સુધીમાં થઇ ગયેલા સેંકડો ધીરવીર રાજા મહારાજાઓ, શૂરવીર સામંત સરદારો અને પરાક્રમી ક્ષત્રિય વીર વીરાંગનાઓનાં ઉગ્ર પરાક્રમો અને ચરિત્રોનું વર્ણન એવી તો રસીક અને છટાદાર રીતે અપાયલું છે કે જાણે એકાદ ઉત્તમ નવલકથા વાંચતા હઇએ અથવા તો ભાટ ચારણની એકાદ લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા હઇએ તેવોજ ભાસ અનેક સ્થળે થાય છે. વળી મૂળ ગ્રંથમાંની લગભગ સર્વે બાબતો આમાં લેવાયલી હોવાથી, ગુજરાતીમાં અન્ય દસ દસ રૂપિયે નીકળેલાં રાજસ્થાનો કરતાં આ ગ્રંથનું કદ તથા લખાણ દોઢું બમણું વધ્યું છે. ભાષાંતર પણ અન્ય કરતાં આમાં ઘણુંજ સરળ અને સ્પષ્ટ છે.

ગ્રંથ ૧ લો—મેવાડનો ઇતિહાસ-તૈયાર છે.

ગ્રંથ ૨ જો—ચાલુ સાલમાંજ બહાર પડશે.

—સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—મુંબઇ નં. ૨ અને અમદાવાદ

"વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ; વાંચો વીર વિવેકથી,"
"વિવિધ ગ્રંથની માળ. ઉત્તમ વાંચન ઉપરે, જો કંઇ હોય વહાલ;"
"'માળા ગ્રંથ વિવિધ' તણી, તો વાંચો તત્કાળ. સંસારે પણ સુખ મળે,"
"પર લોકે પણ તેમ; સારા ગ્રંથ સુલક્ષણા, સેવો ધારી પ્રેમ."

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દરેક પુસ્તકની પ્રત ૫૩૦૦ છપાય છે.

આ માળાના ગ્રાહક થવાથી દરવર્ષે:—

માત્ર રૂ. ૨ માં પૃષ્ઠ ૨૦૦૦નાં

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

ઘર બેઠાં મળે છે. પાકાંપૂઠાં ૩, પો૦ માફ

ચાલુ સં. ૧૯૭૧માં નીકળનારાં પુસ્તકો.

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ ભાગ ૧–૨, આખાની વાણી, સાચું સ્વર્ગ–પઢિયાર કૃત, વિશ્વની રચના, ટુંકીવાર્તાઓ ભાગ ૩ જો, નવાયુગની વાતો ભાગ ૩ જો, આરોગ્ય વિષે સૂચનાઓ–ગાંધી કૃત, દૈવી જીવન, ૯૦ માંથી નીકળશે. વધુ પસંદગી જારી છે.

આગલાં ચાર વર્ષનાં પુસ્તકો પણ હજી મળે છે. જુઓ પાછળ.

'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નાં
આગલાં વર્ષોનાં પુસ્તકો

નીચલા દરેક સૅટમાંનાં પુસ્તકો ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં છે.
દરેક સૅટનો રૂ. ૧ા, પાકાં પૂઠાં ૩). પો. માફ
સૅટ તોડીને છુટક પુસ્તક અપાશે નહીં.

સં. ૧૯૬૭ નાં પુસ્તકો.

૧—૨ આર્યધર્મનીતિ ઇ.
૩... અબળાહિતદર્પણ
૪—૫—૬ સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ ભાગ ૧—૨—૩.
૭... લઘુ લેખ સંગ્રહ.
૮... સંસારમાં સુખ ક્યાં છે?
૯... નવાયુગની વાતો ભા. ૧
૧૦—૧૧ યોગિની
૧૨... અક્ષરમાળા.

સં. ૧૯૬૮ નાં પુસ્તકો.

૧૩—૧૪ નવસંહિતા.
૧૫—૧૬ કાશ્મીરનો પ્રવાસ ઇ.
૧૭—૧૮ વિવેકાનંદના પત્રો.
૧૯... નવાયુગની વાતો ભા.૨.
૨૦—૨૧ સ્વામીરામતીર્થ ભા.૪.
૨૨—૨૩—૨૪ વીર દુર્ગાદાસ.

સં. ૧૯૬૯ નાં પુસ્તકો.

૨૫—૨૬ સ્વામીરામતીર્થ ભા.૫
૨૭... પદ્યાત્મક ભગવદ્ગીતા.
૨૮... નવલકથા સંગ્રહ ભા. ૧
૨૯... નામદાર શહેનશાહ ઇ.
૩૦... છોટાલાલ પદબોધિની
૩૧... વૈરાગ્ય બોધકાવ્ય
૩૨... દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ
૩૩... કથાગુચ્છ ભા. ૧ લો.
૩૪ થી ૩૬ ટુંકીવાર્તાઓ ભા.૧.

સં. ૧૯૭૦ નાં પુસ્તકો.

૩૭—૩૮ સ્વામી રામતીર્થ ભા.૬
૩૯—૪૦ સેવાના સન્માર્ગ.
૪૧થી૪૩ ટુંકી વાર્તાઓ ભા.૨જો.
૪૪—૪૫ સ્વામી રામતીર્થ ભા.૭
૪૬થી૪૮ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

શ્રી દાસબોધ

મહારાષ્ટ્રમાં જે ચાર મહાત્માઓના ગ્રંથોને તેની અસાધારણ ઉત્તમતાને લીધે ચારવેદની ઉપમા અપાય છે તેમાંનોજ આ ગ્રંથ છે. વીરકેશરી શ્રી શિવાજી મહારાજના ગુરૂ સમર્થ શ્રી રામદાસ સ્વામીનો તે રચેલો છે. એમાં સમાયલા અનેક પ્રકારના સદ્બોધ સર્વ કોઇયે ખાસ વાંચવા વિચારવા જેવાછે.

સમર્થનાં જુદા જુદા પ્રસંગનાં સાત ઉત્તમ ચિત્રો સાથે તેમનું લંબાણુ આકર્ષક ચરિત્ર, નવીન ઉત્તમ ભાષાંતર, ગ્લેજ ૭૦ રતલી કાગળ તથા ઉત્તમ પૂઠાં સાથે આ ૪૦૦ પૃષ્ઠનો અતિ બોધપ્રદ ગ્રંથ ચાલુ સાલમાંજ રૂ. ૧ થી ૧ા માં નીકળશે.

નીકળનાર બીજા ગ્રંથો.

ચાલુ તેમજ હવે પછીનાં વર્ષોમાં બીજા નીચલા મ્હોટા ગ્રંથો પણ યથાસંયોગ નીકળવા સંભવ છે. તે નીકળશે તેમ તેમ 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' દ્વારા ખબર અપાશે ત્યારેજ તેની માગણી કરવી. વધુ પસંદગી જારી છે.પારસભાગ કહાડવાનું હાલ બંધ રહ્યું છે.

વાલ્મિકી રામાયણ
દેવી ભાગવત
ઉપનિષદ્
પંચદશી
મ્હોટો કાવ્ય સંગ્રહ
તુકારામના અભંગ
એકનાથી ભાગવત
રામકૃષ્ણ કથામૃત
સુંદર કાવ્ય
વેદાંત સ્તોત્ર

પુરૂષોને બે બોલ.

"જે તમારા સુખદુઃખની ભાગીયણ છે, અને જે સદાકાળને માટે પોતાનું સર્વસ્વ તમને અર્પણ કરી રહી છે, તેમને શિક્ષણ આપવા તથા ઉન્નત બનાવવાને માટે તમે શું પ્રયત્ન કરો છો?"

"સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભયમાં કેળવણીનો પ્રસાર નહિ થાય ત્યાં સુધી તમારાથી કશુંજ બની શકવાનું નથી."

"પ્રથમજ સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરો અને ગરીબમાં ગરીબ જનવર્ગને જાગ્રત કરો ત્યારેજ તમારા દેશનું કલ્યાણ થશે."

"હજી અત્યારે પણ અહિંની કન્યાઓમાં અને સ્ત્રીઓમાં જેવું સદ્વર્તન, સેવાભાવ, સ્નેહ, દયા, સંતોષ તથા પતિભક્તિ જોવામાં આવે છે, તેવું પૃથ્વીના બીજા કોઇ ભાગમાં મેં જોયું નથી. * * * * એક માત્ર ભારતવર્ષની કન્યાઓને જોવાથીજ આંખો ઠરે છે! તેમનામાં લજ્જા-વિનય આદિ ગુણો હજી પણ જેવાને તેવાજ રહી ગયા છે. આવાં સરસ સાધનો હોવા છતાં તમે સ્ત્રીજાતની ઉન્નતિ કરી શકતા નથી!! તેમની અંદર જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવવાનુંજ કાર્ય તમારે કરવાનું છે. યોગ્ય શિક્ષણ મળે તો તમારા દેશની સ્ત્રીઓ હજી પણ આદર્શ સ્ત્રીઓ બની શકે તેમ છે."

"જે જે આદર્શ નારીઓ થઈ ગઇ છે તે સર્વ પવિત્ર સન્નારીઓનાં જીવનચરિત્રો કન્યાઓની નજર આગળ તરતાં રાખવાં જોઇએ."

સ્વામી વિવેકાનંદના પ્રકટ થનારા સદુપદેશોમાંથી.

कन्याप्येवं पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः ।

ભાવાર્થ—કન્યાનું પણ પુત્રની પેઠે પાલન કરવું જોઇએ, અને ઘણી કાળજીપૂર્વક તેને શિક્ષણ આપવું જોઇએ. **મનુ.**

કહે નેપોલિયન દેશને, કરવા આબાદાન;
સરસ રીત છે એજ કે, દો માતાને જ્ઞાન.